

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.
Ser. 29

Title: *Vidhan Paizata*

29

:	Vidhāna Parigāta	:	Title
:	Ananta Bhattacharya	:	Author
:	:	:	Editor
:	:	:	Year, Vols.
:	:	:	Publisher
29	:	:	Remarks

॥३० श्रीगणेशाय नमः॥ अथ दुष्टनष्टादिजजनशान्तिविधानानि द्वितीयस्तबके प्रोच्यन्ते ॥
 तानि च जननाशौचोत्तरकाले कार्याणि ॥ संगतिकलात् ॥ जन्मतो द्वादशो हवेत्यादिवक्ष्यमा-
 णावचनानि च यावत् ॥ शुचिकर्त्तकलात् ॥ अथ नष्टात्रदेवताः कथ्यन्ते ॥ रत्नमालायां ॥ भेशा-
 दस्रयमाजिधानुशानिनः शोवेदिनिर्वाक्यतिः कद्रुजापितरो भगो र्यमरविल्लुका कृष्णमा-
 रुताः ॥ इन्द्राग्नी अथ मित्र बुध्निर्हृती तोयं च विधे विधिर्गोविंदो वसवो बुधा जय रणो हिवि-
 ध्येषुषामिधारति ॥ भानामीशानेशानक्षदेवता दस्रयमादयः अश्विनो दिक्कमेण बोद्ध-
 व्या अष्टाविंशतिः ॥ एतानि जनननिमित्तकशान्तिविधानानि नाम करणार्थं कार्याणि ॥ नैमि-
 त्तिकलात् ॥ दुष्टनष्टात्रजानानां शान्तिं कृत्वा विधानतः द्वादशैकादशैवाहीनामकुर्यात्ततः ॥
 परमिति स्मृत्यंतरा ॥ यदा बहुनिमित्तसंपातस्तदा प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमिति न्यायेन स-
 वाणि नैमित्तिकायाणि ॥ यथा अमा वास्यायां ज्येष्ठानक्षत्रे अनीपातादौ ज्ञानस्य अमा वास्या-
 दिशान्तिः क्रियते ॥ तत्र क्रमस्त्वैदिकः यदा तत्रैव कार्याणि ॥ कर्त्तव्यं हि नामैकस्मिन् ॥ कुर्यात्

रामः

९

अप्येतत्कार्यं ॥ न्यायसाम्यात् ॥ सुतः सुतावेत्यादिवक्ष्यमाणवचनात् ॥ तत्र तावत्सर्वारिहृतां-
 तिसाधारणत्वात् ॥ मुखजननविधानमादावभिधीयते ॥ प्रयोगपारिजाते गर्गः ॥ प्रणिपत्य र-
 विवक्ष्ये प्रायश्चित्तमनुस्मरन् ॥ सर्वारिहृतिना शायय दुक्तं ज्योतिरर्णवो पित्रि ह्ये सुतारिहृमा-
 त्रिहृतेन ये वचः ॥ प्रायश्चित्तं तदा कुर्यात्ततः दोषस्य शान्तये ॥ पृष्ठाश्विनो गुरौ सर्वमद्याचित्रं
 रमलमो एषु ह्येषु जातस्य कुर्याद्राजने तथा ॥ पृष्ठा रेवती ॥ अश्विनी प्रसिद्धा ॥ गुरुं पुष्या सर्प-
 भाश्लेषामद्या प्रसिद्धा ॥ चित्रा च ॥ इन्द्रो ज्येष्ठा ॥ मूलं ॥ प्रतिष्ठा ॥ एषु नक्षत्रेषु जातस्येत्यर्थः ॥ एवमुक्त-
 रत्रापि द्रष्टव्यं ॥ इतिकर्त्तव्यता माह ॥ जन्मक्षेत्रादिजन्मक्षेत्रेणैवारेणुमेदिने ॥ कलाभ्यंगा-
 दिक्कं सर्वं गृहकारपूर्वकं गोमयेनोपलिप्या गृहस्य शान्तिभागके ॥ पंकजं कर्त्तव्यं कायुक्तं
 रजोभिः श्वेतवर्णकैः रजोभिस्तुलादिपिष्टैरित्यर्थः ॥ श्रीहीनस्तत्र विनिश्चित्य यथावित्तानु-
 सारतः ॥ नवमूर्त्यं तु तन्मध्ये रक्तवस्त्रं प्रसारयेत् ॥ स्थापयित्वा शिशुं तत्र पुनस्तत्रैव वेश-
 येत् ॥ प्राङ्मुखं तमवाक्यादंतिगुणमगते शिशुं ॥ गोमुखं दक्षायित्वा च पुनर्जातं तु गोमुखं

त॥ विष्णुर्बोनिमिति स्तुतिनगयेन स्तुपयेच्छिष्टं॥ गवामंगेषु मंत्रेण गवामंगेषु संस्थिते॥ १०॥ वि
 ह्नोः प्रोहेन मंत्रेण गोप्रसूतं तु व्यालकं॥ आचार्यस्तु समादाय पश्चान्मावेद देत दा॥ माता जय
 न्यभागस्था शिशुमानीयतं मुखान्ननः पित्रे तदा दद्यात्ततो मात्रे प्रदाष्येत्॥ वस्त्रे स्थाप्य पि-
 नाऽस्थाप्य पुत्रस्य मुखमीक्ष्येत्॥ गोमंत्रं गोमयेक्ष्मीरं दधिस्य प्यिष्ट्यं संयुतं॥ आपो हिंष्टा
 दिमिमंत्रैरभिषिचेन्नतः शिष्टं॥ मूर्ध्नि चाप्रायतं पुत्रं तन्मंत्रेण तदा पितो॥ अंगं दं गच्छी-
 त्॥ नवसि हृदयादधिजायते॥ आत्मा वै पुत्रमासि स जीव शरदः शतं॥ मूर्ध्नि निचिरवप्रायतं
 शिशुं स्थापयेत्ततः॥ पुण्या हं वाचयेत्पश्चाद्वास्तु वै वेदपारगैः॥ इति प्रायाय विप्रायतां गां
 चाभ्यर्च्य दपयेत्॥ गोवस्त्रं स्वर्णधान्यानि दद्यात्॥ दक्षिणः क्रमात्॥ यथाशक्ति धनं दद्याद्वा
 ज्ञोभ्यस्तदा पिता॥ अर्कादितः सूर्यादिग्रहेभ्यस्तथः॥ ततो होमं प्रकुर्वीत स्वशरवोक्तमा-
 गति॥ उद्वेखनादिकं कृत्वा चाज्यभागं तमाचरेत्॥ होमस्येकानदिष्टागे धान्योपरिशु-
 भं घटं॥ पच गत्यं घटे स्थाप्य तिलं तत्र विनिक्षिपेत्॥ क्षीरं दुग्धं कषायं श्रवणं चरणा-

रामः

२

निनिक्षिपेत्॥ क्षीरं दुग्धं कषायाः पंच पक्ष्वाः पंच लाचस्तथः॥ वस्त्रयुग्मेन संघाद्यं गंधादि-
 मिरथा चयेत्॥ विष्णुवरुणमभ्यर्च्य प्रतिमायां विधानतः॥ यदंतरं प्रादिमिमंत्रैः कुंभं स्था-
 प्य अभिमंत्रयेत्॥ दधिमध्याज्ययुक्तेन होमं कुर्याद्विधानतः॥ आपो हिंष्टेति तिसृभिरक्षुमेसो
 मस्याद्या॥ तद्विह्नोः परमं पदं अक्षीभ्यां तेथ स्तुतः॥ रुग्मिराभिः प्रत्युचं च अष्टाविंश-
 तिसंख्यया॥ अशक्तप्राष्टसंख्यावा दधिमध्याज्यसंयुतं॥ आदित्यादिग्रहाणां च होमं कुर्या-
 त्समंत्रकं॥ विष्णुर्बोनिमिरादिमंत्रां गवेदप्रसिद्धाः॥ दधिमध्याज्ययुक्तेनेति॥ अत्र भावेक-
 प्रययः॥ दधिमध्याज्यमेकीकृत्य होमयेदित्यर्थः॥ अध्याहारस्यान्या यत्वात्॥ अन्यस्य घ-
 र्तिगोमुखप्रसवविधानं॥ ॥ अथरेवत्यादिनष्टपुत्रजातस्य गोप्रसवप्रयोगोतिरव्यते
 ॥ पूषाश्विनोर्गुरौ सर्षमघाचित्रं प्रमलमे॥ एषु रुष्टेषु जातस्य कुर्याज्जनेन शुभं॥ जन्म-
 द्येवाचि जन्मद्वेष्टुमवारे शुभेदिने॥ कृत्वाभ्यं गादिकं सर्वं गृहलंकापूर्वकं गोमयेनोप-
 लिप्याद्यगृहस्येकानभागे पंचकं कर्णिकायुक्तरजोक्तेः पूषाश्विनोरिष्टादिनिमित्तो

३

किः जन्म ह्येवेत्यादिः शांतिका लोकिः ॥ कृत्वा भ्यंगादिकमियादि प्रयोगकथनं ॥ अयं च गोप्रसवो
 नक्षत्रादिशांते ॥ प्रार्थनः ॥ प्रथमं गोमुखं जन्मनतः शांतिकमाचरेदिति व्यतीपाता प्रकरणो
 क्तः ॥ बाधको तराभावाच्च ॥ अथ यथाकाले संभृत संभारः कृताभ्यंगो यजमानः स्वपत्नीका
 वातः पीठोपविष्टः प्राणानां यम्यदेशकालो स्मृत्या ममस्य बातुकस्यामुकनक्षत्रोत्पन्नस्य
 चैजननसंचितपित्रादिस्ववारिष्ट निरासद्वारा दीर्घायुश्च यथाप्रीतिरमेय प्रीत्यर्थं चित्तो
 नकोक्तप्रकारेण गोमुखं प्रसवं करिष्यति संकल्प्य गणेशं पूज्य वेदविदं दुरिद्रं कुंठुं वि
 नं ब्राह्मणं मंत्रगोप्रसवारस्यैकमणिभाचार्यत्वेन ह्यनं हं वृणोति वत्साभाचार्यस्त्वय
 यथा स्वर्गेशकादीनं वृहस्पतिः ॥ तथा त्वं मम यजमानाचार्यो न वसुव्रतिति प्राप्येत् ॥
 अथाचार्योऽलंकृतयजमानं गुरुं शानभागेतं दुर्लभं न हस्तमात्रं कर्तव्यं कियुक्तमष्टदश
 पद्मनिमित्तं तत्र यथाशक्ति प्रस्थादिपरितान् व्रीहिनिक्षिप्य तेषु नवं मूर्धनि धाय त
 त्रचतुर्णितं रक्तवस्त्रं प्रसार्य तत्र तिलान्विकीर्य तदुपरि प्राञ्जल्यं पश्चिमपादे दिशं सुं

रामः
३

निधाय त्रिगुणितेन सत्रेण रक्तवस्त्रं गतं शिष्टं वैष्टयि त्वाग्निं शुभं गोमुखं नानीयुषं
 श्लिष्टं कृत्वा गोः सकाशाच्चित्तोः प्रसवं भावयेत्वा गामयसा र्यं विष्णुर्योनिमिति स्तुतेने
 की कृतं च गम्येन शिशुं स्नापयेत् ॥ विष्णुर्योनिमिति वरागं त्यष्टा विष्णुं नुष्टं पाकुं शगु
 हीतेन पंचगम्येन शिशोः स्नयने विनियोगः ॥ ॐ विष्णुर्योनिं केत्य युतु त्वं ह्यस्योत्पत्तिं
 तु ॥ आसि चतुर्प्रजापतिधातागर्भं दधातुने ॥ १ ॥ गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि मे रस स
 ति गर्भं ते अग्नि नो देवा बाधतां पुं करस्वजा ॥ २ ॥ हिरण्यं यी अरणी यन्निर्मयं ते अग्नि
 ना ॥ तं ते गर्भं देवा महेदंशं मे सासिस्तवे ॥ ३ ॥ नेजमेव परापतसु पुत्रः पुनर्देवोत्त ॥
 अस्मै मे पुत्रं कामाये गर्भं साधे हिया पुमान् ॥ ४ ॥ यथेयं दधि वीम ह्युत्तानं गर्भमादधे ॥
 ५ ॥ वं तं गर्भं माधे हि दंशं मे सासिस्तवे ॥ ६ ॥ विष्णोः श्रेष्ठे न स्येता स्याना यागि वीमो ॥
 पुमासं पुत्रानाधे हि दंशं मे सासिस्तवे ॥ ७ ॥ इति स्तुतयि त्वा ॥ ॐ गवां मंगु पुतिर्
 तिभुवता निचतुर्दश ॥ यस्मात्तस्माद्भूवे मे स्याद्विहो के परत्र चेति गावो ममाग्रतः

४

सन्तुगावोमेसं तुष्टतः ॥ गावोमेहृदयसं तुगावामध्ये वसाम्यहं ॥ पंचगावः समुत्प
 न्नामस्य माने महोदधौ ॥ तासां मध्ये तुयानंदाने स्येधे नैनमोनमः या लक्ष्मी सर्वमिता
 नां याचयेद्वेद्यवस्मिता ॥ धेनु रूपेण सदिवी तस्य पापं व्यपोहनु ॥ पौराणं मंत्रं
 तागां वामां गेषु सर्वां गेषु वा स्पृशेत् ॥ अथा चोथं चायं विविद्वोऽष्टेनेति मंत्रं
 एतच्छुमादाय मातृहृत्तु दयाता अथ माता बालं निरीक्ष्यमातुरं कस्य बालं कला
 पिता बालस्य मुखं मीक्ष्य चित्वा मिलितेन कुशं ॥ गृहीतं पंचगव्यं न बालुमभिषिच्ये
 त् ॥ तत्र मंत्रः ॥ आपो हि ह्येति तत्र च स्य सिंधुं दीप आपो गायत्री त्रिशो मिते के वि० ॥
 आपो हि ह्यं च न इततः पिते व बालुमर्धं निचिर बजिघ्नं ॥ तत्र मंत्रः ॥ अंगा दगा दि
 तिसौत्रं मंत्रस्य हिरण्यगर्भके पि० धाता देवता ॥ नुष्ट पृष्ठं ॥ अथ द्वावि० अंगा द
 गा संभवसि हृदयो दधिजापसे आत्मा वेपुत्रनामोसि स तजीव शरदः शतं ॥ अत्र
 च प्रत्या द्वा तं मंत्रा वृत्तिः ततोऽस्य गोप्रे स्पवकर्मणा पुण्या हं न वं तो बुवं चिति त्रि

रामः
 ४

वारं ब्राह्मणान्वाचयित्वा तं गामाचार्याय देत्वा नग्रहं प्रीत्यर्थं प्रयेकं गो वस्त्र स्वर्णधा
 र्वा निदत्वा यथाशक्ति मयसीदक्षिणां दद्यात् ॥ अथा चोयामिं महो अस्वशाखो
 र्हे विधाना प्रतिष्ठाप्य गृहान् जयित्वा धामं कुर्यात् ॥ अस्मिन् न्वादिने स्माविद्याया
 मितव्यं अत्र धामं अपः विष्णु यक्ष्म रुद्रां च प्रयेकं प्रत्यं अष्टाविंशं संख्याया ॥ ४४
 रव्ययावामिष्टितेन दुधिमध्वाज्यं प्रयेण न वग्रहं अतेने व प्रयेण यथा संभवसं
 रव्ययाय द्ये कोषेण स्थिष्ट कृतमित्याद्युक्ता त्वभागा तं कुर्यात् ॥ अथाग्नेरीशानभागे
 कुंभं संस्थाप्य तत्र पंचगव्यं तिला नूत्री नूक्षीरं दुग्धं कषायान् वृण्विं च रत्नानि
 च निक्षिप्य वस्त्रदुग्धेन वेष्टयित्वा पूर्णपात्रं मुखे स्थापयित्वा तदुपरि तद्विष्टो मेधा
 तिथिर्विष्णुर्गायत्री विद्यवा वारुणे वियोगः ३ तुक्ता तं मंत्रं पठित्वा विष्णु प्रतिमां स्थाप
 येत् ॥ तत्र वै स तत्यायामि शुनः शोषो वरुणास्त्रिष्टुष्टु वरुणा बहने विनियोगः ॥ अंत
 त्यायामीति पठित्वा वरुणामावाह्योपचारैः संस्तुत्य कुंभं स्पृष्ट्वा वक्ष्यमाणं त्रान्

प्राणाश्चरंद्रास्तपस्तेजनः। विश्वाचनो जगिद्वृक्षस्तैर्भवेत्

जपेत् । नमः शिवाय त इति रौतं चैकरावपुत्रः प्रगाथं प्रोवाहृतः प्रगाथं छंदः कुंभाभि-
मंत्रे विवि० यत इद्रमायामहेततोनाअमयंकुधि ॥ मद्यवं छंदित वतनकुतिमि
विधिषो विमध्यो जहि ॥ १॥ लं हिराधस्य ते राधस्यो महः श्रयस्यासि विधतः । तं लावयं
धवत्तिं श्रितावताः सुतावतौ हवामहे ॥ ३॥ इद्रस्य तु ते वृत्रहायरस्यानो वरेण्यः सनो
रक्षिषच्चरमंस्य मध्यमस्य पश्रसातुनेः पुरः ॥ ३॥ लं नः पश्चादधरादुत्तरात्पूरदं प्रणिपा
हिविश्चतः ॥ आरे अस्मत्करा हि दिव्यं भयानोरहेतीरदेवीः ॥ ४॥ अहो दिवा नक्तं च र
क्षिषः ॥ १॥ प्रभं गीशूरो भयवानुवो मघः । संमि श्लोकीयायिकं ॥ ३॥ भाते बाहू वृषणा
शतत्रकतो नियावज्जं मिमिक्षतु ॥ ६॥ एवं कुंतममिमं ज्यनितिते दमिमधा ज्यैः सुवे
ण प्रन्युचमष्टाविशतिमष्टौ बाहुतीर्जयात् ॥ तत्रमंत्रः ॥ आपो हि वृत्ति तिसृणां सिंधु
वीपभां वरीय आपो गायत्री होमे वि० आपो हि १ यो वः ॥ २॥ तस्मात्परः ॥ ३॥ अशुमे मे
धातिरापो नुष्टु पूहो मे वि० ॥ अशुमे सोमो अशुमे वीदंत विश्वा नि मे षजा ॥ मग्नि च विष्णुः

भुवनापञ्चविंशतेषु जीः ॥ ४॥ अथ इदं नममेति बतुष्टुयागः ॥ नक्षत्रोर्मिधातिधिबिम्ब
 गायत्री होमे वि० तद्विज्ञोः परमं पदं सदा पश्यंति सूरयः ॥ दिवी न च क्षुरात तं ॥ ५॥
 विद्वत्वेदं नमम ॥ अष्टौ भ्यां त इति षण्णां विवृणुयश्महाऽनुष्टुप ॥ होमे वि० ॥ ३० ॥ अष्टौ
 भ्यां तेनासिकाभ्यां कणाभ्यां द्युबुका दधियश्मशीर्षेण मस्तिष्काजिह्वा विवृणु
 मिते ॥ १॥ यीवाभ्यस्त उच्चिह्वाभ्यः कीकसाभ्यो अन्तर्वज्रान् ॥ यश्मदोषण्य १ मंसा
 भ्यां नाहुभ्यां विवृणुमि ॥ २॥ आत्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिहो हृदया दधियश्ममन
 स्ताभ्यां यक्त्रः क्षाशिम्यो विवृणुमि ते ॥ ३॥ कुरुभ्यां ते अक्षौ वज्रां पाक्षिम्यां प्रयदाभ्यां
 ॥ यश्मं प्रोतिभ्यां भासदाभ्यं स्तौ विवृणुमि ते ॥ ४॥ मिहनाहनं करणा ध्रुमभ्यस्तौ न
 रयेभ्यः यश्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं विवृणुमि ते ॥ ५॥ अंगदंगादत्रो म्नालो म्नाजातं प
 र्वतिपर्वति यश्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं विवृणुमि ते हा ॥ ६॥ यश्मद्वेदं नममेति
 सर्वत्र यागः ॥ ततः ३ आदित्यादिमहाणां दधिमध्याज्यं नैव तद्विंशं केमं त्रैलोक्यं ॥

रामः
७

कुर्वन्निष्ठातिशयान्वाहतिभिः क्रमात् ॥ मया दत्तं हेतव्यं मस्मदुक्तविधानतः ॥ एवं क्रमे
पादुल्याथ होमशेषं समापयेत् ॥ सर्वाङ्गं कोरयुक्तानां त्रयणां मन्त्रिषेचनं ॥ त्रयाणां मानु
षित्वात्मानां ॥ चतुर्भिः कलशैरद्विष्टं कुरु मस्य मन्त्रितं चतुः कलशोदकं ब्रह्मं मे निषि
ध्याया यो मन्त्रे कुरु कुर्याद्विषयः ॥ धो नो वराणि धृत्या यं कुर्याद्वाज्या वलोकनं ॥ धर्मा
कृतिं च जुहुयाच्च जमानसमाहितः ॥ तस्यैष परयाभक्त्या ईश्वरसया निवेदयेत् ॥ सर्वाङ्गं
कारसंयुक्तं समसंगां पयस्विनीं ॥ प्रतिमां वस्त्रयुग्मं च मया चार्ययि निवेदयेत् ॥ अन्येषां
मृत्पिण्डां चैव कुर्याद्वाहनाभोजनं ॥ तस्मादनेन विधिना विनशात् विवर्जितः ॥ य एवं
कुरुते शान्तिं स वारिष्ठः प्रमुच्यते ॥ सर्वाङ्गा मानवा द्योतिः स्थिरजीवी सुखी भवेत् ॥
इत्युत्तरमाग्योक्तं ब्रह्मचतुर्दशीजननशान्तिः ॥ ॥ अथ सिनीवाली कुहू शान्तिविधा
नं ॥ ० ॥ ममायुक्ता चतुर्दशी सिनीवाली न्युच्यते ॥ दृष्ट्वांशं सिनीवालीः त्यामिधाना
तु ॥ नष्ट्वांशं ममावास्या कुहू इत्युच्यते ॥ गगः सिनीवाल्यां प्रस्तास्योद्यस्याभा

यपि शुस्तथा ॥ गजाश्च महिषी चैव शक्रस्यापि स्त्रियं हरेत् ॥ ये संति सकलाश्चान्ये स्वप्रसा
 दो यत्नविनः ॥ वर्जयेन्नेतो शेषांस्तु पशुपक्षि मृगादिकान् ॥ कुरु प्रसूतिस्त्ररत्नसर्वदोष
 करी भवेत् ॥ यस्य प्रसूतिरेतेषां तस्या युधननाशनं ॥ सर्वगोत्रसमस्तत्रेदोषस्तु प्रवर्जो
 भवेत् ॥ शान्तिविना विज्ञेयं परित्यागो विधीयते ॥ परित्यागात्तत्र शान्तिं कुर्याद्दोमा
 न्निचक्षुरां ॥ तत्कलं तत्क्षणा धेनुपुनरेवानुपालनं ॥ तद्योगं ताशयेत्किंचिच्चयं वा
 नाशमश्नुते ॥ कल्प्योक्तशान्तिः कर्त्तव्या शीघ्रं दोषापनुनये ॥ रुद्रः शक्रश्च पितरः
 ज्याः स्युर्देवताः क्रमात् ॥ कर्षमात्रमुवर्तेन तदधार्धेन वा पुनः ॥ अथ वा शक्तितः
 कुर्याद्विज्ञाया विवर्जितः ॥ प्रतिमांकारयेद्गुं भोश्चतुर्भुजसमन्वितो ॥ त्रिशूलस्त
 उवराभयहस्ता यथा क्रमात् ॥ स्तेतवर्णं चेतुष्वंशेष्वेव ववस्थितं ॥ त्रैयंबकेन
 मंत्रेण द्वां कुर्याच्चथा विधिः ॥ इन्द्रश्चतुर्भुजो वज्रां कुंवाचा पः ससायकः रक्तवर्णो गिजा
 रूढो यत इति मंत्रतः ॥ पितरः कृष्णावर्णाश्चतुर्हस्ता विमानाः ॥ यस्याक्षस्तत्र कमं

रामः
 ८

ज्वभयस्येवधारिताः ॥ ये सत्या इति मंत्रेण द्वां कुर्यादनुंतरं ॥ आग्नेयीदिशमारभ्य कुंभा
 न्कोतो वुविन्यसेत् ॥ तन्मध्ये स्थापयेत्कुंभं शतैस्त्रिंशत्समन्वितं ॥ तेष्वेव यंच गव्यादित
 त्कं त्रैश्च निक्षिपेत् ॥ कल्प्योक्तशान्तिः कर्त्तव्या कुर्याच्चोद्वंस्त्रशक्तितः गोदानं वस्त्र
 दानं च सुवर्णं चोर्वंशं शुभं ॥ दशदानि चोक्ता निष्पीरमाज्यगुडास्तथा ॥ आज्या वेक्ष
 ता मेता निततन्मंत्रैश्चकारयेत् ॥ दंडे दानं होमामिषे कानेतरं कार्यं ॥ अन्यत्र सर्व
 शान्तिषु तथा क्रमस्योपलब्धे ॥ ॥ यामिदाज्यचरो होमं तिलमपि अस्वपवैः ॥
 अथ ह्यक्षुपा लाशसमिद्धिः रवादि रैः शुभैः ॥ अथोत्तरशतं मुख्यप्रत्येकं जुहु
 यादिजः ॥ त्रैयंबकेन मंत्रेण तिलान्या हतेभिः पुनः ॥ मुख्यपदोपादानमशक्तौ स
 रव्या तस्य जापकं ॥ तेनाष्टाविंशतिरपि होमं संख्या भवति ॥ चतुर्भिः कलशैः युक्तं च
 हुत्कुंभसमन्वितं ॥ शान्तिवत्कलशं कोयं अभिषेकं च कारयेत् ॥ पितृमातृविष्णु
 नां च अभिषिचेत्तु वारुणैः ॥ शंकरस्याभिषेकं च कुर्याद्ब्रह्मणो जने ॥ अन्येषां

चेवसर्वेषां ब्राह्मणानां च तर्पणं ॥ कार्यं शतपुत्रसारेण स्वस्तिवाचनपूर्वकं ॥ इत्यु रगा
 ग्येक्षिसिनीवाली कुहू शान्तिविधानं ॥ अथ दशजिनशान्तिविधानं ॥ नारदः ॥ अथा
 तोदशजितानां मातापित्रोर्दरिद्रता ॥ तद्दोषपरिहर्त्य शान्तिं वक्ष्यामि नारदः ॥ पुण्या
 हुवाच यित्वा दोः क्रतुसंकल्पपूर्वकं ॥ कुंडे वा मंडले कुर्यात्तद्देशे स्थापयेद्दण्डं ॥ तत्कुं
 मे निक्षिपेद्द्रव्यं दधि क्षीरं द्युतादिकं ॥ न्यग्रोधो दुंबराश्च स्थाः सत्त्वतानिः वकास्तथा ॥
 एतेषां वक्ष्ये वयारिणं त्यगादी न्यग्रवांस्तथा ॥ पंच नलानि निक्षिप्य वस्त्रयुग्मेन वेष्ट
 येत् ॥ सर्वे समुद्राः ससितः स्तीर्यानि जलदानदाः ॥ आयांतु यजमानस्य दुरितक्षय
 कारकाः ॥ आपोऽर्घ्यं हित्वा येनाथ कथानम्रिचरस्तथा ॥ अमिमज्योदकं पश्चा
 दग्नेः पूर्वप्रदेशके ॥ हारिद्रं रक्तकं चैव कृत्वा ये तं च नीलकं ॥ एतेषां तंडुलैश्चैव स
 र्वतो मद्रमुद्धरेत् ॥ दशैश्चैव देवता यैश्च सोमसर्पश्चैव रूपकाः ॥ प्रतिमां स्वीरजितितां
 राजतीं ज्ञातया ॥ अयं तां धातुक्रमे ॥ दशैश्चैव सोमसर्पश्चैव रूपकाः ॥ प्रतिमां स्वीरजितितां
 तां

रामः

२०

मद्रमध्ये च स्थापयेद्दशदिवतां ॥ अहयं विस्त्रयुग्मे तदूर्तगंधपुष्पकं ॥ श्वेतरक्तवर्णा
 निरर्घ्यं ॥ आप्यायस्वेति मंत्रेण सविता पश्चात्तथैव च ॥ उपचारैः समाराध्य ततो हो
 मं समाचरेत् ॥ सोमसर्पपूजापिसर्वतो मद्र एव सन्निध्यात् ॥ ततो वक्रं प्रतिष्ठाप्य
 क्रतुसंकल्पं दृष्ट्वा ॥ आयुरारोग्यस्थिध्यर्थं सवारिष्टप्रशान्तये ॥ पुत्रस्य दशजिन
 नदोषनिहरणाय च ॥ मातापित्रोः कुमारस्य सवारिष्टप्रशान्तये ॥ तेषामायुः श्रिये
 चैव शान्तिर्होमं करोम्यहं ॥ अयं संकल्पः पूर्वमपि कार्यः ॥ तत्रैतावान्विशेषो दश
 जिनशान्तिकरिष्यति ॥ समिधश्च रुद्रव्यं च मेराजुह्यात् ॥ गृही ॥ हुने सवितु
 मंत्रेण सोमो धेनुं च मंत्रतः ॥ सवितु मंत्र आहुतेने सादि ॥ एते मंत्रे अष्टये कं हुने
 दद्योत्तरं शतं ॥ दशैश्चैव देवता होममष्टाविंशति संख्याया ॥ दशदिवता मंत्रस्तद्धिं
 गको ग्राह्यः ॥ यदा दशदिवता पूजा होमदिना मंत्रेण कार्यं ॥ वेदमंत्रानुपदेशा
 तः ॥ होममेवं तु कुर्याद्यविद्याचाराभिषेचनं ॥ अमिषेकस्तु पूर्वस्थापितकुंभेन कार्यः ॥

९०

श्रीसक्तमायुष्यसक्तं समप्रयेकावहया एतैर्मन्त्रैश्चाभिषेकं मातापित्रोः शिशोस्त
था॥ ततः स्थिरकृदादिस्याद्दोमशेवं समापयेत्॥ कंस्यपात्रे च्याज्यमाग्नित्यत
त्रहिरण्यं प्रक्षिप्य तत्राविवंमवका॥ च्याज्यं तेजः समुदिष्टं च्याज्यं पापहरं स्मृतं
॥ च्याज्यं सुराणामाहारं च्याज्यं लोकाः प्रतिष्ठितं॥ इति मंत्रमुक्त्वा ब्रह्मणा यदुह्यते॥
हिरण्यं राजतं चैव कृत्वा धेनुः सदक्षिणा॥ अन्येभ्योऽपि यथा शक्तिदोतव्यादक्षिणा
तथा॥ ब्रह्मणा न भोजयेत्तत्र कारयेत्स्वास्तिवाचनं॥ ॥ इति तारदोक्तद्वयं जनने
शांतिः॥ अथ मूलशांतिः शो न कीये॥ अथातसं वक्ष्यामि मूलजातहिताय चामा
तापित्रोर्धनस्यापि कुलशांतिहिताय चान्यागो वामूलजातस्य स्यादष्टाव्यास
दर्शनाममुक्तमूलजातानां परित्यागो विधीयते॥ तं द्रष्टुमाह वद्विस्मिः
॥ ज्येष्ठां लेघटिकां चैकामूलादौ घटिकादयः॥ अथ मूलमूलमियाहुर्जातं तत्र वि
वर्जयेत्॥ अदर्शनाद्यापि पितुः समुत्तिष्ठेत्समाष्टकं एवं च दुहितुर्नैयं मूलजात

नाम
९०

कलंबुधैः॥ ग्रंथांतरे तु कन्यकायां॥ कलमन्यथोक्तं॥ नवालां हंति मूलक्षेपितरं मात
रं तथा॥ मूलजाश्च श्रुरं हंति व्यालजा च तदंगनां॥ माहेन्द्रजा ग्रेजं हंति देवरं तु द्विदे
वजा॥ शांतिर्वापुष्कला स्यञ्जे न हि दोषो न कश्चनेति मुख्यकालं वक्ष्यामि शांतिहेम
स्थयत्नतः॥ जातस्य द्वादशाहे तु जन्मद्वेवाशुभेदिनौ समाष्टके द्वादशाहं कुर्याद्वा
शांतिमादरात्॥ यदेव शांतिकं कुर्यात्कर्म तत्र प्रचक्ष्महे॥ मुख्यमेतत्पुण्यं देतुमर्हत्
काकारयेद्दुःखः॥ पुण्यं मित्रैस्तैस्तैः प्रोक्षित्वा यांश्चित्ततः॥ पुण्यर्चः आघोहिष्ठा
दयः॥ तत्रोदकुंभं सुशुद्धां रक्तं त्रपाविवर्जितं॥ आचूडमूलं नित्तिकं परयेन्निर्मलं
भसा॥ वस्त्रावगुंठितं कुर्यात्पूरयेत्तीर्थधारिणा॥ कर्चहेमसौ समायुक्तं च तपस्त्र
वसंयुतां कर्चपंचगव्यं पंचकूर्चैर्नपीतेनेति स्कोदे तथा दर्शनात्तयद्वादशमं मुखिः
स्यस्तिकोपरिविन्यस्य सक्षीरं पुमपद्वं॥ दोषा व्रीहींश्चानि क्षिप्य ईशान्ये च निधा
पयेत्॥ पंचरत्नानि निक्षिप्य सर्वेषां धिसमन्वितं॥ अर्चितं गंधपुष्पाद्यैः श्रीरुद्रं

येन पादेनायस्थकिनः॥ प्रतिमालक्षणेनैकांकारयिचाविचक्षता॥ यदा मस्यं सु
 वरास्थिस्थापयित्वा प्रदूजयेत्॥ सुवर्णं सर्वदेवस्यं सर्वदेवात्मको नलः॥ सर्वदेवा
 लको विप्रः सर्वदेवमयो हरिः॥ संस्मरेन्निकृतिरमो मं सुमुखं नेरवाहनम्॥ रक्षो
 धिपं रवदुहस्तं दिव्याभरणम्वितनू॥ प्रतिमा पूजनायै यवस्त्रयुग्मप्रकल्पयेत्
 ॥ पंकजं कीरयेत्पूर्वरत्नाभेकीहितं द्रुलेः॥ चतुर्विंशदलोपेतं कुक्कुमौषधिसंयुतं॥ तस्योपरि न्यसेत्तात्र रत्नं वा सुवर्णं मन्मथं॥ शुद्धवस्त्रेण संस्थाप्य तत्र मलानि निक्षि
 पेत्॥ तत्र कलशे इत्यर्थः॥ मलानि ज्ञातमलानि तदलाभेत्॥ विष्णुक्रांता साहदेवी तुल
 सी तु ज्ञाता वरी॥ मलानां मानि गृह्णीयाद्गुणालाभे विशेषतः॥ स्थापयेत्कलिकाम
 ध्ये वस्त्रगंधाद्यलंकृतं॥ कुक्कुमं जलोपेतं कुक्कुमौषधिसंयुतं॥ कुंभोपरि न्यसेद्दि
 दान्मूलनक्षत्रदेवतं॥ अधिप्रत्यधिदेवो च दक्षिणोत्तरदेशयोः॥ अधिदेवं न्य
 सेदादौ ज्येष्ठानक्षत्रदेवतां॥ निकृतिं स्थापयित्वा तदक्षिणोत्तरदेशोर्द्वयं स्थाप्य तदु

नामः

१२

त्तरः प्रदेवतां स्थापयेदित्यर्थः॥ ततः प्रागादितश्चतुर्विंशतिदलेषु भूस्वस्थेषु उत्तराषाढा
 धेनु राधां तानि नक्षत्राणि स्थापयेदित्याहुः॥ उत्तराषाढा रुद्राद्याः चतुराधां तमर्चयेत्॥ तं
 प्रादीशानं पर्यंतं पूजयेत्स्वनामृतं॥ स्वर्णिगोक्तैः श्रमं त्रैश्रप्रधानादीन् प्रदूजयेत्॥ स्व
 र्णिगोक्तमंत्रां मोक्षदा ह्यार्यैः दे॥ पंचामृतेन संस्त्राप्य आवाह्याय समर्चयेत्॥ उपचा
 रेः वेदशान्तिर्वद्वा पंचोपचारकैः॥ रक्तचंदनगंधाद्यैः पुष्पैः रुद्रमितादिभिः॥ मेघशृंगादिभ्य
 पैश्च घृतदीपैस्तथैव च॥ सुरापोलिकमांसाद्यैर्नैवेद्यैर्नोजिनादिभिः॥ मत्स्यमांससुरा
 दीनि ब्राह्मणानां विवर्जयेत्॥ सुरास्थाने प्रदत्तं व्यंक्षीरं सैधवं मिश्रितं॥ पायसं त्रिवेणी
 पेतं मांसं स्थाने प्रकल्पयेत्॥ रक्तगंधाद्यभावे तु यथा लाभं समर्चयेत्॥ पुष्पांजल्यं त
 मभ्यर्च्य ह्येकं कुंभं चोदितं॥ निवपि प्रोक्षणादीनि चरोः कुर्याद्विधाविधिः॥ हरिर्गृही
 त्वा विधिवन्निकृते श्रुत्या हुतेत्॥ मोक्षदाः परापरेति यं ते देवीति वा पुनः॥ पायसं च
 तं समिधं हुतेदं शोचं तं॥ समिधं च रक्तं श्राद्धं कृतं संख्यया हुतेत्॥ अधिदेवता

१३

योऽष्टौ वज्रं युयात्स्वस्वमंत्रतः। चतुर्थं तेन मीं तेऽस्वस्वा हां तेऽस्वस्वमंत्रकैः। नष्टं त्रदेवता
 भ्यश्च पायसेन तु होमयेत्। कर्तुं चोपच दशमिर्जुहुयात्स्वस्वमंत्रतः। गायत्र्या ज्ञात वे
 दसे त्रियंबकमिति क्रमात्। सीरा युतिता मग्निं वा स्तोत्रं सग्निमेव च॥ अग्निमग्निं हतं
 वृणीमहरति॥ मंत्रसामिध्यात्। अत्र स्य पतिना गृणां नामग्निं हतं पुरो दधो॥ श्रीसं
 केन तथो विद्वान् सग्निं दाज्यं च रक्तं क्रमात्॥ अष्टौ तत्र शतैवाधिभ्यश्च विंशतिभिः
 क्रमात्॥ अष्टौ एव संख्यमावापि जुहुयाद्युक्तितो बुधः। खंनः सोमेति पायसं जुयात्
 त्रयो दशा चतुर्गृहीतमाज्यं च याते रुद्र इति मंत्रतः। स्तुवणां जुहुयादाज्यं महाव्यह
 तिभिः क्रमात्। दुह्यास्त्रिष्टुक् तं पश्चात् प्रायश्चित्तादुनीदुनेत्। अथाचार्यो यजमानो वा
 च्यमेतोषणादिति दुनेत्। समुद्रादूर्ध्वं सक्तेन प्राजापत्यं कृत्वा तथा तथा। पूर्णादूर्ध्वं
 स तेमेव तैः पूर्णादिति दुनेत्। होमत्रोषं समाध्याय जपे त्रैयंबकं शतं॥ रुद्रं कुंभोक्तमा
 ग्निं रुद्रमंत्रं स्य शान्तेपते। अपदीपं च नेवेद्यं कुंभं युगे निवेदयेत् प्रसादयेत्ततो देवम

राम
१३

त्रिवेकार्यमादृशत्॥ ॥ तस्मिन्काले ग्रहातिथ्यं कर्तव्यं मतिमिच्छता॥ ० ॥ एतत्क्रमशः
 स्तंते नैव नष्टं च द्वाविंशति देववा॥ अग्निं च विधिवत्सर्वार्थायैकीकीर्तनम्॥ १॥ १॥ ०
 मद्रास नोपविष्टस्य यजमानस्य शक्तिजः। दारपुत्रसमेतस्य कुर्युः सर्वमिष्टं च न॥ अग्नी
 भ्यामिति सक्तेन पावमानीमिरेव च॥ अथापो हिष्टेति नवभिर्गोपद्रुदाहयेन च॥ सहस्रास्तु
 येनापि देवस्य न्येति मंत्रकैः॥ शिवसंस्कृत्य मंत्रेण बह्व्यमाहो अमंत्रकैः। यो सो ब्रह्म
 रो देवो महद्गो गजवाहनः॥ मत्तुजा तजिशो दीधि माता पिबो व्यपो हतु॥ १॥ यो सो शक्ति
 धरो देवो हुते कुक्षे पहे वीन॥ स्वसि जिह्वं देवो ग्निपूत दोषं व्यपो हतु॥ २॥ यो सो दधरो
 देवो धर्मो महिषवाहनः॥ मत्तुजा तजिशो दीधिं व्यपो हतु यमो मम॥ ३॥ यो सो रव उधरो
 देवो निरुतीरा ह्यसाधिपः॥ प्रशामयतु मत्तो ह्यदोषं गतां तसंभव॥ यो सो पाशरो देवो
 वरुणा अहो ज्येष्ठः॥ न क्रवाहः प्रचेतानो लोह्यं व्यपो हतु॥ ५॥ यो सो देवो गजस्रा
 णो मासतो मृगवाहनः॥ प्रशामयतु मत्तो ह्यदोषं बालस्य शोतिदुः॥ यो सो निधिपति देवः

स्वर्गमहाविवाहनः॥ मातापित्रोः शिशोश्चैव मूलदोषव्ययो हतुः॥ यो सौ पशुपतिर्देवः पिना
की वृषवाहनः॥ अथाश्लेषामलगं डं तं दोषमाशुव्ययो हतुः॥ विष्टेशः क्षेत्रयो दुर्गालोकपाला
नवग्रहाः॥ सर्वदोषप्रशमनं सर्वकुर्वंतु शान्तिदाः॥ तथेयोरभिवेकं तु सर्वदोषोपशान्तिदं
॥ सर्वकामप्रदं दिव्यं मंगलानां च मंगलं॥ वस्त्रांतरीतकुमाभ्यां पश्चात्तु स्मपयेद्दधः ततः
शुक्लं वरधरः शुक्लमात्यानुलेपनं॥ यत्तमानो दक्षिणो भित्तोषयेद्दक्षिणादिकानि॥ धेनुं
पयस्विनीं दद्यादाचार्याय सर्वसकां॥ ॥ निर्वृतिप्रतिमां वस्त्रं कुंभं देमं च दापयेत्
ग्रहाद्यविस्त्रप्रतिमां तत्तद्गोभश्च प्रदापयेत्॥ श्रीरुद्रजापिने देयः कृत्स्नो नृणां यत्न
तां॥ तत्कुंभवस्त्रप्रतिमां तस्मै दद्यात्प्रयत्नतः॥ रत्नरेभ्योपि विप्रेभ्यः शतपादयाश्च दक्षि
णां॥ उक्तात्तामेततो दद्यादाचार्या ब्रह्मरुहिजां॥ तत्तत्कृत्यप्रदायं शतपादाद्यप्रदाप
येत्॥ अथाचार्याय च यदत्तं तदर्थं ब्रह्मणो मे वेत्तु॥ सदा स्य य ब्रह्मणोर्द्धमस्त्रिग्यश्च
तदर्थं के॥ गृह्णीयादाविषसेभ्यः प्रणम्याथ क्षमापयेत्॥ दद्यादन्नं पायसादिवा

रामः
१४

क्षणां भोजयेद्दत्तं॥ अलाभे सति पंचाशदशकं तदलाभतः॥ सर्वशान्तेः प्रपठनं ब्राह्म
णैराशिवस्तथा॥ गृहीक्षमापयेत्तद्विदुषां॥ गंडां तेष्वेव कर्त्तव्यं पुष्पायं तद्वदेव तु
॥ समाष्टके द्वादशाहे कुंभाद्यां शान्तिमाचरेत्तु रत्युक्तमनुनासम्यक्मूलजानहिता च॥ मा
तापित्रोर्धनस्यापि बंधुशोकोपशान्तये॥ इति शौनकीये मूलशान्तिवाक्यानि॥ अथा
स्यस्यष्टप्रयोगोलिख्यते॥ मूलप्रथमपादजनने पितृनाशः द्वितीये मातृनाशः तृती
ये धननाशः॥ चतुर्थे बालनाशः कुम्भारिष्टं वा तत्र न दोष इति केचित्॥ कन्यापुत्रयोरपि
शेषणामलगं जननेऽप्यशुभं नाशः॥ सुतः सुतावानियतं च शुभं रंति मूलज इति नारदसं
हिता वचनात्॥ मलाधनवद्यटिका उभुक्तजा तस्य दोषबाहुल्यस्यागं॥ तत्राव्यायच
ष्टीद्वये दोषतिशयः॥ यदास्या गस्तदानं शान्तिः स्यागमात्रविधानात्तास्नेहादिना स्या
गमावेष्टवर्षपर्यंतं षण्मासपर्यंतं चापि ता तदर्थं शिवा वृक्षावतौ न कुर्वन्तु॥ तदा
ष्टवर्षानंतरं षण्मासासानंतरं वा द्वादशदिनं शान्तिः कार्या॥ यद्वा द्वादशदिने मूलजस्य

त्रांत कृबान्यस्मिं शुभेदिन पुक्ता शान्तिः कार्या यदा तु मलानक्षत्रव्यतीपातयोमावा
 स्य दाने कानि मित्तसन्निपातस्तदा निमित्तमेदं त्रैमिक्तिकानि शान्तिकानि पृथक् चंरा
 वाकार्या शि शान्तिकर्मणि नवग्रहमखों गलेनावश्यकः। सवत्रिपाक्षिकत्वेन प्राप्तस्य
 मुख्यार्थं तत्तत्प्रकरणे ग्रहमखस्य पुनः कथनात्। तत्र समेदे शोऽष्टहस्तादिकमे
 उपंकुटवाहृत्वा तन्मध्ये स्थितं कुर्यात्॥ अथोक्तकोले गोमुखप्रसवं कृत्वा हतमा
 मग्री कोयजमानः सपत्नीकः सुस्नातः प्राणानायम्य देशादि स्मृत्या ममास्ये कुमार
 स्य कुमार्यामलप्रथमचरणौ दिजननसूचितपित्रिष्टादि शान्तिदारा श्रीराश्रीपर
 मे श्रीरप्रीत्यर्थं शौनकोक्तविधिनानवग्रहमखसहितमल शान्तिकरिष्य इति संक
 ल्प्य गणेशपूजनपुण्याहवाचनादिकृत्या च यं ब्रह्मोपासनास्य मन्त्रिजोष्टोचतुरो
 वाहृत्वा मधुपकादिना पूजयेत्॥ अथ आचार्यः प्राणानाम्यास्मिन्कर्मण्याचार्यक
 मकरिष्य इति संकल्प्य यदत्र संस्थितमिति मंत्रेणामंडपे सर्पपान्चिकीर्ष्यापो

रामः

९५

हिष्टादिमंत्रैः कर्मभूमिप्रोक्ष्य मंडपपक्षे मंडपदेवताः पूजयित्वा मंडपस्थे शानदेशे पं
 चवर्णकैः स्वस्तिकं कृत्वा तत्र महीधोरिति भूमिं स्पृष्ट्वा ऋषधयः समितिं प्राणप्रमा
 णान्वाहीन् प्रक्षुप्यते त्रकलशं संस्थाप्य तं तीर्थवारिणां पर्यंतं त्रगंधाक्षत्रद्वार्षवै
 दत्रवपंचमृतिकाफलरत्नानि यंच गव्यंसुवर्णचस्रवं तत्तद्धिं गकमंत्रेण क्षिप्याव
 स्त्रेण कलशमावेष्ट्य तदुपरिताम्रवंशादिमयं पूर्णपात्रं निदध्यात्॥ अथ तत्कल
 शाच्चतुर्दिक्षु भूस्वर्गानादि पूर्वकं समंत्रंचतुरः कलशान् संस्थाप्य मध्यकलशे सुव
 र्णनिर्मितोरुद्रप्रतिमां व्यवकमंत्रेण बाह्यतेनैव तं घोटशोषचारैः पूजयेत्॥ त
 तएककलिकु॥ रुद्रकुंभं स्पृष्ट्वा न्यासपूर्वकं सांगरुद्रेकादिशि नीजयेत्॥ यदिया
 नुष॥ बह्वचस्तु चत्वारि रुद्रसंज्ञानि जयेत्॥ छंदोगस्तु रुद्रसामानि। अथोभयत्र
 एकादशाष्टत्रिंशोक्तसंख्या शक्तितोग्रहो॥ केचित्तु रुद्रः सर्वसाधारणः॥ तत्र स
 र्ककृष्यादि। कद्रुद्रायति नवचस्य द्यौरः करावोरुद्रो गायत्री जपे विनियोगः रमा

१६

रुद्रयतवस्य ज्येष्ठा कादशार्चस्य कुक्षिकृषिः रुद्रो देवता आद्या नवजगत्यां ये देवत्रिष्टुभो
 जये वि०॥ अतोऽपि तदिति पंचदशार्चस्य गृह्यसमदोरुद्रस्त्रिष्टुभूजये वि०॥ इमां रुद्रायां स्थि
 रथ न्य नरति च स्मरणं वसिष्ठो रुद्रस्त्रिष्टुभूजये वि०॥ तस्या॥ आवो
 राजानमिह कादशरुद्रस्यास्मां वामदेवक०॥ रुद्रो देवता॥ आद्यसाम्नास्त्रिष्टुभू॥
 ततश्चतुर्णां गायत्री॥ ततस्त्रयाणां त्रिष्टुभू॥ ततस्त्रयाणामुक्ता॥ तिष्ठदः जये वि०॥
 ततो न्यभ्युक्तं तत्रैव कुंभे अंबकमंत्रमेषां तत्तरसहस्रं जयेत्॥ अन्येषु द्वादिकु
 मेषु अप्रतिरक्षानियत्या रिसक्तानि क्रमेण जयेत्॥ तानि चोभाषुः शिशो नरति
 त्रयोदशार्चस्य सक्तस्यै प्रो प्रतिरथक०॥ इन्द्रो देवता॥ चतुर्थ्यां रुद्रस्य तिस्त्रिष्टुभू॥
 अस्यानुष्टुभू॥ जये वि०॥ नियो गः त्वमग्ने रुद्रस्यनुवाकस्य रुद्रवा इषिः॥ अग्न्यास्मा
 रुद्रो देवता॥ जगती द्वादः॥ जये वि०॥ रक्षणे अग्निरतिरक्षामंत्रस्य वामदेवो ग्निस्त्रि
 ष्टुभूजये वि०॥ रक्षो रुणमिति पंचविंशत्यर्चस्य सक्तस्य आगिरसः पायुरग्निस्त्रि

नामः
१६

दुष्टाचतस्रोऽप्यनुष्टुभः॥ जपेविंशतिरात्रासिंख्यापर्ववत्॥ चतुर्थकुंभे पवमानम
 व्येकवारं जपेत्॥ एवंपंचकुंभासंभवे कुंभद्वयं स्थाप्य॥ अत्र पक्षे रुद्रकुंभसर्वसत्क
 जपः कार्या॥ अन्यकुंभे वरुणमावाह्य रुद्रजपं कुर्यात्॥ अथ वा एक एव पंचमुखः कुं
 भः स्थाप्यः॥ तत्र मध्यकुंभं कर्थाति मध्यमुखे कुंभं चतुष्टयं कर्थाति तु चतुर्षु प्रस
 रितेषु कर्थाति विवेकः॥ ततः कुंभस्थानादुत्तरतः प्रतुर्विंशदत्तं पंचकं पंचवर्णे
 शुक्लतंतुलपिष्टो नवाक्ष्यातत्र कर्त्तव्यं कर्त्तव्यां मंत्रपूर्वकं मंस्थापयित्वा जलादिप्रां
 ह्ये वा ज्ञातामला निनिक्षिपेत्॥ तदुपरि प्राप्या त्रयं स्य तत्राक्षुत्तं संयुक्तं वस्त्रं धत्वा
 कर्त्तव्यां मेषु एतन्निर्कृतिप्रतिमां पंचामृतस्नापितां संस्थाप्य तदक्षिणतः इ
 वंतरति इंद्रं॥ तदुत्तरतः अशुमरतिः अथैव तं च स्थापयेत्॥ ततो ममिस्थं चतुर्विं
 शतिदलेषु प्रागादितुत्तरायां दाद्यन्तराधांतां निनक्ष्वा एतत्र देवता वा स्थापयेत्॥ ता
 नां प्रैवा विष्णुदेवाः॥ विष्णुः॥ वसवः॥ वरुणः॥ अजेकपात्॥ अहिर्बुध्नोः॥ पूषा॥ भृगुः॥

नौ। यमः अग्निः ब्रह्मा। रं दुः। रुद्रः। अदिनिः। वाक्पतिः। सर्पाः पितरः भगः। अयमाः रविः। ल
 शा। मारुतः। इन्द्राग्नेः। मित्रः। रतिः। ततो लोकपाला नावाद्यैर्नैर्कृतिदेवैर्मिस्थायि च्यात
 दीशानभागेन वग्रहानावाद्यैः अधानं कुर्यात्। तत्रैस्त्वस्मिद्वयमादाय चक्षुषी आसे
 नेत्यंतमुष्कान वग्रहानमुकसंख्याभिः स्मिच्चवद्वितीभिः अधिदेवताः प्रत्यधिदे
 वताः विनायका दीश प्रत्येकममुकसंख्याभिः स्मिच्चवद्वितीभिः निरुतिदेवताभिः
 आयायस्त्वस्मिदाज्यचवद्वितीभिः प्रतिद्रव्यमष्टाविंशति संख्याभिः अनुराधादि
 चतुर्विंशति नक्षत्राणि प्रत्येकमष्टसंख्याभिः पायसाहुतिभिः रक्षाहृत्तुष्टुष्टु
 तिपंचदशभिः प्रत्येकमष्टसंख्याभिः रुद्राहुतिभिः सवितारं दुर्गां चैव कुरु
 त्विकुस्तुतिदेवतां। दुर्गां वास्तोष्यति अग्निं ह्येनाधिपतिमिन्द्रावरुणो अग्निं च ए
 ताः प्रत्येकमष्टसंख्याभिः रुद्राहुतिभिः अग्निं ह्येनाधिपतिमिन्द्रावरुणो अग्निं च ए
 त्वचमष्टसंख्याभिः स्मिदाज्यचवद्वितीभिः सोमं च यो दशवारं पायसाहुतिभिः

रामः
९७

रुद्रं चतुर्विंशति तेनाज्येन अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं च ज्येन शेषतां स्थिष्ट कृतमिन्द्रादिपू
 र्णापाचनधानां तं कृत्या स्वस्वमेवैर्निरुक्त्यादिपूजां कुर्यात्। वस्त्रयुग्मं। रक्तचंदनगंधैः
 रुद्रं चतुर्विंशति। पुण्याति। धूपो मेषशृंगस्य। अज्यदीपाः। पुरुषाहारां चैवोलिकाः।
 ब्राह्मणस्य सुरास्थाने संधवमिच्छंतीरं मांसस्थाने तेष्वप्युक्तं पायसं संप्रियादीनां
 तु स्येति संभवे मुखमेव। एतावन्नेवेद्यं। एवं पुण्यां जप्यं तैर्पूजनं कृत्या अमुकैरेत्य
 न्याधानक्रमेण निर्वपिष्येत्पूजादिपूर्वकं पायसं कृत्वा च अपयित्वा जभागां तं
 कुर्यात्। ततो यजमानस्यांगं कुर्यात्। जनः स अल्लिगाचा योजुदुयास्तु। न चथा।
 अन्याधानक्रमेण वग्रहानिर्कृतिं इन्द्रादेवैः वताहोमं कृत्या। अविश्वेभ्यो देवेभ्यः
 रक्षादेत्यादिभिश्चतुर्विंशतिनाममंत्रैः प्रत्येकमष्टसंख्याः पायसाहुतिं कृत्वाग्निं
 जुहुयात्। कृतुं चेति पंचदशस्य संज्ञास्य गोतमो वामदेवारक्षो हात्रिष्टुप्रकर
 होमेषि। इति प्रत्येकमष्टसंख्यावाहुत्या तद्वागाय आसवित्रे हुत्वा। १०। जाते वेदसे

९८

कश्यपोदुर्गात्रिष्टुपू॥ कसरहोमेवि०॥ ५॥ अंबकं वसिष्ठो रुद्रो नुष्टुपू॥ कसरहोमेवि०
 ॥ ५॥ सीरायुं जंतीति बुधः। सैम्या रुवि॥ कलिकुस्तुतिर्देवता॥ गायत्री चंदः॥ कसरहो०
 ॥ ५॥ तामसि वणांसो नरि दुर्गात्रिष्टुपू॥ कसरहो०॥ ५॥ वास्तोष्वाते वसिष्ठो वास्तोष्वातिस्त्रि
 (ष्टुपू०)॥ ५॥ अग्निं काहो वामे धाति धिरग्निं गायत्री कसरहो॥ ५॥ अत्रस्य वामदेवः
 द्वे त्रयाहो नुष्टुपू॥ कसर॥ ५॥ गृणाना जमदग्निं मित्रावरुणो गायत्री कसरः॥ ५॥ अग्निं
 दूतं पुर इत्यो गिर सो विसृज्यो गिर गायत्री कसरः॥ ५॥ हिरण्यवणा मिति पंचाशत्स्य श्री
 सक्तस्य ध्यानं दक ईमचि। दुकी तेंदिरा सुता कषयः। श्रीदेवता॥ ५॥ आयास्ति स्त्रो नुष्टु
 नः चतुर्थी प्रस्तार पंक्तिः॥ पंचमी पद्योत्रिष्टुभो॥ ततोष्टाव नुष्टुभः॥ अंत्या प्रस्तार पंक्तिः
 । समिदा ज्य चरुहोमेवि० प्रत्यक्षमष्टा नाद्यन्यतम संख्यया हुं ज्ञेया न। त्येनः सोमवि
 । अथ नरति प्रगाथः सोमस्त्रिष्टुपू॥ वायस्य होमेवि० ९३॥ याते रुद्रैति कश्यपो रुद्रो नुष्टु
 पू॥ चतुर्गृहीता ज्य हो० अथ येन सके हस्ति गृहीत न च तस्त्रे व्याहृती हुं स्वास्त्रिष्टुष्टु

रामः
९८

दादि प्रापश्चित्त होमांत कृत्वा दिक्पालेभ्यो नवग्रहेभ्यो निरुक्तयेरं प्रायश्चर्यो रुद्रोष्टु
 पात्नय च वही न दद्यात्॥ तत आचार्यो यजमानो वा पूर्णाहुतिं जुहुयात्॥ तत्र मंत्राः
 । समुद्राहमिरित्येको दश च स्थिररुक् स्य गोतमो वामदेवो मिति स्त्रिष्टुपू॥ अथ याजगती पूर्णा
 (हुति होमे०) प्रजापते हिरण्यगर्भ प्रजापति स्त्रिष्टुपू पूर्णा० पूर्णादि विविधे देवाः शत
 केतुरे नुष्टुपू॥ पूर्णा० सप्तते अग्ने सप्तवानग्निं जगती। पूर्णा० इति पूर्णाहुतिं हुत्वा
 पूर्णा तानि नयनादिकर्मत्रोषं समाप्य रुद्रं कुंभ स्पृष्ट्वा अंबकं मंत्रे शतवारं जपेत्॥ त
 तो याजुषं श्रेयजमानस्तदा रुद्रं द्वा दशानी मपि जपेत्॥ बह्वचं श्रेयं रुद्रं स्तुतानि। सा
 मं श्रेयं रुद्रं सामानि। आयावर्ता श्रेयं त अंबकं मात्रं॥ अथ एकादशाष्टत्रिंशे कसरस्य
 या रुद्रं जपः कार्यः॥ ततो रुद्रं निरुक्तिं च पंचोपचारैः संपूज्य अंबकं मोक्षं प्राप्तिं मंत्रा
 भ्यां मुपस्थायात् सकल शोभं कं पात्रं तरे गृहीत्वा सकृन्विगा च यो जैयेमानं सवौषधी
 मिरतुति प्यां गंधं तनवयस्त्रं तद्वा मभागे नव वस्यं सपुत्रं तं सली मुपवेश्य वक्ष्यमाणो

रमिचिचैत॥ तत्रमंत्र॥ अक्षय्यामितिषण्णकाशयवोविहृत्तायक्ष्मनाज्ञानोनुष्टुप॥ अ
 मिषेकेवि० त्रिमिष्टुदेवेतिसप्तानां वसिष्ठक०॥ आधानां त्रयाणामग्निदेवता॥ चतुर्णां
 विष्टेदेवा० आद्यागायत्री॥ द्वितीयानुष्टुपाततस्त्रिस्तोत्रगायत्री॥ अंयेदे० अनुष्टुभो० अ
 मिषे०॥ आपोहिष्टेतिनवचस्यांबरीषासिंधुदीप॥ आपोगायत्रीपंचमीवर्धमाना॥ स
 ममीप्रतिष्ठा॥ अंयेदे० अनुष्टुभो० अमि॥ आपरतिदेतिद्वयस्यसप्तमर्षयोविष्टेदेवाअ
 नुष्टुप॥ अमिषे०॥ सहस्राक्षेणोतिप्राजापत्योयक्ष्मनाज्ञानोयक्ष्महात्रिष्टुप॥ अमिषे०
 यद्वासहस्राक्षंशतधारमितिचमंत्र॥ अक्षय्यादेवस्यलेयादयोयजुर्मंत्राः॥ यजु
 ग्रतश्तिषण्णप्रजापतिर्मनस्त्रिष्टुप॥ अमिषे०॥ ततोयोसोबजोधरोदेवइत्यादिसर्वेकु
 र्वंतुशांतिपारतिमंत्रैरमिषेकः॥ कार्यः॥ सुरास्वामित्यादिभिश्चानतः॥ तं दंयोरिति
 शंयुर्विष्टेदेवाः॥ शक्ररी० अमिषे०॥ ततोरु० अनिरुतिकलशोदकेनान्येनचशतपि
 र्मंतर्थाय॥ अमिषिक्तोयजमाने॥ धौतेवास्यसीपरिधायति॥ कंविभन्ति॥ धत्वा संक

रामः

१८०

त्यपूर्वकेमाचार्यादीन्यजयित्यातेभ्यो॥ दुष्टिणांदद्यात्॥ तत्राचार्यायसर्वसां धेनुं॥ दद्यात्
 द्यात्॥ ब्रह्मणोवृषभांरुद्रजायिते॥ ब्रह्ममनू॥ दद्यात्॥ तत्रमंत्र॥ अंगारकनमस्तु
 स्तुअनेजुंस्तनदानतः॥ शिशुजन्मविदोषांश्चनिवारयमेहाप्रभो॥ रति॥ ततः॥ कृत्विग्न्यो
 र्यथाशक्तेदुष्टिणांदद्यात्॥ ततोनिर्झयादीनामुत्तरपूजने॥ कृत्वाउत्तिष्ठब्रह्मणस्पत
 रिति॥ विसृज्यचार्यायप्रतिमादिकंदत्वा॥ रुद्रप्रतिमादिरुद्रभोजायिते॥ दत्वाभयसीद
 क्षिणामन्येभ्यो॥ दत्वाशतंतदधादि॥ संख्यान्नामणान्मो॥ जयित्यासर्वकर्मैश्चाराय
 समर्प्य॥ यस्यस्मृत्युक्तां॥ तिसृक्तजपंकारयित्वा॥ सुहृद्युतोभुंजीते॥ भुंजीतेतिशो
 नकोक्तमलशंतिप्रयोगः॥ इष्टीमनंतमट्टविरचेतेविधानपारिज्ञाने॥ मलशंतिप्रयो
 गः॥ समाप्तः॥ अथसूत्रोक्तकात्यायनपरिशिष्टोक्तमलशंतिविधानं हिमाद्रौ॥ शं
 तिकांडे॥ अथतोमलजातस्यविधिव्याख्यास्यामोमलोशोप्रचैत्रेपितुर्नैष्टोद्वितीये
 मातुस्तृतीयेनधान्यस्यचतुर्थेकुलशोभावरुः॥ स्थयंपुण्यभागीस्यान्मलनक्षत्रे

नलविधानं कुर्यात्सर्वेष्वध्यासवर्गेषु अस्मिन्मुद्रकुंभवंस्त्रगंधपुष्पसहितं प्रो
 तसिद्धार्थं कुर्यात्समस्तं च कुर्यात्तस्मिन्मुद्रमभ्यर्च्य सुप्रानजपित्वा उपतिरयं रसोद्ग
 सक्तचायद्वितीयोदककुंभं चतुः प्रस्त्रवणसंयुक्तं कृत्वा तदुपरिष्ठात्कुलानिधारयेंदु
 शपात्रं कृत्वा वस्त्रे वधा तस्मिन्प्रधानानि मूला निवक्ष्याम्यष्टादशमाषट्द्विराम
 यमलं सप्तधान्या निप्रयना कर्मायसि हृदे व्यपराजिता बालाया दाशं खपुष्पी
 मधुयष्टिका च - कितामय रशिखा का कजेंद्या कुमारी दयं जीवं सपामा गोभिर्गा
 रकोलक्ष्मणा च सुलक्ष्मणा जोतीया प्रयत्र अक्रमर्दके सिद्धेश्वरा अस्त्यपलुशो
 उबरदुष्टवटा कं हवा शतावरी शमी रोहितक एवेवमादि मूला निशतं परयि
 त्या तस्मिन्निषिद्धानि वक्ष्यामि वै त्वध्वनिवकदंबरा जवृक्षो शाठप्रितुदधिक
 पितृकोविदार श्लेषांतक शास्माती सर्वकंठक वज्र्यी ॥ तत्राभिषेकं कुर्यात्
 स्थितुः शिशोर्जनन्यादेव स्यत्वे स्यो दुवर्थासिंदी मुद्रगमा मास्तृणाति तत्रासीनो

रामः

२०

हृ

न्यं पातेनामिषिंचति शिरस्योऽध्यनुलोमं हं शिरोमेशीयं शरति यथा लिंगमंगर्हस्य
 ॥ १० ॥ स्त्रयोर्ध्वं नैर्ऋतं पयि पायस्य तुं अपयित्वा काष्मर्यमयतुं सुवक्तुं च प्रतप्य
 समुद्राधारपाज्यभागो हुत्वाऽसुंचतमयजमानमिदं तिच नस्त्रः स्थालीय्या केन
 जुहुयात्कृणु घपाज इति पंचदशाहुती हुत्वा चतुर्गृहीते न जुहोतिमान
 स्तोकेति द्वाभ्यां याते रुद्रा विना तनुरिति वउग्रैरक्षाऽसि सेधति शुक्रं शोचिरम
 यां शुचिः पावक इति ब्रह्मः सोमविश्वतो रक्षा जन्नद्या यन ॥ नरिष्येत्वा वतः
 सेवेति स्त्रिष्टु कदापि प्रशानां ते कृत्वा गौः कृत्वा अति लाहे मम यमलं हि सप्त
 धान्यसमेतमाचार्या यिदं द्यात्कृत्वा नान्द्रह्मणो देयो नक्षत्रसूचकेभ्यो वा सो
 दद्यान्ते देभ्यो ब्रह्मणोभ्यः सुवर्णं दद्यात्कृत्वा सरोपायसेन ब्रह्मणान् भोज्ये स्पर्ध
 देवते गंडांतज्ञाना नामयमेव विधिरेवं कृते शांतिर्भवती ॥ ॥ रतिको ह्यायनपरि
 शिष्टोक्तमूला श्लेषा गंडांतशांतिविधानं ॥ ॥ अथाश्लेषा शांतिविधानं ॥ मोनवसं

हितायां ॥ आश्लेषायां तु जातानां शान्तिवक्ष्याम्यनंतरं । जातस्य ह्यदशां हेतुं च शान्तिहोमं
 समानयेत् ॥ अथ - ये तु द्विजोत्तमान् ॥ विभवे पंचकुंभास्तु दयवातदलाभेतः । दिवतोऽस्या
 पनेनैकं कुंभं रूपाभिर्मंत्रेण ॥ मूलद्वयोक्तप्रकोटाकुंभे निक्षिप्य व्रजयेत् ॥ गोमया
 लेपिते देशधात्याद्यैः परिशोभितो पंकजंकारयेत्तस्य चतुर्विंशद्वत्तान्वितं । तं दु-
 लैः कारयेच्च हारकपीतसितासितैः ॥ कटिकियां न्यसेद्ग्रीहीस्थापेयेतेषु कुंभ-
 कं ॥ अथ कलशे च यनयकलशस्थापनं स्मृतं ॥ शान्तिमंत्रेण पूरयेत्तेन वारिणा ॥ कुं-
 भं च गंधवस्त्राद्यैस्तत्तन्मंत्रैः प्रव्रजयेत् ॥ याः फलितो रित्यनयाक्षिपेद्भूलौषधादि-
 कान् कुंभे दरस्थापयेत्पुनश्चाश्लेषाप्रतिमां यजेत् ॥ निष्कनिकाईपादे कारयि-
 त्वास्त्रशक्तितः ॥ तत्तत्तरनक्षत्रेण हिरण्येण च योजयेत् ॥ तं प्रादीशानपयं नमितस्तु-
 त्वाद्भुजयेत् ॥ मूलोक्तेन विधानेन कुंभयोऽभिर्मंत्रेण ॥ रुद्राचारि प्रकुंभे तत्पूर्वनिष्के-
 द्येषमाचरेत् ॥ नमोस्तु सर्वेभ्यः शान्तिव्रजामंत्रः प्रकीर्तितः स्वर्णान्ध्रिनित्रश्रुद्धि

रामः

२९

पीतवस्त्रकः । मूलकासिधरस्त्रीहोमो दिव्याभरणभूषितः । एवं ध्यात्वा ततोऽभ्यर्च्य होमक-
 र्म समाचरेत् ॥ कुंभं शस्त्रोक्तमार्गेण ध्यात्वा यस्यां यवामवेत् ॥ मुखं तं कर्म निर्वर्त्य
 हविरादाय शस्त्रतः । रदं सर्वेभ्यो जुहुयात्साधिप्रयधिदेवताः ॥ अष्टोत्तरशतं वापि अ-
 षाविंशतिमेव वा ॥ मूलनक्षत्रवक्षेष्टे होमकर्म समाचरेत् ॥ पूजादियं तं कर्मणि कृ-
 त्वा संपातकं तथा ॥ कुंभे जलेषु संक्षिप्य अभिषेकं तथा चरेत् ॥ द्वा रापुत्रस्य मेतास्य
 यजमानस्य पूर्ववत् ॥ अभिषेचे तथा चार्यो कृत्वाभिः सहितस्तनः ॥ अभिर्मंत्रितं कुं-
 भादिभिरभिषेचेन मोचरेत् ॥ तथा पौराणमंत्रैश्च पल्लवैरभिषेचयेत् ॥ पौराणमंत्रो-
 नाह ॥ आश्लेषाकृद्भुजा तस्य मातापित्रोर्धनस्य च । भ्रातृजातिकुलस्थानां दोषं स-
 र्वं व्यपोह तु ॥ यो सौ वागिच्छेत्तनाम अग्निदेवो वृहस्यतिः । मातापित्रोः शिशोश्चैव
 गंडांतं च व्यपोह तु ॥ पितरः सर्वभूतानां रक्षंतु पितरः सदा ॥ सपनिक्षत्रजा तस्य वि-
 त्तं च हृजातिबांधवान् ॥ एवं कृते भिषके तु सप शांतिर्भवेद्भुवं ॥ ततः शुक्लांबरधरो य-

जमानः सुमन्वितः। दुष्टिणाभिस्तोविप्रान्मूलवच्चप्रतोषयेत्। भुक्तकयश्चविप्रभ्यः
 स्वीकुर्याद्विषं गृही॥ इत्युक्तेन विधानेन सवारीष्टं व्यपोहति॥ सर्वकामाश्च सिध्यं
 तिवेदोक्तयुर्न विध्यति। इत्युक्ते वेदशास्त्रार्थसारमागमचोदितं॥ ज्ञानवानां हिता
 थयि मनुना सार्वकामिकं॥ सर्पाधीशानमस्तुभ्यं नागानां च गणाधिप। गृहाणां च
 मया दत्तं सवारीष्टं प्रज्ञातये॥ इति मंत्रेण सर्पाय दद्यादध्यं सुशोभितं गमलनक्ष
 त्रवत्कुर्यात्सर्पगंडे च नामतः॥ इति मानवसंहितायामाश्लेषाजननशान्तिमूलवा
 क्यानि॥ अथ स्यस्यष्टप्रयोगलिख्यते। स च मूलदेशेति प्रकारेण निमलोक्तेन वि
 धानेनेत्याहियति देशान्मूलशान्तिवत्कार्यं। तद्यथा॥ द्वादशाहादिभ्युमेदिने कृताभ्यं
 य गौजमानः प्राणाना यम्य देशादिसंकीर्त्य ममास्य कुमारस्य कुमाराया वा आश्लेषान
 क्षत्रजननसंचितमात्रिष्टादिशान्तिद्वारा श्रीवरमेष्टरप्रीत्यर्थं स नवग्रहमरवागो
 मुखप्रसवशान्तिसंहितां आश्लेषाजनेन शान्तिं करिष्यति संकल्प्य तदंगतयागः

गोशपूजनपुण्याहवाचनादिकृत्वा चार्थादि कृत्याष्टौ कृत्वितोत्पुण्यात्॥ अथ चार्था
 स्मिन्कर्मण्याचार्यकर्मकरिष्यति संकल्प्य यदत्र संस्थितमियादि मंत्रेण सर्वथा
 सर्वतो वकीयापोहिषेति कर्मभूमिं प्रोक्ष्य गोमुखप्रसवकृत्वा पंडितेन देवोपच
 वणिकैः स्वस्तिकं विरच्य महीधोरिति भूमिं स्पृष्ट्वा अंशधयाः समितिद्रोणप्रमाणा
 न्नीही न्द्रिस्वातत्रमंत्रपूर्वकं लशनिधाय जले नाप्यगंधपुष्पैश्चाभ्यर्च्य वदूवांश्च
 दिपल्लवसप्तमृत्तिकाफलहिरण्यरत्नपंचगव्यानि तल्लिंगे कैर्मंत्रैः कलशनिधाय कंडे वस्त्रे
 णावेष्ट्य नहुपरिपूर्णायां निदध्यात्। ततस्तत्कलशाम्वादिनुर्दिक्षु यवराशुपरिपूर्ववत्क
 लशे चतुष्टयं स्थापयेत्॥ अथ मध्यमकलशो वस्त्रोपरि सौवर्णी रुद्रप्रतिमां स्थापयित्वा
 त्रियंबकमिति मंत्रेण पूजयेत्॥ तत्रैको कृत्तिकं कुंभस्पृष्ट्वा रुद्रेकादशनीन्यासपूर्व
 कांसां गोजयेत्॥ चत्वारि रुद्रसंक्रान्तिचोतेषामप्यदिकं मूलं शान्तिप्रयोगेष्टव्यं। ततो
 न्यक्रुत्तिकं त्रैतवकुंभे अंबकमंत्रमष्टोत्तरसहस्रं पावमानी मय्येकवारं व्रजयेत्॥ उत्तरदि

कृत्तुं मे पावमीनी जपति केचित् । ततः प्रागादिकुं भवतु ह्ये आशुः शिशानरत्यादिस्तु
 कचतुष्टयं मूलशोत्युक्तं क्रमेण जपेत् ॥ ततः कुंभोत्तरं देवो चतुर्विंशदुत्तं पंकजं पंचवर्णं
 कृत्वा कलिकायां व्रीहीं च कृत्वा निधाय तदुपरि कलशं स्थापयित्वा तत्रौषधिकलरत्नादी
 निनिधाय पूर्णं वाचं स्थापयित्वा तदुपरि संपत्त्या मांस्तु वा प्रतिमां पंचा मृतस्मापितां प्र
 तिष्ठाप्य नमोस्तु सर्वेभ्य इति मंत्रेण सर्वमावाहयेत् ॥ ततः संपूर्णं कृत्वा तत्रैव अग्निमुज्ज्वल
 यीत वस्त्रकः ॥ फलकासिधरस्तीक्ष्णो दिव्याभरणभूषित इति सर्वं ध्यात्वा तदुत्तरांतो व
 हस्यते अतीति वृहस्पतिमावाह्या तदुत्तरं तदुत्तरं तदुत्तरं तदुत्तरं तदुत्तरं तदुत्तरं तदुत्तरं तदुत्तरं
 केजचतुर्विंशतिदलेषु पूर्वावाढामारुम्य पुनर्वसुपर्यंतं नक्षत्राणि तदेवतावाचं वादिदु
 लेष्वावाहयेत् देवताः प्रोक्ताः भगः ॥ अयमा ॥ सविता ॥ त्वष्टा ॥ वायुः ॥ इन्द्राग्नी ॥ मित्रा ॥ इंद्रः ॥ नि
 र्ऋतिः ॥ आयः ॥ विश्वेदेवाः ॥ विश्वः ॥ वसवः ॥ वरुणाः ॥ अजेकेपात्रा ॥ अहिर्बुध्ना ॥ पूषा ॥ अ
 ष्विनौ ॥ ममः ॥ अग्निः ॥ प्रजापतिः ॥ सोमः ॥ रुद्रः ॥ अदितिः ॥ इति चतुर्विंशतिदेवानावाह्य

रामः

२३

लोकपालानावाहयेत् ॥ ततः पदार्थानुसमयेन कांडानुसमयेन वा सर्वान्यजयेत् ॥ नैवे
 द्यादिद्रव्यं मूलशोतिवत् जेयां ततः आचार्योऽग्निं स्थापयित्वा नवमहस्थापनं कृत्वा तदी
 शान्यां महकलशं स्थापयित्वा वरुणां पूजयेत् ॥ ततः समिदं यमादाय देवतापरिमहार्थं
 आधानं करिष्ये इति संकल्प्य चक्षुषीं आजेनेत्यंतमुक्तानवगृह्य प्रत्येकं ममुकं संख्या
 ज्या मिः समिच्चर्वाहुतिमिः ॥ रधि देवताः प्रत्येकं देवतान् अमुकं संख्या हुतिमिर्विनायकादी
 लोकपालानामुकं संख्या मिः ॥ समिच्चर्वाहुतिमिः प्रधानदेवतां सर्पान् प्रतिद्रव्यं मष्टोत्तर
 शतं संख्या मिर्हति मिश्रपायसं समिदो ज्यचर्वाहुतिमिर्बृहस्पतिं पिबं प्रतिद्रव्यं
 मष्टविंशतिं संख्या का मिर्हति मिश्रपायसं समिदो ज्यचर्वाहुतिमिर्भगादिचतुर्विंशति
 देवताः प्रत्येकं मष्ट संख्या मिः पायसाहुतिमिः रक्षो हणं कृणुष्वेति पंचदशभिः प्रत्य
 चमष्ट संख्या मिः कृत्वा साराहुतिमिः ॥ सविता रं दुर्गां च्यं बकं कृत्वा ननु तिं दुर्गां वास्तोष्वा
 तिं अग्निं देवताधिपतिं मित्रावरुणौ अग्निं च एता देवताः प्रत्येकं मष्ट संख्या मिः ॥ कृत्वा

गङ्गातिमिन्द्रावरुणे चमिन् च पुनः देवताः प्रत्येकं यद्विरहवर्णमिति पंचदशमिन्द्रातिमंत्रं
 मष्टाष्टसंख्याभिः समिदा ज्ययवाहुतिभिः सोमं त्रयोदशसंख्याभिः पायसाहुतिभिः ॥ रुद्र
 चतुर्गृहीतेनाज्येना ज्यगतिवायुं सूर्यं प्रजातिचाज्येन शेषेण स्थिरकृतमित्यादिपूरणपात्र
 निधानं तं कर्म कृत्वा पायसं कृशरचरुं च सहैव अययित्वा ज्यभागं ते यजमानेनागने
 दक्षिणात उपविष्टेन यागं कारयित्वा रुक्मिण्यकृतं वाचा चार्च्यः अन्याधानं क्रमेण तत्र
 न्मत्रैर्यथाविधि होमं कुर्यात् ॥ होमत्राणां माषादिमलशान्तिप्रयोगे द्रष्टव्यं ॥ ततः स्थिर
 कृदादि होमशेषं समाप्य दिक्पालेभ्यो मेहेभ्यो विनायकादिभ्यः सव्येभ्यो बृहस्पतये पितृ
 भ्यश्च रुद्रयक्षेत्रपालाय सदीपमापनं कृत्वा न्यूनं चामलशान्तिवस्तुणाहुतिं कृत्वा प्रणमि
 तानि नयनादिकर्मशेषं समाप्या च रुद्रकुंभं स्पृष्ट्वा ज्यं बकमंत्रं शतमष्टोत्तरं जह्या यजु
 षश्चैव जमानस्तदारुद्रैकाक्षिनां जपेत् ॥ यजमानश्चेद्ब्रह्मचस्तदा चत्वारिकद्रुद्रायेत्या
 दिसंस्तानि जपेत् ॥ सामगश्चेद्ब्रह्मसामानि जपेत् ॥ आथर्वणश्चेत् ॥ यंबकमंत्रं जपेत् ॥

एकादशाष्टविद्योक्तसंख्यात्रसंस्तुते द्रष्टव्या ॥ ततो रुद्रं सव्यं प्रपंचोपचारे ॥ पृथक्
 यित्वा तत्र तं त्राम्यामुपस्थाप्य सर्वकलशोदकं पात्रांतरे गृहीत्वा तत्र होमसंवातकं प्र
 हिय्य स रुक्मिण्यकृतं वाचा चार्च्यं स्मृत्वा कुटुंबं यजमानमभिषेचं दक्षीभ्यां सिर्यादिमंत्रैर्मलशान्ति
 युक्तैः ॥ तथा ॥ यो सो वज्रधरो देवो यो महं प्रो गजवाहनं ॥ सर्पजान शिशो देवि माता पि
 त्रा व्यपोह तु ॥ यो सो शक्तिधरो देवो रुतमुज्जैव वाहनः ॥ सप्तजिह्वश्च देवो ग्निः सार्यो दे
 वं व्यपोह तु ॥ यो सो दंडधरो देवो धर्मो निहिष वाहनः ॥ सार्यजान शिशो देवि व्यपोह तु यमो
 ममा ॥ यो सो रवधरो देवो वरुणश्च त्रैलोक्येश्वरः ॥ नक्रवाहः प्रचेतानः सार्यो ह्यो व्यपोह
 तु ॥ यो सो देवो जगत्प्राणो मारुतो मृगवाहनः ॥ प्रशमय तु सार्यो ह्यो व्यपोह तु वातस्य शान्ति
 दः ॥ यो सो निधिवति देवः रवधुर्भद्राविवाहनः ॥ माता पित्रोः शिशोश्चैव सार्यो ह्यो व्यपो
 ह तु ॥ यो सो यशुपति देवः पिनाकी वृषा वाहनः ॥ आश्लेषा मलगं तां तं देवमाश्रु व्यपो
 ह तु ॥ विद्येनाः स्य त्रयोदुर्गलोकपालानवग्रहाः ॥ सर्वदोषप्रशमनं सर्वकुर्वंतु शान्तिदाः ॥

॥ योसौ वज्रधर रत्नादिशान्तिदा इत्यंतामंत्राद्विज्ञातव्याः अन्विषेकमप्याचरेदित्युपक्रम्य
 दारपुत्रसमेतस्य यजमानस्य पूर्ववदिति मूलशान्तिदेशात् ॥ एवं गंडांतशायादावपि
 ॥ गंडांतये च कर्त्तव्यं युष्मार्थं तद्वदेत्यल्लिखितवचनान् ॥ अन्विता अपि ॥ अन्विषे
 कष्टलानस्य मतापि त्रोधनस्य च ॥ आत्मातिकुलस्थानां दोषं सर्वं व्यपोहतु ॥ योसौ वा
 गीश्वरो नाम अग्निदेवो वृहस्पतिः मातापित्रोः शिशोश्चैव गंडांतं स व्यपोहतु ॥ पितरः
 सर्वभूतानां रक्षतु पितरः सदा ॥ स पतिश्च त्रैलोक्यं स विज्ञाति बांधवान् ॥ सुरास्त्वाम
 भिषिचं चित्वादिमिश्नामिषिच्यत दं योः शंयुर्विश्वे देवाः शक्रोऽपि निषेके नि ॥ ततो
 रुद्रस्य कर्त्तव्यं शोदकेनान्येन शत छिद्रकेशं मंत्रार्थ्यामिश्रितो यजमाने धोते वास
 सी परिधाय तिलकं कृत्वा संकल्प्य पूर्वकमाचार्या निष्कृजयित्वा तेभ्यो दक्षिणं दद्यात् ॥
 तत्राचार्याय सवस्त्रां दो — धेनुं दद्यात् ॥ ब्रह्मणो वृषां रुद्रजापिने कृच्छ्रवर्णमनूराहं दद्या
 त् ॥ तत्र मंत्राः ॥ अंगारकनमस्तेस्तु अन्विषे वदन्तः ॥ शिशुजन्मनि दोषश्च निवारये मम

रामः

२५

हो प्रभारति ॥ ततो जल्यिग्न्यो यथावा चिद्विष्णुं दत्त्वा भूयसीमपि दत्त्वा रुद्रस्यर्पादीनाम्
 तैरद्वज्रं न विधाय ताम्रपात्रे पूजयित्वा पुष्पादियुतं जलं प्रक्षिप्य सर्पाया घृदिद्यात् ॥ सव्याधी
 शो नमस्तुभ्यं न गानां च गणाधिपा गृहाणा धर्मं मया दत्तं स्वविरिष्टं प्रशमयेति ॥ मंत्रेण ॥
 न त उक्लिष्ट ब्रह्मणस्पते ॥ अभ्यासं यो नु देवर्षो गे इति विस्मज्य संकल्प्य पूर्वकं प्रतिमा
 दिकमाचार्यये हस्ते प्रतिपाद्याग्निं संपूज्य गद्य गद्यसुरश्रेष्ठे विस्मज्य शनैतदध्याप्य
 न्यतरब्राह्मणभोजनं संकल्प्य कर्मेश्वराय समर्प्य यस्य स एतत्पुत्रं शांतिं सुकृजं प
 कारयित्वा सुहृद्युतो भुंजीतेति ॥ इति श्रीमदनंतमठे विरचिते विधानपारिजाते व्याख्ये
 या शान्तिप्रयोगः ॥ अथ ज्येष्ठा शान्तिविधानं ॥ बृहद्गार्ग्यसंहितायां ॥ सुखासीनं मुनिश्रेष्ठं
 गणं मुनिगणं चितं ॥ कृतां जलपुटो भूत्या पारिपप्रदुर्गौ न कः ॥ ज्येष्ठानस्य त्रसं न त गंडो
 ष विनिर्यायं ॥ तस्य शान्तिविधानं च वदमे मुनिस्वतम ॥ गण्डुवाच ॥ शौनकेन च यः श्रुत्वा प्र
 त्युवाच महा मुनिः ॥ श्रुत्वा शौनकेन च यः श्रुत्वा प्रत्युवाच ॥ तस्य शान्तिविधानं च यथावत्कथं

२६

मास्यं ॥ अरि के का च मे त्रं ते ज्येष्ठा दोषाटिका दयं ॥ तयोः संधिरिति जेयं शिष्टं गंतुं स
मीरिति ॥ मे त्र म नुराधा ॥ प्रथमे च द्वितीये च ज्येष्ठे च नृ नीयके ॥ पाद त्रये जात नरो जातो
नरो ज्येष्ठः श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ दोषाभावात् ॥ ज्येष्ठा य पादा जात स्तु पितुः स्वस्य च नाशान् ॥ जाप
तेनात्र स देहो दुःशा हाभ्यं न रं तथा ॥ ज्येष्ठे च नृ नीयका जातान्ति शीघ्र धवामजं ॥ तस्य शा
ति प्रवक्ष्यामि गंतुं दोषे प्रज्ञां नये ॥ सुदिने शुभे नक्षत्रे चंद्रतारो वला न्वितो ॥ स तकां तेन
था कुर्यात् ज्येष्ठा शांति विधानतः ॥ वज्रा कुशधरं देव मेरावत गजा स्थितं ॥ कुर्यात्तु चीपति
र मे देवं प्रसुर पूजितं ॥ कर्षमात्र सुवर्णं नृ कर्षार्थिनाथ पादतः ॥ तद्विधानं प्रकुर्वीत वि
क्लेशाभ्यं न कोरयेत् ॥ शांति तं तुल्यं पूजयेत् ॥ इन्द्रा ये दो मरुत्त त रति
मं त्रेण वाग्यतः ॥ गंध पुष्पैर्धूपैर्दीपैर्नामैश्च निवेदयेत् ॥ पूजयेद्दिधिना विप्रलोकपा
लगणान्वितं ॥ रक्तवस्त्र दूयोपेतं पूजयेत्सुर नायकं ॥ तयुरस्थापयेत्कुंभां श्रुतुर्दिक्षु
विशेषतः ॥ तन्मध्ये स्थापयेत्कुंभं शान्तिद्वयं समन्वितं ॥ पुरा योदकं स मा युक्तान्वस्य

तमः
२६

युसि न वेष्टितान् ॥ कुंभेषु विन्यसेद्दीमान्यं च गव्यं समंत्रकं ॥ पंचामृतं पचरुनं मृत्तिका
पंच संरज्य काः ॥ पंचैव क्षकषीयां श्रु पंच पध्वं व कांस्तथा ॥ सुवर्णं कुश दूर्वां श्रु शतौ
षधि म विक्षिपेत् ॥ पूजयेद्गुरु तौ मंत्रैः कुंभाब्जौ मान्त्रयत्वं तः ॥ त्वं नो अग्ने ज पेदा
दो सत्वं नो विद्वितीयके ॥ नृ नीये पुरुष सत्वं च कद्रु द्राय चतुर्थके ॥ समुद्र ज्येष्ठे रति च
मे मे गं जे चतुर्थके ॥ पूजयेद्दृष्ट्युग्मा ये श्रु तुरा ॥ कलशानपि ॥ जपं कुर्यात् ॥ प्रयेनेन मं
त्रेण मेदि जेत मः ॥ आनौ मद्र जपे चा दो मद्रा अग्ने द्वितीयकं ॥ आचा यो नित मंत्रेण जपं
कुर्यादि शेषतः ॥ मंत्र मंत्रं द्राये दो रति ॥ इन्द्र सत्वं रुद्र जाप्यं मयं जप जपंततः ॥ इत्यं संप
ज्य देवं प्रवरुणां कुंभं संस्थितं ॥ सुसंकर्य विधानेन होम कर्म तत श्ररेत् ॥ समिभि
र्ब्रह्म वस्त्र स्य शत शत र तथा ॥ स विषावरुणा चैव मल मंत्रेण वाग्यतः ॥ हुनया
प्यं च तेने वय न इन्द्र मयेति च ॥ तिह्या न्या ह्यति मिद्र्या शत मष्टौ चतुष्टयकुं ॥ भार्या
शिष्टु स मोपेतं यजमानं विशेषतः ॥ अग्नि विक्ले प्रकुर्वीत सत्केवरि ता संपत्तके ॥ स

नृज्येष्टादिमित्रिर्ममेवरुणस्तथा॥ यैः शांसादिमित्रैरभिषेकं समाचरेत्तैः॥ अग्नि
 षेकं निवस्यथियजमानः॥ समाहितः॥ शुक्लां वराणि ध्यायत्कुर्यादाज्यावलेकनं॥ कां
 स्थपात्रेऽप्यनासिच्यतत्रहिरण्यं प्रक्षिप्यैतेमविवंमवलेक्य॥ आज्यं तेजः स
 मुदिष्टं आज्यं पापहरं स्मृतं॥ आज्यं सरातामाहारः आज्येभोकाः प्रतिष्ठिताः॥ इति मं
 त्रमुक्त्वा ब्रह्मणाय दुद्या॥ रूपं रूपेति मंत्रेण चित्रं तच्चक्षुरेव वा॥ देवता पुरतः स्थित्वा
 धूपदीपानि वेदने॥ दुद्यादाद्यमने सम्यक्कृतां कृताध्वेनाथेव च॥ अथ मंत्रः॥ नमस्ते
 सुरनाथाय नमस्तुभ्यं शचीपते॥ गृहाणां धर्ममयो दत्तं गंडं दोषप्रशं तयो॥ कार्यं यत्
 जकादीनां कारितं यत्कृतं शुभं॥ लब्धे तु तत्फलं सर्वं देवं प्रायसमर्पयेत्॥ आचार्या
 यच गां दद्यात् शुशीलां च यस्विनीं॥ रक्तवर्णां वसुयुतां सर्वाङ्गं कारभूषितां॥ वसुयु
 त्मपि धानां च यथाविभवसरतः॥ यक्षगंधर्वसिद्धेः श्रद्धाजितो सि शचीपते॥ दानेना
 मेना देवेश गंडं दोषं विनाशय॥ इति संप्रार्थयेद्देवमिंद्राणी सखमुत्तमं॥ अथो

रामः
 २७

तत्र शतं संख्यां कुर्याद्ब्रह्मणो भोजनं॥ तेभ्योऽपि दुष्टिणां दुष्ट्या प्रणिपत्यक्षमापयेत्॥ इ
 मां कृत्याज्येष्टं शांतिं यथाविध्युक्तमार्गते॥ गंडं दोषं विनिर्जित्य आयुष्मां जायते नरः॥
 इत्युक्ते दृग्गाग्ये प्राज्ञो न कार्यविशेषतः॥ ज्येष्ठानक्षत्रसंभूतं गंडं दोषप्रशं तयो॥ अथ
 नादाथवा ज्ञानां द्वैकप्यादधनस्य च॥ यन्मनमतिरिक्तं वा ते सर्वं हंतुं महसि॥ इयम
 पि गोप्रसवपूर्वकार्या॥ पूषाश्विनो गुरोः सव्यं मया चित्रं प्रमलमे॥ एषु कृष्टेषु ज्ञाता
 नां कुर्यात्भोजनं शुभमियुक्ते॥ इति वृद्धगाग्यं संहितायां ज्येष्ठानक्षत्रजननं शांतिवि
 धाने॥ ॥ अथैकनक्षत्रजननं शांतिः॥ तत्रैव वृद्धगाग्यः॥ एकस्मिन्नेव नक्षत्रे भ्रात्रे
 वापि पुत्रयोः॥ प्रसूतिश्च तयोर्मृत्युर्न वेदेकस्य निश्चयः॥ तदोषनाशाय तदा प्र
 शक्तं शांतिं च कुर्यादिमिषे च न॥ संपूज्य कृष्टप्रतिमां तदग्रे दानं च कुर्यादिमिवानु
 रूपं॥ तत्र शांतिं प्रवक्ष्यामि सर्वाचार्यमतेन तु॥ शुभं ह्ये शुभं वारय चं हतीराबलं वि
 तोरिक्ता विष्टिविवर्जितु प्रारमेद्विसे सुधीः॥ आचार्यं वरयेत् सर्वं चतुरोऽथ द्विजोत्तमान्॥

पुण्याहं वाचयित्वा तु शान्तिकर्मसमाचरेत् ॥ अग्नेरीशानदिग्भागे नक्षत्रप्रतिमां ततः
 । तत्र नक्षत्रकोकमंत्रेण भर्चयेत्कलशोपरि । रक्तवस्त्रेण संयुज्य युग्मेन वेष्टयेत् । स्वशा
 र्वोक्तेन मार्गेण कुर्यादग्निमुखं ततः । अग्ने नैव तु मंत्रेण हुनेदृशे तं शान्तं । प्रयेकं समि
 द्भक्त्या ज्यैः प्रायश्चित्तं तमेव च ॥ अग्निषेकं ततः कुर्यादाचार्यः पितृपुत्रयोः । वेस्त्रालंका
 रगोदानैराचार्यं पूजयेत्पुनः । कृत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यान्मावत्रयसुवराकिं ॥ देवताप्र
 तिमादानंधान्यवस्त्रादिभिः सह । यानशय्यासनादीनि दद्यात्तद्वेषशान्तये ॥ भोजये
 द्वाह्मणश्चिवांचित्तशाब्दाविवर्जितः ॥ इति चर्द्धगाय्याक्तिकेन नक्षत्रजननशान्तिवि
 धानं ॥ अथ प्रकारान्तरेण कनक्षत्रजननशान्तिः ॥ ॥ ज्योतिर्विबधे ॥ ॥ समान
 मेयदादेवि ता पुत्रौ च सोदरो ॥ मंगिन्येवाथ जायेतां तदा पूर्वम्यनाशनं ॥ विधा
 नं तत्र कर्त्तव्यं जन्मनक्षत्रपूजनं ॥ नक्षत्रदेवता दद्यात्पुत्रपुत्र्याधिपत्यधिपूर्वकं ॥ तत्पूर्वेतिर
 नक्षत्रदेवतेऽप्यधिदेवते ॥ यस्य कृत्स्नं दक्षिणा पूजनादिकं ॥ तस्य तच्च विधात

रामः

२८

अमर्त्यदेवततुष्टये । गृह्योक्तेन विधानेन हवनं तत्र कारयेत् ॥ समिच्चरुषितिलैश्चैव
 पृथगष्टोत्तरं शान्तं ॥ भक्त्यहिरु रौदेवोस्वर्णसुवर्णमयोश्च ॥ तदानमंत्रः ॥ विविधा
 स्यात्स्य विस्वस्य पितरो विष्णोर्मुखो ॥ प्रायतां मतिदाने न देवो हरिरावुभौ ॥ दानं दो
 मविधेः पश्चाद्दानादन्यमिषे च नो ॥ अग्निषे च न पूर्वात्र विप्रपूजा कृता क्रिवे ॥ ततो मि
 गम्य गोविंदं प्रति नोश्चानिके नैते ॥ तृपारां यनिना देन जपद्योषेण वा वति ॥ पूजा
 समाप्येव सिसर्वां पस्करसंयुतं ॥ प्रायदेव देवेशो लक्ष्मीशैलसु ते प्ररो ॥ ६३ वत्स
 लियते न पूजनीयो पुनपुनः ॥ ततः स्वर्गहमाग्य ब्राह्मणान् भोजयेत्सुधीः ॥ तोषये
 द्दक्षिणादाने यथा शक्ता वशानने ॥ एवं कृते विधानेन विघ्नताशो भवेदुवा ॥ तुष्टिदं पु
 ष्टिदं नृणां विधानमिदमुत्तमं ॥ इति शिवसंहितौ कमेकनक्षत्रजननशान्तिविधानं
 ॥ अत्रैवमवगंतव्यं । यत्र सजातीयमनेकविधानमुपलभ्यते तत्रैष्यया न्यनरक्षिधा
 तव्यं ॥ तावता शास्त्रार्थसिद्धेरिति ॥ अथ नक्षत्रगंडानशान्तिविधानं ॥ प्रयोगपारि

२७

जाते एव गगः॥ अश्विनी मघम तदे त्रिवङ्ग नवनाडिका॥ रेवती सर्वशक्रांते मासाश्चक्रनु
 सापका॥ सप्तमिः शक्रांते॥ मासा द्वादशद्वितीयाः॥ क्रतुषट्॥ सायकः पंचदश
 इत्यर्थः॥ मघांतेरेषु॥ अश्विनी मघम तदा नाडिकादितयं तथा॥ रेवती सप्तशक्रांतेना
 डिकादितयं तथा॥ अपिच॥ अश्विनी मघम तानां पूर्वादिवाध्यते पिता॥ पूर्वादिशक्र
 पञ्चदशे जनेनीवाध्यते शिशोः॥ पितृद्वयस्य दिवा जातो रात्रि जातस्तु मानुषा॥ अश्विनी
 कृत्य योजनो नास्ति गण्डे निरामयः॥ दिवादिजननमप्येव नक्षत्रेषु दृष्टमस्य वगंत
 पां व्यंतस्यैव प्रकरणम्॥ गंडशब्दनिर्देशाच्च॥ सर्वगंडं दृष्टं जानां पारगो विधीयते॥
 वज्रयेदं नरावंतश्च पारमास्थिकं भवन्॥ तस्य शांतिप्रवक्ष्यामि सोममंत्रेण भक्ति
 मान्॥ सोममंत्रं व्याख्यायस्व स्यादि॥ कां स्य पात्रं प्रकुर्वीत पलेः षोडशभिर्दत्तं॥ अथ
 भिश्चतुर्भिर्वा द्वाभ्यां वा शोभनं तथा॥ तन्मध्ये पायसं शंखेन वनीतेन पूरितं॥ कां
 स्य पात्रे पायसं तिष्ठिष्यते तत्र नवनीतपूरां शंखं स्तुपयित्वा चंद्रप्रतिमामर्चयि

रामः
२७

स्यात्॥ राजतं चंद्रमभ्यर्च्य सितपुष्पसहस्रकैः॥ दिवजः सोमवास्तु शुक्लमाख्यां वराचिंतः
 ॥ सोमो ह मिति संविद्यं पृजो कुर्यात्सिमाहितः॥ दद्याद्येदं क्षिणमिष्टं गंडोपप्रशंतये॥
 शुक्लं वागीश्वरं चैव तामपात्रं समसमर्चितं॥ गंडोपप्रशंतये दद्याद्देवदेवि शुचिरिति॥
 इदं शांतिकं गोमुखप्रसवपूर्वकं कर्तव्यं॥ पृष्ठाश्विनौ गुरौ सप्तमिद्याचिं चंद्रमलमे॥ ए
 षु क्रतुषु जातस्य कुर्यात्तोजननं तथेति वचनात्॥ इति गणेशोक्तं नक्षत्रगंडांतशांतिविधा
 नं॥ अथ तिथ्यादिगंडांतशांतिः॥ अभुक्ते नरा जातस्य स्तुतकोट्यदिने यवाः शांतिं शुभे
 दिवा कुपति बभूव न लोकयेत्॥ ज्योतिर्निबंधे नारदः॥ पूरानि दारुण्यो स्थित्योः संविना
 डिद्वयं तथा॥ गंडांतं मृत्युदं जन्मयात्रोदाहृतनाडिकं॥ कुलीरसिंहयोः क्रीडापयोमी
 नमेव योः॥ गंडांतमानशालं स्यात्तद्यदि कादृष्टमिति प्रदमिति॥ नंदाप्रेतिपत्तिस्थिगंडे च
 नंदाहं नक्षत्रे धेनुमेव च॥ कांचने तु गंडे तु दद्यादेषो विनश्यति॥ अथ भागे पि
 तुर्गंडे त्रयाणामभिषेचनं॥ इतरत्र शिशोर्मातुरभिषेकं च कारयेत्॥ उत्तरे ति नृपाचं

३०

स्थासुख्ये गोदानमुच्यते। अथाज्यप्रदानं त्वाष्ट्रे च पूर्वाषाढे च कांचनं॥ त्वाष्ट्रं चित्रानक्षत्रं॥
 उत्तरातिथ्या चित्रासु पूर्वाषाढो म्बुवस्य च॥ कुर्यात्प्रातिप्रयत्नेन नक्षत्राकारज्ञां बुधः।
 सुवरो नैवेद्येन यथावित्तानुसारतः॥ नक्षत्राधिपतेरुपेक्षया वस्त्रद्वयं न्यतः॥ वरु
 णाद्याचनं कार्यं स्वस्तिवाचनं पूर्वकं॥ शतौषधीनि रत्नानि मूल्यकूपद्वयसंयुतं॥ व
 रुणापूजा कलशे कार्या त्रिंशत्॥ यज्ञांते समिदं ज्ञात्वा होमं तिलयवेस्तथा॥ ततः पूर्णा
 हुतिं हुत्वा वेदाध्यापिकुटुंबिने॥ उत्तराप्रथमे पादतिलपात्रं तथैव च॥ तिथ्येतुंगां स
 वसांच सुशीलांच पयस्विनीं॥ अजां चित्रासु वेदद्यात्पूर्वाषाढेतुकांचनं॥ यावांश्च
 व्रीहिमावांश्च तिलमुद्रान्प्रदायेत्॥ यथवित्तानुसारं कुर्याद्वास्तुभोजनं॥ पितु
 रमुष्य वृद्धयं शान्तिरत्र विधीयेते॥ एवं यः कुरुते सम्यक् शान्तिकर्म समाहितः॥ नक्ष
 त्रे तिथ्यते नूनं पश्यन्मित्रमिवांभसा॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यं समाप्नोति दिने दिने॥ धनधा
 न्यसमृद्धिं च पुत्रपौत्रसमृद्धिमाप्नुयानक्षत्रगणं तलक्षणा मुक्ते नारदेन॥ सार्वभौमो ह्यस्य

रामः
३०

मेषं सषोडशं शोभसंध्यः॥ तदुग्रमेष्टय पादाभानां गणं तं संजकाः॥ सर्वेषां गणं उजाताः॥
 नां परित्यागे विधीयते॥ वज्रयेद्वृत्तिं तावत्तवं अवाप्तमासिकं भवेदिति॥ रयुत्तरगार्ग्यो
 क्ततिथ्यादिगणं तं शान्तिः॥ अथ दिनद्वयादिसर्वगणं तं शान्तिः॥ अथातः संवक्ष्या
 मिजन्मकाले विशेषतः॥ गणं तानां च नामानि महादोषकराणि च॥ दिनद्वये व्यती
 पाते व्याघ्राते विष्टिर्वैधृतौ॥ श्रुतं गणं उजाते गणं उजाते च परित्यजेयमद्यं टके॥ कालगणं उजातं
 योगे दुग्धयोगे सुदातरो॥ तस्मिन्नां उदिने प्राप्ते प्रसूतिर्यादि जायते॥ अतिदोषकरी
 प्रोक्ता तत्र पापयुते सति॥ विचार्य अत्र नैवेद्यजः शान्तिकुर्याद्विधा विधिः॥ यजनं देव
 तानां च महारां॥ चैव पूजनं॥ दीपं शिवालये भक्त्या द्युनेन प्रतिपादयेत्॥ अग्निषेकं शं
 करस्य अथ स्य स्य प्रदक्षिणां॥ आयुर्बुद्धिं करं जाप्यं सवारिष्टविनाशनं॥ गुरुदेव
 तविप्राणां पूजनं गोचरवर्द्धनं॥ पुष्ट्या युस्तु वृद्धयर्थं मभीष्टफलसिद्धये॥ सवारिष्ट
 हराथयिग्रहयज्ञं समाचरेत्॥ शिवाय विधिबद्धत्वा दीपदानं करोति या॥ अथ खंडं

गोष्ठतेनैवमृत्युं जयेन्नरः॥ पुनर्ग्रहपूजनं शिवदीपदानादिकथनं गुणफलसंवधा-
 र्थं॥ ततो न कर्मतिरमिति द्रष्टव्यं॥ विष्णुमूर्तिमहापुरुषमश्रित्य श्रीकरं ददा॥ ॥
 प्रदक्षिणं नरो भक्त्या कृत्या मृत्युं जयं जयेत्॥ सर्वसंपत्समृद्धयं नियमकृत्या एव
 दये॥ ममीदृक्कलसिद्धयं कुर्याद्वास्तवमोजनं॥ अग्निवैकं शिवेशोति कृत्या भक्त्या
 नरोत्तमः॥ अकालमृत्युं निर्जित्य दीर्घायुर्जायते नरः॥ दिनक्षयलक्षणमुक्तं पाप्मेना
 धकीये॥ द्यौतिथ्यं तो वेकवारे यस्मिन् सस्यादिनक्षय इति॥ विधानांतरमोह॥ गणप-
 त्यं पुरुषसूक्तं सौरं मृत्युं जयं शुभं॥ शान्तिजाप्यं रुद्रजाप्यं कृत्या मृत्युं जयी भवेत्॥ मले रामः
 वासाय्यं गंडे वा कुर्यादितानि ततः॥ अथ युद्धिकराश्चायं गंडोषप्रशान्तये॥ इत्यु ३९
 तैरगाग्येति दिनक्षयानि गंडं तं शान्तिः॥ अथ अतीपादी शान्तिः॥ शोनकीये॥ अथ ता
 तसं प्रवक्ष्यामि शोनकः शान्तिमुत्तमं॥ वेधतो च व्यतीपाते महोदोषो भिजायते।
 कुमारजन्मकाले च व्यतीपातश्च वेधति॥ संक्रमश्चर वेस्तत्र जातो दारिद्र्यकारकः॥

दूरिद्राणां महादुःखं व्याधिपीडा महामृत्युं॥ अश्रियं मृत्युमाप्नोति नात्र कायाविचारता
 त्॥ स्त्रीणां च शोकदुःखं च सर्वनाशकरो भवेत्॥ शान्तिविधिं कृत्वा कायातिदादोषो न क-
 श्चन॥ गोमुखप्रसवे कुर्याद्वान्तिकुर्यात्स्त्रियुततः॥ जपामिषेकदाने अहोमादपि विशे-
 षतः॥ नवग्रहमखं कुर्यात्तस्य दोषो पशान्तये॥ प्रथमं गोमुखाज्जन्मततः शान्तिं समाच-
 रेत्॥ गृहस्थपूर्वदिग्भागे गोमयेना नुलिप्य च॥ अतस्तस्मिन् स्वेदो तु व्रीहिराशिं प्रक-
 ल्पयेत्॥ पंचद्रोणमितं धान्यं तदधत्तं तुलेन च॥ तदधत्तु तिलैः कुर्यादन्योन्यं परिकल्प्य
 येत्॥ धान्यं व्रीहिः प्रथमं व्रीहिपरिधिः॥ तन्मध्यं तं तुल्यं परिधिः॥ तदंतस्तिलपरिधिरिति
 राशिं त्रयविवेकः॥ अथ त्रितयराशौ तु अष्टपञ्चलिखे द्वयः॥ पुराणां वाचयित्वा तु आ-
 चार्यं वृणुयात्पुरा॥ आचारवंतं धर्मज्ञं कुलीनं चतुर्कुटुंबिनं॥ मंत्रज्ञं तं च तिलज्ञं शान्-
 तिकर्मज्ञं कोविदं॥ पंचांगभूषणं दद्यात्पदवस्त्रां गुलीयकं॥ राशौ प्रतिष्ठितं कुंभम-
 ब्रणं सुमनोहरं॥ तीर्थादकेन संपूर्य समुदोषधिय द्ध्रवं॥ मंगल्यं गंधं रत्नं च वस्त्रं यु-

मेनवेष्टयेत्। तस्योपरि न्यसेत्वा त्रंशं स्रवस्त्रे शावेष्टयेत्। प्रतिमां स्थापयेद्दीमान्ता
धिप्रयधिदेवतां॥ चंद्रादिया हृती पाश्चै मध्ये वेधति मर्चयेत्॥ एवमेष व्यतीपातज्ञां
तो संक्रमणस्य तु॥ भानोरुत्तरतो रुद्रमग्निं दक्षिणतो यजेत्॥ निष्क्रमात्रे एवाचार्देन पा
देनापिशक्तिः॥ प्रतिमाः कारयेद्दीमांस्तस्य द्वाष्ट्ये एता लक्ष्यताः॥ प्रतिमापूजेनार्थायिव
स्त्रयुग्मे निवेदयेत्॥ अधिदेवं मवेत्सूर्यश्चंद्रः प्रयधिदेवतां॥ तत्तद्या हतिपूर्वेण त
त्तन्मंत्रेण पूजयेत्॥ अथ मंत्राविवेकः॥ प्रधानदेवतां रद्रोधिदेवता॥ अग्निः प्रयधि
मां देवतेति॥ त्रियंबकेन मंत्रेण प्रधानप्रतिमां यजेत्॥ तस्य रद्रिति मंत्रेण सूर्यं पूजां समा
चरेत्॥ आप्यायस्येति मंत्रेण सोमपूजां समाचरेत्॥ संक्रांतिदेवतादिपूजनं तु तत्त
द्वित्रंगे मंत्रैः कार्यं॥ आहति मंत्रेस्तु सर्वेस्तु मुच्चीयन्ते॥ उपचारैः षोडशमिर्यद्वा पंचो
पचारकैः॥ अर्चितं गंधपुष्पाद्यैः कर्तव्यं वैद्यसमर्पयेत्॥ मृत्युं जयेन्मंत्रेण प्रधान
प्रतिमां स्पृशेत्॥ अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतं तु वा॥ आप्याविंशतिधा वाप्यप्र

जप्याथ स्वशक्तिः॥ सर्वसौरं प्रजप्याथ सोमार्थं सोममंत्रतः॥ आप्नोम इति सक्तं च
भद्रा अग्ने अस्तु सक्तं॥ जपेच्च यो रुषं सक्तं त्रैयंबकमतः परं॥ कुंभं स्पृष्ट्वा चतुर्दिक्षु
जपेत्कुयुस्त्वथ इति॥ कुंभस्य पश्चिमे देशे स्थिता उलेगि प्रकल्पयेत्॥ स्वगृह्यात्
विधानेन कारयेत्संस्कृतानलं॥ त्रैयंबकेन मंत्रेण समिदाज्यचरुं हुनेत्॥ अष्टोत्तर
सहस्रं वा अष्टोत्तरशतं तु वा॥ अष्टविंशतिवाक्यार्थस्य स्पृशत्पनुसारतः॥ मृत्युं ज
येन्मंत्रेण तिलहे मंसमाचरेत्॥ ततः स्थिष्टं हुत्वा अग्निषेकं च कारयेत्॥ समुद्र
ज्येष्ठाः सक्तं च आपो हिष्टा तृचेन च॥ अष्टमीभ्यामिति सक्तं न पावमानी भिरैव च॥
त्रियंबकेन तस्य आप्यायस्येति मंत्रतः॥ सुरास्यामिति मंत्रेण अग्निषेकं समाचरे
त्॥ अग्निषेकं दत्तं वस्त्रमाचार्ययमदापयेत्॥ स्ये तव स्त्रधरो नृत्वा भवतां दीर
लंके तं॥ जनमानं स्त्रिया युक्तं आप्यायवेष्टणमाचरेत्॥ आचार्यं पूजयेत् स आहूस्त्रहेमा
गुलीयके॥ गोदानवस्त्रदानं च स्वर्णादिनां विशेषतः॥ तदोषशमनार्थाय आचार्या

रामः
३३

स्त्रः प्रतिमास्तथा ॥ ततः मंत्रैश्च संपूज्य गंधपुष्पोपहारकैः ॥ कदुद्रायेति मंत्रेण या-
मायत्वे मंत्रतः अग्निमूर्धिति मंत्रेण परं मयोरतिलेख ॥ एतैश्च अनुभिर्मंत्रैश्च क्रमात्
चंदने तथा ॥ समिच्चरुघृतद्रव्यैः प्रत्येकं च यथा क्रमात् ॥ शक्तिगुश्च सह चायेद्विने
दहसंस्त्रकं ॥ अष्टोत्तरशतं वाय अष्टाविंशतिमेव वा ततस्ति लेहने देवांस्तत्तन्मं
त्रैश्च कल्पवित ॥ तिलहेमोपिरुद्रादीनामेवाततोभिषेचयेद्दानं मंत्रैः पौराणिकैः
क्रमात् ॥ दानं प्रतिमानां कुयादिति शेषः ॥ प्रीयतां भगवानीशः पिनाकी सर्वतो मुखः
तव मूर्तिप्रदानेन समस्तो भीष्टो भव ॥ इषस्तीनो यमः कालो दंडहस्तः प्रसन्नधीः ॥ र
त्नेदं कृपा लकः क्लृप्तो महिषरथः शिवं कुरु ॥ पिंगन्मूत्रमश्रुके शांतः विगाह्यः चरणोरणाः
॥ द्वा गस्थः साक्षरसूत्रश्च स्येता र्चिः शक्ति लोचन ॥ तव मूर्तिप्रदानेन मम पापं विनाशय
॥ श्राद्धं कारालु वदनो नीलां जनसमाकृतिः ॥ रक्तः खड्गदापातिर्मयि माया तु सर्वदा
॥ ॥ दानमेवं तिथि मंत्रयथाविधि समाचरेत् ॥ गोमूहिरण्यामंत्रैश्च आचार्यकृतं

३४

ये सुधीः ॥ एवमुक्त्वन्विधानेन सर्वदीर्घं प्रज्ञामयेत् ॥ इति दृष्टमाग्येति विषयटिका जन
नशांतिः ॥ अथ मरुता जननशांतिः ॥ सा चरजो रुद्रनिशांतिः प्रकारेणो मिहिता ॥ महतो
चंद्रसूर्यस्य प्रसूतिर्यदि जायते ॥ व्याधिपीडा तदा स्त्रीणां मादौ तु कृतुर्दृष्टिनिदिया
दिरूपाः ॥ अत्रापि दृष्टव्या ॥ ॥ अथ मत्तजननशांतिः ॥ तज्जन्तुलायनकारिका ॥
अथ यस्य वधूणां मोवाजनयेत्तैयमोतनः ॥ समरु-अश्रुं कुयात्पि एतादृशं तियथा
पिवेति ॥ अत्र चो अत्रायनव्रातं भवति ॥ तदा दुयभाहिताम्रियस्य नायां गौर्या
यमोजनयेत्कातत्र प्रायश्चित्तिरिति सोमये मरुत्वे त्रयोदशी कपालं पुरोडांशं नि
र्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये मरुतो यस्य हि दृश्येता वेदचरमाभेदे वेद्याहुतिवाहवती
ये जुहुयादग्नये मरुत्वे तस्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिरिति ॥ मरुत्वे च विवर्तितं कर्त्तव्यं
तादृशं दृष्टमिदं स्थालीपाकवदृष्टव्या ॥ ॥ अथ कात्यायनादस्य परिशिष्टेन य
मत्तजननशांतिः ॥ अथ तोयमत्तजनने प्रायश्चित्तं व्याख्यास्यामो यस्य भाया गो

रामः
३४

दसीमहिषी वडवा वा विहृतं प्रसवे द्वायश्चिती भवेत् ॥ तदिशाहे चतुर्णां क्षीरचक्षुः
काषायमुपसंती हरेत् ॥ वरौ दुंबराश्च स्थालीपाकमी देवदारुगौरसर्षपास्तेषामपो
मिश्रित्तिरित्यद्वैतं कुरामपद्वैतं वैकल्यं त्रयोदश्यां च वैषधीनां दुपती स्नापयेत्
यित्वा पोहिषेति तिसृभिः कथानश्चिन्नं त्रिद्विधाभ्यां पंचयंत्रेण पंचवारतो न दमापः प्रव
हते यथा द्यममिति स्नापयित्वा लं कृत्य तोदमेदं पवेत्तय मारुतः ॥ स्थालीपाकः ॥ अप
यित्वा ज्यभागविष्टा ज्वाहुती जुहोति पूवेत्तेः स्नानमंत्रैः स्थालीपाकस्य जुहोत्यग्ना
ये स्वाहा सोमाय स्वाहा पवमानाय स्वाहा पावकाय स्वाहा मरुताय स्वाहा मारुता
य स्वाहा मरुभ्यः स्वाहा यमाय स्वाहा तकाय स्वाहा मयवे स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा मये
स्विष्टकृते स्वाहा ॥ एतदेव गृह्येतेषु लुक् कयो तो गंधैः श्येनो वा गृहं प्रविशेत् ॥ स्नानं
मरोहद्वल्मीकं मेधुजातं वा भवेदुदकुंभं प्रज्वलनं च्यापनं शयनं या नमं गोषु गृह्ये
धिकान्ककतास्य शरीरस्य तोषु त्रध्वजविनाशे साये नैर्ज्ञेते गंडुयोगे देवप्रसव्ये

कृपोऽर्जनपर्वतपतनेष्वेव प्रायश्चित्तं गृह्योक्तेन विधिना कृत्वा च
 यायवरं दुलाब्राह्मणान्मोजयित्वा स्वस्तिवाच्याशिषः प्रतिगृह्ये शांतिर्भवति शांतिर्भवे
 ति ॥ इति हेमाद्रौ शांतिर्वाङ्मोकायायनपरिशिष्टोक्तयमलजननादिशांतिः ॥ ॥ अथ
 स दंतोपरि दंतजननशांतिः ॥ तत्र पद्मपुराणे ॥ विष्णुधर्मोत्तरखंडे परशुरामप्रयाहपु
 ष्कर ॥ दंतजन्मनि बालानां नृशृणोतन्निबोधने ॥ उपरिप्रथमं यस्य जायते तद्विशोद्वि
 जः ॥ द्विजादंता इत्यर्थः ॥ दंतैर्वात्स्यस्य स्याज्जन्मभागविसत्तम ॥ मातरं पितरं चाप्या
 र्यादेष्टात्मानमेव वा ॥ तता शांतिं प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ गजपृष्ठगतं बालं ते
 स्तथा स्नापयेद्विजः ॥ तेरिति वक्ष्यामि ता सर्वौषधीभिः संबध्यते ॥ तदभावे तु धर्मज्ञैः
 कांचनेन तु वरासने ॥ सर्वौषधैः सर्वगंधैर्वीजैः पुष्पैः पूतैस्तथा ॥ पंचगव्येन रत्नेश्च
 मृत्तिकाभिश्च भागवत् ॥ स्थालीपाकेन धातारं पूजयेत्तदनंतरं ॥ समाहं च त्रिकर्तव्यं त
 थ ब्राह्मणभोजनं ॥ स्थालीपाकेन धातुपूजनं नैवेद्यहोमालोकं ॥ अष्टमे ह निविष्टा

रामः
 ३५

तां तथा देयाञ्च दक्षिणा ॥ कांचनं रजतं गाश्च भुवं चासनमेव च ॥ दंतजन्मनि सामाग्रेष्
 ण स्नानमतः परं ॥ सामान्ये स दंतोपरि दंतजननव्यतिरिक्तश्च ॥ भाविकं दंतजनने स्य
 र्थः ॥ भद्रासनेति वक्ष्ये नमः ॥ इति मूलकं तैस्तथा ॥ सर्वौषधैः सर्वगंधैः सर्वविधैर्वेद्य
 ॥ स्नापयेत्पूजयेद्ब्रह्मसोमं समीरतां ॥ समीरतां वायुं ॥ पर्वतांश्च तथारव्यां ॥ तान् देवदे
 वं च केशवं ॥ एते मामेव जुहुयादुत्तमं यथाविधा ॥ एतेषां वज्रादिपंचकानां ॥ होमस्य
 रव्याद्योत्तरादिः ॥ ब्रह्मणानां दातव्या यथाशक्त्वा च दक्षिणां ॥ ततस्त्वलं कृतं बालमा
 सने लपयेत्तथा ॥ अस्मिन् दक्षिणं धनिं वीजैः सुस्नापयेत्ततः ॥ स्वस्तिर्वै बालकानां च
 ते अकार्यं च पूजनां पूज्याश्च विधवानां यो ब्रह्मणाः सुहृदस्तथेति ॥ इति श्रीविधान
 पारिजाते पद्मपुराणे कृतं स दंतोपरि दंतस्वाभाविकं दंतजननशांतिविधानं ॥ श्रीकृ
 ष्ण ॥ अथोद्धृतं दंतजननशांतिमंत्रं ॥ ब्रह्मयामले ॥ प्रथमं दंतिनिर्मोकं कुरु बालस्य
 चेभ्यवेत् ॥ केशाय मातुलस्ये हस्य च प्रोक्तो मनीषिभिः ॥ विष्णुसंगं प्रवक्ष्यामि विधानं ॥

३६

विधिपूर्वकं ॥ सौवर्णं जतं वापि ताम्रं कांस्यं यंतु वा ॥ ६ ॥ ध्योऽनेन संपूर्य पात्रं दद्यात्
 द्विष्टोः करः ॥ स मंत्रं भोजनं पूजां तं पश्येन्मातुः ॥ ७ ॥ सातं कारसवस्त्रं च शिशुमालि
 ग्यसादरे ॥ मंत्रस्तु ॥ १ ॥ रक्ष मां भागिनेयं रक्ष मे स्य कलंकुले ॥ २ ॥ ह्रीं स्वाभाने सानं प्रस
 न्नो भवे मे सुदा ॥ ३ ॥ निर्विघ्नं कुरु कल्याणं मां निर्विघ्नं स्वमातरं ॥ ४ ॥ मय्यामानमधिष्ठाया
 चिरं जीव मे यास्येति ॥ ५ ॥ ततो भिनंदयेद्दिवा जगिनी भागिनी पतिं ॥ ज्येष्ठा देवास्तु नुस्त
 न्निप्रानपरा नपि दजयेत् ॥ होमं कृत्वा तित्वा ज्येष्ठान् प्रणामपि भोजयेत् ॥ होमसं
 रव्याष्टोत्तरशतादि ॥ एवं कृतैर्विधानैस्तु विघ्नकोपिन जायते ॥ तस्मात्प्रयत्नतो विघ्नान् वि
 धानं स्य गोचरे नृति ब्रह्म याम लोचनं धृष्टं जनशोति ॥ अथ वै कृतैः प्रसवशां
 तिः ॥ प्रयोग पारिजाते गार्ग्यः ॥ अकाल प्रसवनायाः ॥ कलतीत प्रजास्तथा ॥ विघ्नत प्र
 सवाश्चैव सुगम प्रसवकास्तथा ॥ अमानुषा अरवं डाश्च अजातव्यं जनास्तथा ॥ अ
 रवं डाः पिंडी भूताः ॥ हीनां गोः अधिकां गोः प्रजायंते यदि वा स्त्रियाः ॥ पशवः पक्षिणश्चै

रामः
३६

वत्तथैव च सरीसृपाः ॥ विनाशं तस्य देवस्य कुलस्य च बितिर्दिशेत् ॥ निर्वारयेत्तावत्पति
 श्वराणां स्थियश्च पूज्या ॥ अततो दिजैः प्राः ॥ चिकिष्ये नैर्ब्रह्मणा तपतोऽत्र ततोऽस्य शां
 तिसमुपैति वापं ॥ इति श्रीविधानपारिजाते श्रीमदमृतमट्टविरचिते निबन्धे भक्तकाल
 प्रसवादिशान्तिः ॥ अथ विधानमालोचनं विघ्नतजननशान्तिः ॥ विघ्नतां गां निजायते च
 पश्य निवृत्तमा ॥ यानियानियमहाबाहो तदुपायविधानतः ॥ हीनां गोः अधिकां गोः
 निसदंतानि विशेषतः ॥ उत्सृज्या ये वपंश्चांति प्रवदंति हसंति च ॥ सकृच्चानि च जायंते पि
 ञ्जोर्मयुं दिशंति च ॥ सर्वव्याघ्रैकादीनां रक्षैर्नानाविधैर्नृप ॥ जायंते प्राणिनां गमा
 म्नामय विधायकाः ॥ उत्पद्यंते विलीयंते काले नैके न देहितः ॥ तज्जन्ममयनाशाय
 विधानं कथ्यते मया ॥ यस्या उदार संभूता दृश्यते विघ्नता प्रजा ॥ पशूनां हृद्भिर्दि
 ग्ना स्नापनीया शुभेर्जलैः ॥ जनयित्री च राजेन्द्र जनकश्च विशेषतः ॥ सकुल्या अपि मा
 नुष्याः शुक्रसात्या नुलेपनाः ॥ शुक्रो बरधाराश्चापि शुद्धावाचः प्रयत्नतः ॥ कृता

हिकस्तु कताचविदधीतविधानकं॥सदनस्योत्तरेभागेस्वंडितंतुप्रकल्पयेत्॥वाच
यित्वादिजान्त्वस्तिहृत्वायामीहिरण्मयी॥नवेनवस्त्रयुग्मेनवेष्टयित्वाविधानतः॥
चतुर्भुजापिगकेशांपिंगजमश्रुविलोचनां॥कर्त्तिकारमवेःपुष्पैःपूजितासुमनोरु॥
यमस्यपूजकत्तव्यासुवर्णस्यविशेषतः॥वामहस्तेगदापूज्यादक्षिणोकात्रुदुर्गकैः॥
ऊर्ध्ववामेहलापूज्यातथाखड्गश्रुदक्षिणो॥यमप्रेतसखंश्राद्धदेवदेवमहामने॥का
कालदंडधरःश्रीमन्नेवस्वतनमोस्तुतो॥अथपूजामंत्रः॥अथाग्निप्रतिष्ठाप्यह
वनंकारयेत्ततः॥तिलाज्यतंडुलास्तत्रप्रधानद्रव्यमीरितं॥हृषुष्यपाजमंत्रेणजु
हुयाश्चसहस्रकं॥रक्षोघ्नाश्रजपेनमंत्रांक्षुभ्रयोदिशान्तये॥ततोस्थिष्टुक्छेदेया
प्रायश्चित्तंतेसर्पिषा॥ततोदीपबलिद्व्याधर्मराज्यस्यतुष्टये॥एणाहुतिं ततोदद्यात्
ततोदानंस्मरामेत॥नीलांबरयुतंचउमहिषंयमवाहनं॥आचार्याय ततोदद्यात्
सखडुंचसदक्षिणं॥पुष्पमालावृतांगं चस्थर्त्तनं गमनोरमं॥तत्रदण्डंरौप्यं

रामः

३७

च

रघुरंरुनपुच्छंस्वामरं॥दक्षिणार्थं सुवर्णदिवाकैर्दुर्मस्यतुष्टये॥संपूज्याविधिबद्धिप्रं
स्त्रानंकारमपणोः॥दानमंत्रः॥यमवाहनमस्तुभ्यमकालमरणापहं॥तुल्यतवदानेन
प्रीयतांमेसदायमः॥एवंदद्यामहिषंस्त्रुसंपूज्याकश्चिजस्ततः॥ततोमिवकोविकृतैर्मा
तापित्रोःसगोत्रयोः॥अथाचार्यायप्रतिमादनं॥यतोस्त्रिपुरायरूपोस्त्रिपुरयमूर्त्त
निरायमः॥दानेनतवदेवेदविद्वानइयंतुमेसदा॥ब्राह्मणस्याप्यर्णीयास्युरेवंशान्तिम
वेदिह॥इति यमपुराणेविष्णुनृतेजननविधानं॥अथसर्वस्वममस्त्रिंशत्तिसंज्ञासुतत्र
सजातीयापत्यत्रयानंतरंविजातीयापत्यजननज्ञान्ति॥ज्ञान्तिसर्वस्वेगसंहितायां
तत्रयेसुतायेज्यात्तत्रयेवासुतोयदि॥मातापित्रोःकुलस्यापितदुःखंमहंभवेत्॥
धनहानिर्ज्येष्ठनाशोदुःखंवासुमहंभवेत्॥तत्रज्ञान्तिप्रकुर्वीतवित्तज्ञात्वाविवर्जितः
॥जतस्यैकादशाहंवाद्वादशाहंशुभदिने॥आचार्यमृत्त्रिंशत्तिसंज्ञायाहयज्ञपुरंसरं॥
सहवाग्रहयज्ञस्यास्वस्यविज्ञानुसारतः॥ब्रह्मविष्णुमहेशं प्रतिमांश्चर्त्तताःकृताः॥

समः
३८

एवं पूर्वोक्तपुत्रकामेष्ट्यादिनाप्यजातपुत्रस्यपुत्रपरिमहविधिरभिधीयते॥ नापुत्रस्य
लोकोस्तीति श्रुत्या अपुत्रस्यमुखं दृष्ट्वादिनामंउत्तमीक्ष्येदियादिस्मृत्या च॥ पुत्रत्यस्य नि
दाश्रवणात्॥ तस्मादपुत्रेणपुत्रपरिमहः कार्यः॥ अत्र विशेषः कालिकापुत्रत्यस्य निदा
श्रवणात्॥ तस्मादपुत्रेणपुत्रपरिमहः कार्यः॥ अत्र विशेषः कालिकापुराणो॥ पितृगोत्रे
णयः पुत्रसंस्कृतादृष्टिवीतैर्प॥ अथाचेज्जडानंतनपुत्रः सपुत्रतांयाति चान्यतः॥ अन्यतः॥
अन्यस्या च जोषानयसंस्कारानिजगोत्रेणैव कृताः॥ दत्ताद्यास्तनपास्ते स्युरन्यथापस
उच्यते॥ कृध्वंनुपंचमादृष्टान्नदत्ताद्यास्तुतानृपति॥ तस्माच्च जडानंतंरं सुतमहोसंविदाग्र
होपि॥ गोत्ररिवथेज नश्चतुर्नमिजद्विमः सुतः गोत्ररि- स्यानुगः पि हो व्यपैतिददतः
संधेतिमनुक्ताजनकगोत्रादिनिवृत्तिर्नास्तिविद्वन्मयोः॥ सुतरतिगोतमेनोभयपुत्रत्वा
कैः अस्यथादास उच्यतरतिपुराणोक्तश्चसंग्रहप्रकारः शौनकेनप्रदक्षितिः॥ शौनको
हंप्रवक्ष्यामिपुत्रसंग्रहमुत्तमा अपुत्रो मृतपुत्रो वापुत्रार्थसमुद्योष्य च॥ वाससीकुं उ

रामः
३९

तेदलाउलीषं चां गुलीयकं ॥ अदा यधर्मसंयुक्तं वै ह्यव वेदपारगं ॥ बहिः कुशमयं चैव वा
लां च धामेव च ॥ एतानां ह्यवबंश्च श्रुतातीनां ह्यवसतमः ॥ देवाश्चामिने माहूय मधुप
कदिना च येन ॥ ॥ वंधनं नैव संप्रमो ज्यवास्तृणां श्रविशेवतः ॥ अग्याधानादियं तंत्रं ह
लां ज्योत्यवनांतकं ॥ दातुः समस्तं गत्यानुपुत्रं देहीतियाचयेत् ॥ दाने समर्थो दाता सैव य
ज्ञे मेति वचमि ॥ पश्यतां मुपविष्टा ना समस्तं पुत्रं मर्पयेत् ॥ देवस्य तेति मंत्रेण हस्ताभ्यां प
रिगृह्य च ॥ अंगं दंगे स्तु चं ज ह्य ॥ आचार्य शिष्य भर्तृनि ॥ रुक्म्या ठस्तु ॥ अंगं दंगं संभव
सि ह दया दधि मिरलं ह्य द्युत्र द्या व हं सुते ॥ नृत्य गीतैश्च वाद्यैश्च स्वस्ति शब्दैश्च सं
युतं ॥ गृह मध्ये तमाधाय च रुचं जुहुयात्ततः ॥ यस्त्व ह देह्य चा चैव तुभ्य मम रुचैकया ॥
सो मो द ददियेतामिः प्रत्यं च पंचमि स्तथा ॥ ततं स्विष्ट कृतं ह्य ह्यो मं शेषं समापयेत् ॥ ब्रा
ह्मणा नां स पिं उषुकर्तव्यः पुत्रसंग्रहः ॥ तदभावे स पिं उषु अन्यतुत्रे न कारयेत् ॥ एष विद्या
णां श्रुता नो वा गुरु गोत्र समेपि वा ॥ वै श्यानां वै श्यजातेषु श्रुताणां श्रुजातिषु ॥ सर्वेषां चै

रामः
३९

वदतां नां ज्ञातिष्वेव च नान्यथा ॥ दोहित्रं भागिने यं वा श्रुताणां च पतिर्दिये ॥ नैक पुत्रेण क
र्तव्यं पुत्र दीनक दान ॥ बहु पुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः ॥ दक्षिणां गुरु वेद द्यातृ यथा
शक्तिर्द्विजोत्तमः ॥ नृपो राज्ञो धर्ममेवापि वैश्यो वित्तं शतय ॥ शूद्रः स्वस्वमेवापि शतं श्रेय
थावत्तमिति ॥ राज्यादिदानं तु कुमार पित्रु रतिकेचित् ॥ पारितोषक लातु ॥ दोहित्रो भागिने
यश्च शूद्रैश्च क्रियते सु सुते ॥ ब्रह्मणा दिव्येनास्ति भागिने यु सुते ॥ कस्य हि माद्रो वसि
ष्ठस्तु ॥ शोणि तं शुक्लं स मंत्रः पुरुषो माता पितृ निमित्तकस्तत्संस्तु प्रदानं विक्रय परिसा
गेषु माता पितरौ प्रभवतो नत्येकं पुत्रं दद्यात् ॥ प्रतिगृह्णीयाद्वा सहि च यत्ते पुरुषः ॥ ने
तुरची पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा ॥ न्यत्र नुजानां भुत्तु पुत्रं प्रतिगृहीष्य न्वंधना ह्यपराजनि
चावेच निवेशन मय्येते की कानि प्रतिगृह्या ज्य भागां ते व्याहृति च नुष्टयं हुत्वा ॥ हरे वा
यसं धवं बांध निहृष्ट मेव वा प्रतिगृह्णीयात् ॥ स देह्यो स चै हरे बांधवं शूद्र मिस्थापयेत् ॥ वि
जायते ह्येकेन च बहु स्यात्तदिति ॥ तस्मिंश्च प्रतिगृहीते यदौ रसः पुत्र उत्पद्येत चतुर्थ भा

गभागीत्यादिति। अहरे बांधवमियादेरयमर्थः। अहरे चासौ बांधवश्चेत्यहरे बांधवः। प्र
थमं नावस्यतिसंभवे संज्ञितो बांधवः पुत्रीकार्यः। तदभावे व्यहितो बांधवः। तदभावे बांधव्य
तिरिक्तोपि। तस्य च कुलज्ञादि विषयकसंदेहे उच्यते सति दूरं बांधवबंधम्यो हरे देशव
त्तिनिमास्यंदे हनिवृत्तेः स्थापयेत्। तस्मान्न प्रतिग्रहेणा पुत्रमजयेदिति मृतिमुपन्यस्यति
विज्ञायते ह्येकै न वदन्ति। एकेन पुत्रेणावहन्त्युत्तमं चंर्यास्तारयत इत्यर्थः। चतुर्थभागस
भागी गृहीतपुत्रविषयं। उच्यते ह्येव संपुत्रे चतुर्थांशं हराः सुताः। सर्वेणां अस्ववर्णास्तु ग्रा
सास्तादुन भागिन इति कात्यायनोक्तैः। अथांतरे तु दत्तपुत्रे गृहीते तु कदाहोरासो भवेत्।
पितुर्वित्तस्य सर्वस्य भवेत्। समभागिनौ। इदं तु दत्तपुत्रस्य पुत्रा वत्तरत्ये प्रष्टव्यं। दत्तस्य गु
णवत्तरत्ये समो भाग इति हारीतस्मरस्मृत्याम्। अविधायविधानं यो परिपुस्तोति नंदन
। विवाहविधिमाजं न कुर्यान्न धनभागिनः। तस्मिं जाते सुते दत्ते। कने सति विधानको न स्व
त्वस्यैव सर्वस्य सखा मीपितुरंजसा। जाते श्री अन्ये पुत्रे पुत्रे दत्तपुत्रपरिमहान्। पिता च

रामः

४०

दिभजे दितं नैका सौ जेष्टभागमेवेति। दत्तपुत्रकविधानं। अथ वदते ह्येव विधानं। तत्र
नामकरणं न तं ज्योतिशास्त्रे विहितं। तथा च बृहस्पतिः। खट्वारो हस्तके त्रयोदशमेष्ट
दशोपि वा। वो उज्ञादिवसे वापि द्वात्रिंशो दिवसेपि वा। दशमे तीने एकादशे हि दो। न विष्य
पुराणे। अतो ह्ये पुत्राय दिवसे च दत्तारा बलान्विते। मृदुध्वजप्रमे पुमाता वा कुल योषि
ते। योगशायि हरिं स्मृत्या प्राकृतीं विन्यसेद्विष्णुमिति। मृदापिलक्षणा मुक्तं श्रीपतिना।
ते हि एतत्तरमं स्थिरं गिरिशमूलं शौरगंधारतां क्षिप्रं च। अस्मिन्ने ज्ञापुष्पमनसं प्राप्नीतु
साधारणं। उमं सर्वमिद्यां तं कं मृदुगत्या व्यायमै चं चराविलुचातिसतो न स्वदितय।
कुर्युः स्वसंज्ञाफलमिति। अथादिज्ञायने पुंसो द्वादशो दिवसः शुभः। त्रयोदशस्तु क
न्यायाननक्षत्रविचारतोति प्रयोगसारे। इति कर्तव्यताविशेषस्तु शिष्टाचारतो वंगंत
व्यः। इति खट्वारो ह्येव विधानं। अथ दग्धपानविधानं श्रीधरीये। एके चिंशे वासरे च दितं
ये ज्ञानक्षेत्रे वा शुद्धयेऽनुकूले जं खट्वारं संज्ञिदध्याद्विष्णुनां वक्रैवा त्रीकं विधायेति।

अस्याथी। जातस्य बालस्य जन्मादिव सो देक त्रिंशदिव सेत दला मेदिनी यजन्म नष्ट त्रिंश
 पयः पानं कारयितव्यं तथा च श्रीनृसिंहः। एकत्रिंशदिने चैव पयः शंखे नपाययेत्॥ अ
 ने प्राशन नष्ट त्रिंशदिव सो दयरात्रिषु नाष्टे च मासि संपूर्णे जातस्य तु विशेषतः मासांते
 दुग्ध पानं स्यात्पश्चात्कालेषु शोभने॥ उत्तरात्रयहस्तौ चेत्याष्टौ वैष्णवस्य वाः। पौष्ठाश्वि
 नौ मघा स्वाती वरुणादिति जीवनं रोहितयेदं वमेत्राश्च दुग्ध पानं त्रिंशः शुभाः॥ वृषी
 रिक्ताष्टमी दशवर्ज्या विहि स्थिराति च॥ वर्ज्यास्त्य शुभयोगाश्च हस्तौ चेत्याष्टौ त्रिंशः शुभाः॥ वृषी
 ॥ अथो मुखानि वर्ज्यानि मीना ज्जलिगृहाणि च॥ जीवशुक्रं दुसो म्यानां वारवर्गोदये
 क्षरणाः शुभानां राशयः श्रेष्ठाः विशेषाः शुभे कर्मणि॥ चंद्रसदृशं युक्ते शुभं मरुदशा
 युते॥ स्वोच्चमित्रस्य वरस्थे शुक्रे वाति वलान्विते॥ पारावतगते वापि सुरेश्वरगते पि वा
 ॥ तेरावतगते वापि दुग्ध पानं शुभा वरमिति॥ पारावतादीनां लक्षणं मुक्तं ज्योतिः शा
 स्त्रे व्युत्क्रमेणोक्तं॥ चतुर्भिः पंचभिः षड्विधैः स्थिति वर्गैः शुभान्वितैः॥ तेरावतपरावतसुरेश

रामः
४९

पुष्कराः क्रमात् अथ चतुर्भिरियादिसमहोरादिषु र्गमध्ये शुभान्वितैः शुभं महाव्यितैः
 रित्यर्थः॥ इति प्रयोगवारिजातोक्तं बलस्य दुग्ध पानविधानं॥ अथ तांबूलमक्षरं॥ रतिर
 हस्ये। साक्षी सद्येदद्यात्तांबूलं प्रथमं त्रिंशः। कर्पूरादिकं संमिश्रं विलासावहिताय
 च। शूलार्कचिः करतिष्ठ हरीदुर्मे पुष्योस्ते तथा मृगाशिरादिति वासवेष्टु। अर्कं दुती व
 मृगुबोधनवासरे पुतांबूलमक्षराविधिमुनिभिः प्रदिष्टं इति॥ अथ जन्मस्थाने त्रेकं त्र्य
 विधानां शोभनीये॥ अथ स्वजन्म नष्टं त्रैस्तान्॥ शुक्रांबरोत्प॥ कृतको तु बंधश्च
 सवामिरताभूषितः॥ नृपमहतां तस्या वश्यं कथ्यार्थं॥ तेनान्यस्यापि भवति॥ अथ यु
 वं हि हेतुत्वात्॥ नष्टं त्रै देवतां पूजां कुर्यादुरुसमन्वितं॥ अथ यै रौ व हो तयो हो
 मः सर्वत्र कर्मणि॥ स्थंडिलं याज्यभागां तं कृत्या सवं यथाक्रमं॥ पूर्वोक्तं तां तां
 स्मिन् स्थंडिलं उदुयादष्टोत्तरं तां तां दुती॥ यदेव तां कं नष्टं मंत्रस्तदेव तः स्मृतं॥ ततः
 स्थिष्टं कृतं सर्वं हि मंत्रोपसमापयेत्॥ गोमहिरण्यवस्त्रा ये ब्राह्मणांस्तोपयेत्ततः॥

तस्मिन्नुत्तमसर्वत्र देवतायतनानि च। सुखितां सर्ववृत्तांश्च मोचयेत्पतिस्ततः। दिना
 सर्वानि यथाभ्यर्चयेत्स्मिन्नुत्तमान्॥ पूजयित्वा विधानेन पूजितव्याः स्वबन्धवाः॥ नहि स्या
 न्सर्वभूतानि तदहस्तु विषयतः॥ एवं समो चरन्नासा सुखी भवेति सर्वदेति शो नकी ये जन्म
 नक्षत्रकैर्त्तव्यविधाने॥ अथ जन्ममासादिकर्त्तव्यविधानं॥ विधानमात्रायां॥ जन्ममासे
 जन्मतियौ जन्मर्क्षे जन्मउत्तमे॥ विधानं तु प्रकृत्तव्यविधानं युर्विविदये॥ यस्मिन्मासे तु यो
 देवस्तमादौ पूजयेत्तत्तत्॥ मासचौ देस्तु। कृत्वा न तो च तैश्च श्रीवैकुण्ठेण जनादने॥ पुष्पे
 यज्ञपुरषो वा सुदेवस्तथा हरिः॥ योगीशः पुं उरी कादो मास्यता मान्यनुक्रमान्॥ इति मा
 सादिकमस्तु चेत्त्रादिमार्गशीर्षादिवी॥ गता इ प्रमुखो देवा दुर्गाद्या मातरस्तथा॥ पूजा
 स्तल्लिंगकैर्मन्त्रैश्च पुण्यादिभिस्तथा। स तथान्यमयेरांशो स्थापयेत्पुठमुत्तमं॥ प्रियं
 गमौ वो माषाठक्यश्च ताकास्तितः॥ व्रीहयश्च समुद्भूतानां सप्तकंबुधैः॥ पीठं त
 त्रोपरि न्यस्य वस्त्रद्वयमुत्तमं॥ दुत्ताग्निव्याहृतीभिश्च होमशेषं समाप्य च। अग्निवेकं

रामः
४२

ततः कुर्यात्तथायं पूजयेदथ॥ ततस्तु भोजयेद्दिद्वान्द्रासणा न्येद पारणान्। एवं
 ते विधाने स्मिन्विद्यः कोपि न जायते। इति विधानमात्रेण जन्ममासादिकर्त्तव्यविधा
 नं॥ अथ स्त्रीन्यासुरताहरविधानं॥ महाराजो ह्यीरं मुष्मातियानारी पूर्वजन्मनि
 सुप्रता॥ जन्मातरे तु तस्या वैक्षीरं नक्षरतः स्तनौ॥ क्षीरा भोजयेद्दि प्रान्त्संयम
 धुमंडकं॥ विप्रानिति बहुवचना त्रयो वश्यं भोजनीयाः॥ अनुलिप्यते नैव नृदिष्टा
 नेन भक्तितः॥ विप्रपादौ दूकैश्चापि स्वातये कुचमंडलं। सुरामां सक्षेपे प्रष्टता पृथाने
 गंधपुष्पकैः॥ भूतेभ्यश्च वस्त्रद्वयान्द्रासणान्यत्र च संशुणु॥ मधुश्च नावनी तश्च भिंडमा वि
 ले उपचिंतका॥ ॥ भूतेभ्यश्च राक्षसभूतानां पंचकलिदं॥ अथ सुरादीनि ब्रा
 ह्मणादिभिरनिषिद्धान्येव ग्राह्याणि॥ इति महाराजोक्तं स्त्रीन्यासुरताहरविधा
 नं॥ अथ निष्क्रमणविधानं॥ तत्र नृहस्पतिः॥ अथ निष्क्रमणनाम गृहस्य च मनिर्ग
 मः॥ अथ कृतायां क्रियायां स्थापयुः श्रीनाशने शिशोः कृते संपदिवृद्धिः स्यादायुर्वर्द्धने मेव चेति॥

॥ श्रीधरीयेपि ॥ मासेवृतीयेदिवसेदिने वा शिशुं चतुर्थे शिशुं चतुर्थे ॥ विलोकयित्वा न वि
धिप्रयुक्ते काले गृहान्निष्क्रमणं विदधात् ॥ तथा केन्द्रत्रिकोणमाः सौम्याः पापाः
षष्टिर्त्रिंशद्भागः ॥ उपनिष्क्रमणं शस्ताः मातुलोवाहयेच्छिशुमिति ॥ तथा चतुर्थे मासि पु
ण्यक्षेत्रे निष्क्रमणं भवेत् ॥ स्नातं स्वलेहं चामिहितस्वस्वयनं शिशुं ॥ आदाय गृह
मध्यगच्छेद्युदेवतालयां ॥ अभ्यर्चयेद्देवताः सम्यगाशिवोवाचयेदथा ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं
गेहं चानयेत्ततः स्वकं मातृसदृशं गृहं गत्वा यातुलादेरुहं नयेत् ॥ तदा शीवचनोक्ता
मृश्यादिदर्वताः पूरा कलशः कन्याः सुमनसोऽक्षताः ॥ दीपमाकाशजं ताजाः तं प्रो
क्तं चाष्टमंगलं ॥ सुमनसः पुण्याणि ॥ विवाहे निष्क्रमे काम्ये च दौष्टर्ते स यागने ॥ उखेषु
च याचायां प्रशस्तं चाष्टमंगलमिति ॥ अत्र विशेषमाह श्रीधरीये च हस्पतिचतुर
स्रेषु चोद्देशे गोमयेनोपति लेपिते ॥ धान्यपुंजे स मासीनं बालं बालामथापिका ॥ अत्र
येद्रुधपुण्याद्यैस्तस्मिन्मूर्ध्नि ललाटे ॥ तस्य रक्षं ततः कृत्वा मृतसंजीविनी जपेत् ॥ स

रामः
४३

जीविनी अंबकमंत्रः ॥ तत्रार्चयेद्रुद्रो ज्ञानं नृते ज्ञानतथैव च ॥ मर्त्ये विचित्रे स फलेः ॥ शि
शुनभ्यर्चयेद्बुधरति ॥ विष्णुधर्मोत्तरे तु ॥ चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशो निष्क्रमणं गृहान् ॥
दिग्गतां दिशां नत्र तथा चंद्रार्कयोर्दिशः ॥ पूजनं वासुदे ॥ वस्य गगनस्य चकार येन
॥ ततस्त्यं लंकाधात्री बालमादाय पूजितं ॥ अहिर्निकाशयेद्रुद्रासं स्वपुण्याहनि स्व
नैः ॥ ततस्तत्र यदेतन्मंत्रद्वयं शमनिधमौ ॥ चंद्रार्कयोर्दिग्गतां दिशां च गगन
स्य च निष्क्रमणं प्रमदमिते मेरुस्तु सर्वदा ॥ अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवाराया वथापिका
॥ रक्षंतु सततं सर्वदेवाः शक्रपुंगवमाः ॥ श्रीगामविधवा नां च दिज्ञानां सुहृतां तथा
॥ तदा तु पूजा कर्त्तव्या गीत नृतेः सदा ॥ सवस्ति ॥ अथ स्य प्रयोगः ॥ जननां चतुर्थे मा
सि मर्मकमारस्यायुः श्रीचंद्रिद्वारा श्रीवरमेश्वर श्रीसर्वा निष्क्रमणां रय्यकर्मक
रिष्यति संकल्प्य रक्षति वाचनाम्युदयिके कृत्वा इन्द्रादिदिक्पालानां प्राच्यादिदिशां
चंद्रार्कवासुदेव गगनानां च यथा कर्त्तव्यं पूजां कृत्वा ब्राह्मणान्मोजयित्वा सायं संध्याक

लाशि शुभं वयित्वा स्मिन् चंद्रधेनुनां दर्शनं कारयित्वा मातुलेन ध्यात्वा वाशि शुभं वाहयित्वा वे
 दन्यं द्यापपुरा सरं शाकुनादिमंगलसंकपठनं कृत्वा शिगयि चंद्रार्कयोरिति मंत्रं द्य
 मुञ्चय देवालयं गत्वा देवसंमुखं तत्र गोमैयानुलि त्रे देवो धान्यं निधाय तत्र शिशुं शाश
 यित्वा रक्षं कुयात् ॥ अंबकं वसिष्ठो रुद्रो नृपु ॥ मंत्रं जप्त्वा विभूत्या कुमारं लघाटेर
 क्षां कृत्वा ॥ मातुलाद्या सन्नगृहं नीत्वा स्वगृहं गच्छोदिति निष्क्रमणविधानं ॥ अथ पंच
 मेमासि बलके पवेश्यविधानं ॥ प्रयोग पारिजाते परशुरामं प्रस्थाह ॥ पुष्करः ॥ पंचमेय
 तथा मासि भूमौ तमुपवेशयेत् ॥ तत्र सर्वगोहाः शास्ता ॥ सोम्याराम विज्ञेयतः ॥ तिथिं वि
 वर्जयेत् ॥ पश्यं च हनि शृणु भानि मे ॥ उत्तरा चित्तं सौम्यं पुष्पं धृष्टं शुक्रं देवतं ॥ प्राजाप
 त्यं च हस्तं च शास्त मासि न मीत्रं ॥ वीरा हपुत्रये देवपृथ्वी च तेषां द्विजः ॥ पूजनं स
 र्वं बह्वलागु रादेव द्विजन्तानां ॥ भूभागमुपलिप्याद्य ॥ ॥ हस्त्रा त्रेते तु मंडलां ॥ शंख
 पुराणा हस्त्रा न भूमौ तमुपवेशयेत् ॥ अथ शंखशब्दः सर्ववाद्योपलक्षणार्थः ॥ एत

रामः
 ४४

दुर्लभं भवति ॥ स्वस्ति वाचनं कृत्वा मंगलत्रयादिध्वनौ क्रियमाणा वा लंधुराया मुपवेशये
 त् ॥ तत्र मंत्रानां हसं व ॥ मंत्रं शुभं भवेशमतो निगदताः शृणु ॥ रक्षे न वसुधे देवि
 सदा सर्वगतं शुभे ॥ आयुः प्रमाणा सकलं निक्षिप स्व हरि प्रिये ॥ अचिरादायुषस्त
 स्य ये केचि स्य रिपं धिनः ॥ जीवितारोग्यवित्तपुनिर्दहस्वाचिरे एतान् ॥ धरण्या शेष
 तानां मातस्त्वमधिका ह्यसि ॥ अजरया प्रमेया च सर्वभूत नमस्कृते ॥ त्वमेवाशेष
 जगतां प्रतिष्ठाया श्रया ह्यसि ॥ कुमारया हि मातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यतामि ॥ ततः
 कर्त्तव्यमाहं स एव ॥ तस्योपवेशनं कृत्वा भूमौ ब्राह्मणं भोजनं ॥ ततः कुर्यात्ततः का
 र्यं मुच्यं पूर्ववद्दिजेति ॥ उष्वर्न राजनादि ॥ एतत्तदयं कुमार्या अपि कार्यं ब्रह्म
 त्वादा लरक्षणाच्चा ॥ इति बालोपवेशनविधानं ॥ अथ कर्त्तव्यविधानं ॥ तत्रैव
 श्रीधरीये ॥ मासेष्वे सप्तमे वाष्टमे वा कर्त्तव्यं ॥ द्वादशे चोडो द्विः ॥ मध्ये चारुः ॥ पूर्व
 भागे नरात्रौ नक्षत्रे देदेति थिवर्जयित्वा ॥ बृहस्पतिरपि जन्मतो दशमे वा द्विः दशे वा

यवो उडो ॥ सप्तमे मासि वाक्यं यदि मासि पुवान् ॥ गर्भा मासे वृष्टे सप्तमे वाप्यष्ट
मे मासे वाचे त्रेवा कालेने पिवा ॥ कर्णविधं प्रवा सति शुक्ले पक्षे शुभे दिने ॥ अत्र जन्म
मासे तिपिदः ॥ व्यासः ॥ योजन मासे शुभं कर्म यात्रां कर्णस्य वेधं कुरुते तु माहान् ॥ म
ठः सरो गीधनपुत्रनाशं प्राप्नोति शोकं च समस्तमेतन् ॥ नक्षत्राचो ह श्रीधरा ॥ हरिह
रकरचित्रासौ म्यपौ ह्येनरा यदिदिति वसुधुटा दीप्तिं हवर्ज्ये सुलभे ॥ शिशुबुध मुफका
व्यानां दिने पर्वरिक्कारहिततिथिपुट्टेने घते कर्णवेधः ॥ सुनेक्षेत्रे शुभं चंद्रसुस्थे श्री
षेदि ये शुभे ॥ दिनचिद्रव्ये तीकानुविष्टि वैधृतिवर्जिते शिशोरजातं दंतस्वमी तु सं
गसर्पिता ॥ सोवि को वेधयेत्करोस्तिच्यादिगुणसचया ॥ शातकुंभमयी सचो वे
धनेतु शुभप्रदा ॥ राजती वायसी वापियथा विभवतः ॥ शुभा ॥ सुभस्यो प्रांगतो रम्ये
शुचौ दिशो बरेरवे ॥ संनिधौ वेधयेत्करोस्त्रीपुंसो वानिदक्षिणे ॥ क्रमेण पूर्ववेधो
दोविशो रायुष्यवर्द्धनौ ॥ अर्णवेधुक्तं ॥ शुक्ले सत्रसमायुक्तेनाम सत्यायवेधयेत् ॥

रामः
४५

वेधात्तृतीनक्षत्रे क्षालयेदुक्षरिणा ॥ रोपणां सुध्यर्थनालसंपत्तिमाप्नुयान् ॥ एवं चि
त्रे च भिन्ने च हित्वा योज्यानि योजयेत् ॥ विष्णुधर्मोत्तरे पुष्करः शिशोरे वायं कर्तव्यं कर्ण
वेधं यथाशुभं ॥ पूर्वाह्ने पूजनं कृत्वा केशवस्य हरस्य च ॥ ब्रह्मणश्चंद्रसूर्याभ्यां दिगी
शातां तथैव च ॥ नासत्योः सरस्वत्या ब्राह्मणानो गवांतथा ॥ गुरुणां मंडलं कृत्वा त
त्र दत्त्वा वरासनं ॥ तद्योपवेशयेत्तत्र धात्रीशुक्लां वरांतथा ॥ अलंकृतं तदुसंगे वा
लं धृत्या तु सान्विता ॥ धृतस्य निश्चलं सम्यगलंकृतं करसां किने ॥ विध्यो देवैर्कृते चिजे
सकृद्देवात्र लाघवात् ॥ प्राग्दण्डकुमारस्य मिषग्वामेतु यो वितः ॥ शिशोर्विवर्धने का
र्यं यावदा मरणाक्षमो कर्णवेधादिने विप्राः सां वसरचिकित्सको ॥ पूज्याश्च विविधा
नार्याः सुहृदश्च नृप्यादिजारिति ॥ अत्र पुरुषकर्णरिध्वं विधिविषये विज्ञापमाह हेमा
दो देवते ॥ कर्णरिध्वं वेष्ट्या यानविज्ञोऽमज्जनन ॥ न हृष्टा विलयं यांति पुर्तयो चा
श्रपुरानना ॥ तस्मात्प्रां प्रसंगांतरेण हृष्टोऽखः ॥ अंगुष्ठमात्रसुविरोकणो न भवतो

४६

यदि॥ तस्मै श्रद्धं न दातव्यं यदि चेदासुरं भवेत्। लंबकं कर्तुं निवेद्य ति शालं कायं नः॥
विद्धकं रौं यं भुक्तं लंबकं रौं स्तं धेव च॥ दुग्धकं रौं श्रयं भुक्तं तं देव रक्षां सिग द्यति॥
तस्मात्तो विज्ञेय माह तुः शरत्तिरिव तौ। हनुमत्ता दुग्धः कं रौं लिं बौ तु परिकीर्तितौ
॥ ह्यंगुलौ अंगुलौ शस्तौ इति ज्ञाता तपो ब्रवीदिति॥ अन्यो विशेषो जस्य स्वस्त्वा
देव गंतव्यः॥ इति प्रयोग पारिजातोक्तं कर्तुं विधेः विधानं॥ अप्यन्यं प्रज्ञानं॥ पारिजा
ते नारदा॥ जन्म तो मासि षष्ठे स्यात्सौ रेणा काशानं परं तदभावे षष्ठे मासि नवमे
शमे पिवा॥ द्वादशे वापि। कुर्वीत प्रथमान्नाशनं परं। संवत्सरे वा संवत्सरे केचिदि
द्यति पंडिताः॥ मदन रत्ने लौगाक्षिः॥ षष्ठे न प्रज्ञानं जाते पुद्गे ते पु वेति। शंखः॥ संव
त्सरे न प्रज्ञा वमर्धसं वत्सरे वति॥ नारदा॥ षष्ठे वा व्यष्टमे मासि पुंसां स्त्रीणां तु
पंचमे। सप्तमे मासि वा कार्यं नवाक्ष प्राशनं शुभं॥ रिक्तं दिनं द्वादशं द्वादशं
ष्टमी ममा॥ एतद्वा ज्यति यथा प्रोक्ता सित ली बज वासरा॥ चंद्रवारं प्रज्ञांति ह्य

रामः
४६

छे चालं चिकं विना॥ श्रीधरः॥ आदि यतिष्य वासुदेवो मया करानि त्वाग्नि चित्राज विष्णु
वरुणौ त्तर पौष्मि च॥ बालां न भोजन विधौ दुग्धं मे विष्णु भुदे सिद्धं विहाय नवमी
तिथयः शुभाः स्युः॥ वासिष्ठः॥ बालां न भुक्तौ ब्रतं बंधने च राजा भिषको रत्नं जन्मधि
ह्वयं॥ शुभं लनिष्टं सततं विवाहे सीमंत यात्रादिषु मंगलेषु॥ मार्कंडेयः॥ देवता पुर
तस्तस्य धातु संगगन स्य च॥ अलं कृतस्य दातव्यं मन्त्रे पात्रे सकाचने॥ मध्याह्ने
दुधिसंयुक्तं प्राशयेत्ताय संतु वेति॥ षष्ठे मासि बालस्य न प्राशनं कृत्वा जीविका
परीक्ष्यति॥ तत्र मार्कंडेयः॥ अग्रतो य प्रविन्य स्य शिष्य भांडा नि सर्वशः॥ शस्त्रा
दिभिश्चैव वस्त्राणि ततः पश्येत्तुल्यं॥ प्रथमं य स्पृशेद्दालस्ततो भांडं स्वयं धानं॥ अ
थ शिषुरक्ष विधानं॥ तत्रैवा कपिलसंहितायां॥ शिषु संरक्षणायां य शिषु गृह्णति
वारिणी॥ रक्षां संध्या सुकुर्वीत निबलपर्व - जनेः॥ फली करणं मिश्रेः करं जैर
न लोकनं॥ वंचां द्वार प्रदे शेषु बाल गृह विमुक्तये॥ वासुदेवो जगन्नाथ॥ एतना भंज

नोहरिः॥ रक्षतां चरितो वा तं मुंच मुंच कुमारकं॥ कृष्णरक्षशिष्टं शश्वन्मयुक्तेऽन्नमर्दना॥
प्रातः संगवमध्याह्नसायाह्नेषु च सध्ययोः॥ महानिद्रासदा रक्षकं सारिष्टे निषुदनाय॥
शोतापिशाचां म्रमेहन्मान् महानपि बालग्रहान्निशेवेण क्षिप्रि क्षिप्रि महामयात्
॥ त्राहित्र हि हरे नित्यं लक्ष्म्यारक्षितं शिष्टं॥ इति मन्त्रमभि मंत्रौ बभूवये तेन मस्मना॥ शिरी
उत्ताटी द्यंगेषुरक्षांकुर्याच्चया विधिः मंत्र संरक्षता देव शिष्टः संवर्द्धनं च ह मिति॥ अ
थ यदि बालकस्य प्रमादाद् विपतनादिना भीतिरुपजायते तदा पार्थिवं रजः॥ परिगृह्य
शिष्टशिरः प्रदक्षिणामावर्त्य विष्णुस्ते पूर्वतः पाल्थियादिमिमंत्रैः रक्षांकुर्यात्॥ एव च
रक्षाविधिः शकटमंजनसमये नैदगोयेन भीतो यं शिष्टुरिति बुद्ध्या कृष्णस्य कृतः॥ त
था च हरिवंशो॥ नंदो कमेन मारोप्य भरेणुं परिगृह्य च॥ शिरः प्रदक्षिणं कुर्वन् मंत्रमे
नं जजाय ह॥ विष्णुस्ते पूर्वतः पालु रक्षतु दक्षिणं॥ ब्रह्मा च पश्चिमं पाया अंशे
रक्षत्यथोत्तरं॥ उपरिष्ठा तद्यास्तूर्या पाया अथ श्रवा सुकिः पाया हूधमिधो वर्म शिष्टाः

रामः
५७

काष्टाः समीरताः ॥ स्वस्तिं करोतु भगवान्निष्काना कीदृषमधजः ॥ गावोरक्षन्तु सर्वत्र भू-
मिपातु सदा त्रिभुवः ॥ राववं मृज्जोर्मनं दुस्तु ह्यक्षं पश्य सर्वतः ॥ एवमंत्रो हि बालानां रक्षा-
यै परिकीर्तित इति ॥ इति विधान पारिजाते हरिवंशीकं बालरक्षणाविधानं ॥ अथ बा-
लस्य दंतसंघर्षदोषतत्परिहारविधानं ॥ माकं डेयपुराणोक्तं दृष्टिः प्रस्तुतानां बाला-
नां दाशानां स्थितः ॥ करोति संघर्षमिति चिकीर्षुः सहागमां तस्योपशमनं काव्यं सुतस्य
स्वितस्य वै ॥ शयनस्योपरि द्धितैर्मांसं च दूशनोपरि ॥ मांसं मांसपर्यंतमित्यर्थः ॥
सुवर्चलैः च धिरनात्तथा सदा स्वकीर्तनात् ॥ उट्टकं टकरवज्रा ॥ इति स्थितौ मवस्था
दिधारणादिति ॥ इति विधान पारिजाते प्रयोग पारिजाते कृत्वा निशि शुभे रक्षणाविधानं
नि ॥ अथ व्याकृतिविधानं ॥ श्रीधरीयै ॥ वर्षातिजन्मादिवसेरविमास शुद्धे संस्नाप्य शां-
तिकरकर्मचिराय ह्येता ॥ अथ बध्यहे मकटि सूत्रमथानुक्रमेण तेनैव शोभनं तिरांबर
योगमाहुः ॥ अस्यायमर्थः ॥ सौरेता व्याकृतं नमस्ते शिशुं संस्नाप्य शास्त्रतः ॥ अथ बा-

धाहमसंस्तुत्यादावनुकूलके। नवष्टोमां बरादीनियथाईधारयेत्तदा॥ हस्तादिभूत
 नक्षत्राण्युक्ता निशुत्तराणि च॥ वसुधैव कुटुम्बकम्॥ पुष्पवाजिभानि शुभानि तु॥ रिक्ता पर्वा
 दृमीश्रेवैकैस्ते चोत्थि विंविना॥ शुकन्यादीनि विष्टिं च वर्ज्या योगाः शुभे तरोः॥ शुभानां
 वारवर्गश्च राशयधनुर्विना॥ श्रेष्ठानेष्टास्तथा शेषामकरो मध्यमो भवेत्॥ लम्बे सर्वे
 शुभाः श्रेष्ठस्तथा केन्द्रत्रिकोत्तायोः॥ चंद्रः शुभप्रदो ज्योतिषाद्दृष्टा शुभमादिना॥ पापा
 स्त्रिंशामषष्टस्थाः शुभावस्थादिधारणो॥ उच्चमित्रस्ववर्गेषु शुभे केन्द्रत्रिकोत्तागो॥ व
 र्त्रवारुनशस्त्रादिभूषणा नि सुखं पदः॥ सद्गुणस्यो निशाना यो कुर्यात्तिष्ठो मनेदिनो
 ॥ नद्यादिगमने चैव तथा देवादिदुर्गनि॥ शिरो लीलादिचान्यश्च वस्त्रधारणवन्द्येदि
 ति मुहूर्तशुद्धिर्ज्ञेया॥ इदं तु प्रत्यक्षं कार्यमिह्य हर्गः॥ यस्मिन्दिने सवितरित नक्ष
 त्रदिने भवेत्॥ प्रत्यक्षं ते च नष्टे त्रेविधिं वक्ष्ये नृणां परं॥ येनायुर्वर्धते नित्यं बलं तेन
 सुरवं सदा॥ पूर्वजन्मदिना प्राज्ञौ कृत्वा कौतुकबन्धनं॥ कृत्वा शान्त्युत्कं चैव बालेते

नामः
४८

नामिषे च येत्॥ गुरुशान्तिं समाप्ये वं नक्षत्राधिपपूजनं॥ आयुष्यहोमं च कृत्वा च दिगी
 शान्तिं चैव दुधा देवैश्च वैदिकान्ति प्राप्नु रूचं धुस्तु हस्तानां॥ प्रणम्य पूजे येदिदं
 नांधनात्यानुलेपने॥ नवांबरधरो भूत्यो युक्तस्त्वस्त्रभूषणाः॥ गुरुप्रणमं कृत्वा च
 राजा तु महिषी सखः॥ राजेयुपलक्षणा॥ तेनान्येनापि कर्त्तव्याः॥ आयुष्यत्याना निमते
 भ्यो विरुज्याथ मनुजाभिगउत्थितान्॥ अन्यानि पुण कर्माणि प्रकुर्वीत यथाविधि।
 पापकर्मने कुर्वीत यस्माद्युतमुत्तां भवेत्तुदिति। ब्राह्मेया प्रति संवत्सरोत्तरे वक्ष्यन्
 णां विधिं परापूर्वहि चैव जन्मदृष्टालानेष्टानरोत्तमो मध्याज्यदधिसंयुक्ता द्वाभ्यां
 युजयेन च। जुहुयाच्च स हस्त्रं वा चष्ट विंशतिमेव वा। ततो पराह्ने संप्राप्ते कुर्यात्कौतु
 कबन्धनमिह्यादि। विष्णुधर्मोत्तरे पियुष्करं प्रत्याह परशुरामः॥ स्नानमन्य समाचष्ट
 भागवन्मुष्टि वड्ढने॥ न नृनि मधिगच्छामि तव वाक्यमि ते विबन॥ पुष्कर उवाच॥ ज्ञान
 नक्षत्रगोसौम्ये सर्वे विधि समन्विते॥ कुमंतु पूजितं कृत्वा स्मरणं चैव कारयेत्॥ ॥

स्नातश्रीवाचये देववासुदेवजगत्पतिना नक्षत्रदेवतं चंद्रनक्षत्रवरुणां तथा ॥ वाह
 नासुधपीटा चंद्रसंज्ञये तथा ॥ यथोक्तदेवतालिंगैर्मंत्रैश्च जुहुयादृतं ॥ शक्त्या
 च दक्षिणा देया ब्राह्मणोभ्यो भृगुतमः ॥ ततो नुलिता सुरभिः स्वर्गविविधभूषणाः ॥
 तिष्ठन्मनुजशाहं हि देवताजीजिते द्वियः ॥ उपवासं विना ये तस्मान्पुष्टिप्रदं तथा ॥
 ४ विष्णोः अथ लक्ष्मीं दत्तामन्यकं हि दुश्चमनाशनं ॥ सर्वव्याधिरहं पुण्यं पवित्रं पापनाशनं ॥
 मातृस्थानं च जगतां जन्म तारा विधीयते ॥ चंद्रस्य च भगवान्पिता विष्णुः प्रकीर्तितः ॥ रामः
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन जन्म नक्षत्रसंस्थितं ॥ मन्त्रासंज्ञये चंद्रं जन्मदं च विशेषतः ॥ ४८
 पूजां सदा चंद्रमसस्तु कृत्वा जन्मदं स्थित्वा स्मभृगुप्रधानं ॥ कमानवाप्नोति नरस्तु सर्वा
 सुखी तदा स्याद्भुवि नष्टपापशतिसायति येषि अथ दूतिविधिं प्रकृत्योक्तं ॥ अथ
 ध्ये कटिसंज्ञं च वासः संगृह्यन्त न ॥ द्वाकिरे रथा ज्येन चरुणा च वापि नाकिनं ॥ आ
 युष्य होमं कृत्वा च तर्पयेत्पितृदेवता इति ॥ अथ कटिसंज्ञं च न गृहीत्यतिरिक्तं वि

षयं ॥ यत्किंचित्कुरु ते कर्म वैदिकं वाथा तांत्रिकं ॥ कटिबंधेन संयुक्तं तत्सर्वनिष्फलं
 भवेत् ॥ शौचं कौयासिकं हेमं पदसंज्ञकं तु वा ॥ वज्रयेत्कर्मकालेषु कौची विप्रो वि
 शेषतरति ॥ गृहस्थधर्मप्रकरणे आश्रयते न तन्निषेधान् ॥ कौपीनाद्यादना
 थार्यमौ ॥ जीकाप्यसंकीर्तिजः ॥ अंतरे त्रिभुतां तावद्दारासीचाहते पुनरित्याश्रयते
 नार्थाय मौजी कर्षी संकीर्तिजः ॥ अंतरे त्रिभुतां तावद्दारासीचाहते पुनरित्याश्रयते
 यं नैव ब्रह्मचारिणः कटिसंज्ञविधानम् ॥ न च यं मेखलेति मंतव्यं ॥ तस्याः दृष्ट्यु
 पादानात् ॥ आयुष्य होमस्तु जौनकीये ॥ आयुष्य होमं वक्ष्यामि शौनको हं हि जौ
 जन्मना ॥ कुर्याच्च जन्म नक्षत्रं विषुवे संक्रमेपि वा ॥ पौर्णमास्या ममावास्या गृह
 तो चंद्रसंज्ञयोः ॥ स्नातः शुक्लांबरधरः शुक्लमाभ्यानुलेपनं ॥ अलं कृतः स्वस्ति
 वाच्यः अक्षदत्तादिजातये ॥ आथाज्यभागपयं तं कृत्वा पात्रे पनादिकं ॥ कृतान्नं
 जुहुयात्सम्यगवदानस्य संपदा ॥ अतो मद्राः कृतवर्त्यं च दशकेन तु ॥ रमं

७०

स्तोममईतरत्यचांष्टोउशकेनतु॥एकयाजातवेदस्याकुर्यात्स्विष्टकृतंतत॥होमज्ञो
 षंसमाप्याथब्राह्मणजो जयेतन॥स्वस्तिवाच्यंदिजाग्येस्तेधेनुदद्याच्चदक्षिणा
 मितिज्ञोनकीयथायुष्यहोमविधिः॥अथेतेषां वचनानामेवाक्यतयाप्रयोगः॥अ
 थकर्त्तापिर्वाह्येभ्यं स्मृत्याशांतिप्रकरणेकसंबोधिमुत्तमुदकुंनसंपश्यत
 दुदकेनस्मृत्यामुक्त्वावरधरांसुवर्णादिकटिस्तत्रमावध्यविधिर्वस्वस्तिवाच्यको
 तुकमावध्यग्रहयज्ञपूर्वकं पूर्वोहोममुपुष्यहोमेतंवेताकरिष्यशतिसंकल्प्याग्निं
 प्रतिष्ठाप्यग्रहनेभ्यन्याधानं कुर्यात्तान् चथा॥देशादिसंकीर्त्यास्मिन्दुर्वापुष्य
 होमेदेवतापरिमहायमन्याधानं करिष्यइत्युक्तास्मिन्नन्वाहिते ग्राभिर्यादियक्षु
 षीभाज्येनेयंतमुक्त्वात्रप्रधानमृत्युं जयमर्षोत्तरशतं दूर्वाप्रयेता तथा विश्वा
 न्देवान् दशहस्ताः अग्निं वोउशहस्ताः जातवेदोऽग्निमेकवारंचरुद्रयेता शोवेता
 स्विष्टकृतमित्याज्यभागांतं हत्वाग्रहान्मुक्त्वा दधिमधुपुष्टताकहर्वांकुरंगृहीत्वाज्यं

रामः
७०

वकंवसीहोमृत्युं जयमर्षोत्तरशतं दूर्वाप्रयेता तथा विश्वा
 न्देवान् दशहस्ताः अग्निं वोउशहस्ताः जातवेदोऽग्निमेकवारंचरुद्रयेता शोवेता
 स्विष्टकृतमित्याज्यभागांतं हत्वाग्रहान्मुक्त्वा दधिमधुपुष्टताकहर्वांकुरंगृहीत्वाज्यं
 वकंवसीहोमृत्युं जयमर्षोत्तरशतं दूर्वाप्रयेता तथा विश्वा
 न्देवान् दशहस्ताः अग्निं वोउशहस्ताः जातवेदोऽग्निमेकवारंचरुद्रयेता शोवेता
 स्विष्टकृतमित्याज्यभागांतं हत्वाग्रहान्मुक्त्वा दधिमधुपुष्टताकहर्वांकुरंगृहीत्वाज्यं
 वकंवसीहोमृत्युं जयमर्षोत्तरशतं दूर्वाप्रयेता तथा विश्वा
 न्देवान् दशहस्ताः अग्निं वोउशहस्ताः जातवेदोऽग्निमेकवारंचरुद्रयेता शोवेता
 स्विष्टकृतमित्याज्यभागांतं हत्वाग्रहान्मुक्त्वा दधिमधुपुष्टताकहर्वांकुरंगृहीत्वाज्यं

जीमिः स्त्रीमिनीराजितो ब्राह्मणोभ्यश्चि प्रास्थीकृत्य स्वयं हविष्याजीति तं प्रियोवर्ते
 त॥ अत्र वा सुवरादिनिमित्तकदिसत्रधारणां कार्यं॥ इति विधानपारिजातेऽब्
 तिविधात॥ नृज्जातकेतुप्रकारांतरेणोक्तं॥ संप्राप्ते द्वादशे मासि विधानांतरमा
 दिशेत्॥ सुदृढाः कारयेत्स्थूलाः सुप्रभावं शपेटिकाः॥ निधाय मोदकादीनि तां क
 लादीनि सर्वशः॥ आद्याद्यन्तर्त्तने वस्त्रैः पूणाद्वादशपेटिकाः॥ जीवस्वजासुनारीषु
 भक्त्या संप्रतिपादयेत्॥ प्रत्यब्दमेवं कुर्याच्च वर्षवर्धने मुत्तमं॥ संततेः क्षेमरक्षां
 जननी स्वयमेव वा॥ अब्दानां षष्टियावच्च संप्राप्ते जन्महायने॥ स्तात्याशुदेन तैले
 न पूजयेद्दशराधिपं॥ ब्राह्मणान्भोजयेद्युक्तपातेनारोग्यमवाप्नुयादिति॥ अत्रमा
 र्कं डेयं पूजनमपीदंति॥ इदं प्रयोगं रत्ने॥ प्रतिसंक्सरं चैव कुर्यान्मार्कं डेयं पूजने॥
 गंधपुष्पादिनैवेद्यैरथ पुष्पांजलिं ददेत्॥ तत्र मंत्रः॥ अथायुष्यं दमहाभागसोम
 वंशसमुद्भवमहापोमुनिश्रेष्ठमार्कं डेयं नमोस्तुते॥ इति पुष्पांजलिं दद्यात्

रामः
५९

प्रार्थयेद्दरमुत्तमं मार्कं डेयमुनेयं नमस्ते चिरजीविने मार्कं डेयमाहाभाग सप्तकृत्या
 तजीवत॥ अथारोग्यसिद्धयर्थं मस्माकं वरदोभव॥ नराणामायुरारोग्यं श्रयसौ
 र्व्ये सुखप्रदा॥ सोम्यमूर्ते नमस्तुभ्यं गुवंत वराय च॥ महातपोमुनिश्रेष्ठ सप्तको
 त्यां तजीवत॥ मार्कं डेयं नमस्तुभ्यं दीर्घायुष्यं प्रयच्छ मे॥ मार्कं डेयं महाभाग प्रार्थ
 येत्वां कृतांजलिः॥ चिरजीवी यथा त्वं मोमविष्ये हंतव्यामुने॥ मार्कं डेयो दूरं त्वं
 द्रोण्यादीन् संस्मरेत्ततः॥ अथ यथा मावलिष्यसि हनुमोऽविभीषणाः कृपावरं शु
 रामश्च सप्तैते चिरजीविनाः॥ अन्यथा श्रेयदेवता श्रेयसं पूज्यत दहनरः॥ ब्राह्मणो
 भ्यस्ततो दद्यात्तिलान्धान्यं ततो द्यूतं पातव्यं च ततः क्षीरमायुर्वर्द्धिकं रं परं॥
 तन्मंत्रः॥ अथ जल्पदं मितं क्षीरं सतिलं गुडमिश्रितं॥ मार्कं डेयं वरं त्वं व्यापि वा
 म्यायुष्यं हंत नाम कुर्यास्तथा॥ चरेत्तं पतंभुं क्ता जातकमति चेव हि॥ अथा
 न्येषु तुर्यं रकारे पूषवासेन श्रुध्यति॥ स हो पनीत्याकु यश्च तदा दोषो न विद्यते॥ य

दिदिगर्भविपत्तिः स्याद्विशो वा मिरतां यदि ॥ अथ यनकारिकाया तृतीयवसरे चो
 ले कुर्वीता स्योत्तरायतो ॥ शुक्लपक्षे शुभहेतु कृत्याभ्युदधिकं तथा ॥ यथावयं वा के-
 धीचिदुपवीस्यमिदं स्यात्सहस्रतरयादिकादिकालशुद्धिं ज्ञात्वा स्वस्वसंज्ञेन
 प्रकारेण च उक्तं कर्मकार्यं ॥ इति च ज्ञात्वा कर्मविधानं ॥ अथ बेलस्याक्षारारंभविधानं ॥
 तत्कालमाह नृसिंहः ॥ अक्षरस्वीकृतिः प्रोक्ता प्राप्ते पंचमहापदे ॥ उत्तरायणमे-
 स्यै कुंभमोसं विवर्जयेत् ॥ अथ नक्षत्राणि ॥ हस्तादियमरुन्मित्ररो प्रयो ह्ना
 श्वित्रमं ॥ अवर्णं च प्ररथा च स्यादक्षरग्रहस्तौ तो ज्ञेयो ॥ नदितिकर्तव्यतामाह
 विष्णुधर्मोत्तरे पशुरामं प्रतिपुष्करा ॥ प्राप्ते थं मयमेव वक्ष्ये प्रसुते जनादेनो वक्ष्ये
 प्रतिपदं चैव वज्रयित्वा तथा ह्मी ॥ रिक्तां पंचदशीं चैव सौरमौमदिने तथा ॥ एवं
 सुनिश्चिते काले विद्यारंभं तु कारयेत् ॥ पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीं चैव सरस्व-
 तीं ॥ स्वविद्यासंस्कारांश्च स्वविद्याश्रविशेषतः ॥ संस्काराः पाणिन्यादयः ॥

रामः

५३

॥ विद्याश्रपाणिनिव्याकरणादयः ॥ एतेषामेव देवानां स्मृतुं नु दुया हतं ॥ दक्षिणामिद्विजे
 मृगां कर्तव्यं चात्र पूजने ॥ प्राञ्चस्वो गुरुसीनो वारुणमिमुस्व विष्णुं ॥ अध्यापयेत्तु प्र-
 थमं दिवा शीर्षिः सुपूजितं ॥ ब्राह्मेणाना गुरुणां च देवतानां मनंतरं ॥ ततः संपूज्य विज्ञेन
 धात्रीं रामगुरुस्तथा ॥ दक्षिणामिद्विजे प्राणां कर्तव्यं तर्पणं तथा ॥ ततः प्रमथेन धाया
 न्वर्जनीयान् विवर्जयेत् ॥ अष्टमीं हितयं रामपक्षांते च दिनद्वयं ॥ अशौचे चंद्रयात्रायां
 भूकंपे राहुदर्शने ॥ व्यतीपातेत्या होरात्रं मुहूर्तापाते तथैव च ॥ अकालस्तनिते चैव नि-
 ज्योतिषितथां वरे ॥ तथा उक्तां प्रचंडां यदा त्या युस्तदा भवेत् ॥ प्रदोषे च थसं शुद्धे चै-
 त्य वृक्षे च तुष्यथे ॥ गोस्थाने कुंजरे चाश्वेन चैव पितृयापठेत् ॥ स्वस्वगालुरवै चो रै-
 स्तथा च रवरनिस्वनैः ॥ तथा वादित्रशब्दे च प्रवृत्तेन गरोस्त्वे ॥ कालेषु देशेषु मयोदि-
 तेषु पठंतिये रामनेषु विद्या ॥ इति ॥ इति विधानपारिजाते बालस्याक्षरारंभविधानं ॥
 अथोदानीं प्रसंगादनुपनीतधर्माः कथ्यन्ते ॥ तथा च स्मृतिचंद्रिकायां गोतमः ॥ प्रागु-

५३

पुनर्यना कामचार कामवाक कामभक्षरति। कस्वैदागतिः कामवादेऽस्मिन्नादि
भाषणं। कामभक्षः पयुपिताच्चादिभक्षणं॥ एतपुक्रियमाणेषु पुनर्यना तैत्त्राङ्ग-दे
परतिभवः॥ एतकाहापातकव्यतिरिक्तविषयं। तथा च स्मृत्यन्तरं॥ स्यात्कामचार
भक्षेः किमहितः पातकादुत्तिमहापातकेऽपि त्रादिभिः प्रायश्चित्तकामे कार्यं तैपो
चोक्तं पराशरेण॥ अनुपनीतस्तु योतिः अन्यत्र वैद्यादितस्तु दूषयं कार्यपि
त्रात्रापि वतिष्ये मन्त्रमोक्षविषयं च तिसृतिः॥ अन्यत्र वैद्यदेवं पुरो जेता शान्तिम
येचयदुतं॥ प्रमादिदिष्टशुभकवकाचारक्षयः प्रयत्नतइति॥ इदं बालविषयं॥
तदाचारक्षयवसिष्टः॥ नद्यस्य विद्यते कर्म किंचिदामो जिबन्धनात् बालः प्रसमस्ता
वद्यावेदनजायनइति॥ पुनरिति शेषः॥ गौतमोपियथोपपादमत्र पुरुषो भवति न
तस्या च मनकव्यो विद्यते न तस्योदस्य खो विचारो दस्येणामुखरयादयोनिय
माइति॥ अस्त्यस्य इति॥ आपस्तम्बमोहः॥ अत्र प्राशनात्तयतोभवत्यासंबत्स

रामः

५३

रादियेकेरतिगौतमोपि नतदुपस्य इति दाशौचमिति॥ तस्यानुपनीतस्योदव्यादिस्पृष्टस्या
पि स्पृशंस्तानमिति हरदत्तः॥ स्मृतिदीपिकायां तु शिशोरभुक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमन
स्मृतं॥ रजस्यलादिसंस्पृशंस्तानमेव कुमारके॥ तेषां लक्ष्मीपितत्रैवोक्तं॥ प्राचउकरता
दालः प्रागन्नप्राशनादिभ्यः कुमारकस्तु विज्ञेयो यावन्मोक्षी निबन्धनमिति कृतशौचमपि
नाग्निहोत्रादौ नियुज्यात्॥ तदाह गौतमः॥ नयेन मग्निहवनबलिहरणयोर्नियुज्यादि
ति॥ तस्य मंत्रहीन्यादियेभिः प्रायः॥ मनुरपि नेव कन्या नयुवति नित्यविद्यो न बलिशः
। होतास्यादग्निहोत्रस्य नानोनासंस्कृतस्तथेति॥ नमंत्रान्नाहयित्वा नियोज्य इत्याह
गौतमः॥ न ब्रह्मामिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनादिति॥ मनुरपि॥ न स्यान्निव्यते
कर्म किंचिदामो जिबन्धनात्॥ नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादुतइति॥ स्वधानि
नयनं श्राद्धं॥ तच्चानुपनीतेनापि कार्यं कर्त्तव्यं तस्मात्॥ इत्यनुपनीतधर्माः॥ अथ बाल
पितृधर्माः॥ विष्णुधर्मेति रेपुष्करः॥ अपत्यं न च बालानां तथा भागवतपश्यनां॥ प्राथितं

बालकानां च दानं स्यादितं ततः । बालानां प्राथितं इत्याना कलौ केन हीयते ॥ बालका
 श्रानुनेयाः स्युर्धर्मकामैः सदानैरेः । तेषां भोज्यप्रदानेन गोदानफलमाप्नुयात् ॥ तेषां क्री
 उनेकं दत्त्वा मोदते नंदने वने ॥ आत्मा दयति स ततः स्य दृष्टे त्वालकाः ॥ दो मो गिं मे
 ह दामो तिय च यत्र मिजाये ते तस्मात्सर्वप्रियत्वेन बालानां भुजयेत् ॥ अमुके वसु
 बालेषु न चाश्रीयात्कदाचन । अने दद्यात्तथा श्रीयात्कदाचिदपि च स्वये मिति ॥ इत्यनु
 पनीत धर्मप्रकरणेनेति त्रिधा विधमविधानं ॥ अथोपनयनं ॥ तत्र स्वस्वसंज्ञा प्रकारेण
 कथं । तत्कालादिकमुक्तं योगीश्वरेण ॥ गमहि मेष्टमेवाष्टे ब्राह्मणस्योपनयनं । यज्ञ
 मेकादशे सैके विनामैके यथा कुलं ॥ काम्योपनयनकालमाहोरात्रा । जन्मतः पंचमव
 ष्ट ब्राह्मणस्योपनयनं राजसुषुष्टे वैश्यस्य सप्तमे तु वज्राग्निनो मरुतपि ॥ ब्रह्मव
 र्चस्य कामस्य कायं विप्रस्य पंचमे ॥ राज्ञो वज्राग्निनः षष्टे वैश्यस्याप्याग्निनो द्वमे ॥ वि
 ह्नुः षष्टे तु धनकामस्य विद्याकामस्य सप्तमे ॥ अष्टमे सर्वकामस्य नवमे कान्तिमिदं

रामः
५४

तः ॥ अथ ब्राह्मणस्य त्रैतुः अथ ब्रह्मचारिकस्यो गमपंचमेष्टे ब्राह्मणमुपनयित गमहि मे
 वा गमहि मेराज न्यमिति ॥ ज्योतिर्नृसिंहस्तु उत्तरायण गेसु येनैकं त्वं होपनायनं ॥
 भापस्तं वश्रतिरपि ॥ वसं ते ब्राह्मणमुपनया तस्मीमेराज न्यः । शरदि वैश्यमिति ॥ अ
 च ज्येष्ठमासे ज्येष्ठपुत्रोपनयननिषेधति गर्गः । ज्येष्ठमासे विशेषणसर्वज्येष्ठस्य चैव
 हि । उपनीतस्य पुत्रस्य ज उच्यते मयुरेव चेति ॥ बृहस्पतिः । शुक्लं पशुः शुभः प्रोक्तः । छत्रं
 श्वायत्रिकं विनेति ॥ ५८ गोरं गिरं सोमं देवकं त्वं नोपनायनं तेषां विनर्तुना वसंते
 न छत्रं पशुं गलमहे । उपनीतस्त्वनध्याये पुनः संस्कारमर्हति ॥ त्रयोदशी चतुर्थं च
 सप्तम्यादि त्रयं तेषां चतुर्थी चैव संप्रोक्ता भृष्टा वेते गलमहाः । अपरं ह्येवोपनी-
 तः पुनः संस्कारमर्हति ॥ नारदः ॥ गुरुशुक्रबुधानां तु वाराः श्रेष्ठतमाः स्मृताः । मध्य
 मः सोमवारस्तु सूर्यवारो विमध्यमः । वारो मंदारयो वज्रैश्चिह्ने वज्र्यो निशापतो अ
 स्तंगतस्य सोमस्य वारो वज्रोद्भिज्जन्निदिज्जन्मनुपनयनो बृहस्पतिः ॥ विद्वत्

५५

रेपुरोहीतयोस्तमेचैववासवे।चाष्टेसोम्यपुनर्वसोःप्रज्ञास्तं ह्योपनायनं॥ व्याघातं प
रिध्वजं व्यतीपातं चैधृतिं॥ गंडेति गंडे शूलं च विष्कं मंथे ववर्जयेत्तु शिष्टाष्टादशरा
योगे पु प्रज्ञास्तं ह्योपनायनं॥ अत्र विशेषमाह श्रीपतिः। सवेधृतिव्यतिपातनामाय
वोप्यनिष्टः परिध्वस्य चाडं। तिस्रस्तु योगे प्रथमे सवज्जे व्याघातसंज्ञेन वपंच शूले।
गंडेति गंडे च वडे वना उग्रः श्रुतेषु कार्येषु विवर्जनीयाः। बवादीनां तु धं स्यात्पना
ये सुपूजितं॥ शकुन्यादीनि विष्टि च वर्जयेत्तु विशेषत इति॥ एवं सम्यग्मिचार्यै वल्लोके
निर्दिष्टतां गते। कृतोपनीतिः शिष्याः स्यादीद्यायुः सर्वयज्ञकृतौ। देवज्ञे सम्यगभ्य
र्च्य वरैः कनकमूषणैरिति॥ तत्राचार्यलक्षणा माह शौनकः॥ कुमारस्योपनयनं
श्रुताभिज्ञनवृत्तवान्॥ तपसा धृतनिःशेषपाप्मा कुर्यात्तु हि ज्ञोत्तम इति। व्यासोपि॥
क्रादयंतिसनतं यस्य देहेन बालकाः॥ दीर्घमर्त्यं मरुदा मौतियत्र यत्राभिजायते
॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन बालानामेतु भोजयेत्॥ अमुक्तं वे सुबालेषु न चास्तीयात्कदाचन॥

राम
५५

अन्नं दद्यान्न चाश्रीयात्कदाचिदपि च स्वयमिति॥॥ इत्युपनीततसिद्धादिधर्मविधानं॥
अथोपनयनविधानं॥ याज्ञवल्क्यः गमहिमेवाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनं॥ राजा मेका
दशे। सैके विशा मेके मथा कुलं॥ काम्योपनयनकालमाह मनुः॥ ब्रह्मवर्चस्य कामस्य
कार्ये विप्रस्य पंचमे। राज्ञो बलार्थिनेः षष्ठे वैश्यस्याथार्थि नोष्टमे। विष्णुः षष्ठे तु धनका
मस्य विद्या कामस्य सप्तमे॥ अत्र गमहिमेधिति बहुवचने गमविष्टमसं समाष्टमव
र्षप्राप्त्यर्थमिति सुदर्शनभाष्यकारः। आथर्वणसूत्रे तु अथ ब्रह्मचारिकव्योगम
पंचमेव ब्राह्मणमुपनीतगमहिमेवति॥ आपस्तंबः॥ अथ काम्या नित्य सप्तमे ब्र
ह्मवर्चस्य काममष्टमे आयुः कामेन वमे तेजस्का मंदशमेना च काममेकादशे इत्य
कामे द्वादशे पशुकाममुपनयेदिति॥ गोराकालमाह मनुः॥ आपो उरा द्वाहणस्य सा
वित्री नातिवर्तते॥ आद्या विशाष्टचबधोराचतुर्विंशते विशाः। गर्गः। पंचविप्रवसंते।
स्मृतिपनिपाद्ये चै श्रुतं यनांते व्रति नं विदध्यात्॥ माद्यादिशुक्रांतिक पंचमासाः स्या

५६

धरणा वासकलुषितां ॥ इमा प्रावपि ॥ माघादिषु च मासेषु मों जीपंचसुद्रास्यते ॥ वसंते
 ब्रह्मरा स्याद्यमीमेरा जस्तथेवचेति ॥ शुतिरपि वसते ब्रह्मरा मुपनयीतमीमेरा जस्तथा
 रदि वैश्वमिति ॥ वृत्तशतकेतु ॥ न जन्म विदुः न च जन्म मासे न जन्म काली न दिग्गविद्व्या
 त् ॥ ज्येष्ठे न मासि प्रथमस्य सतो सत्या सुताया अपि मंगलानि ॥ गगोपि ॥ ज्येष्ठ मासे वि
 शेषे तासर्व ज्येष्ठस्य चैव हि ॥ उपनीतस्य पुत्रस्य ज उच्यं मृत्युरेवचेति ॥ अत्र विशेषमाह
 राजमानं ॥ ३ ॥ जातं दिन दूषयते वसिष्ठो ह्यष्टोच गगो नित्यं तं दशात्रिः ॥ जातस्य पक्षं कि
 ल भागुरि श्रु शेषाः प्रशस्ताः खलु जन्म मासि ॥ अन्यत्रापि ॥ जन्म मासेति श्रीमेच वि
 परीतदले सति ॥ कार्यं मंगलमिष्याद्गर्गभागविशौनकाः ॥ जन्म मास निवेद्येपि किं
 निदशवर्जयेत् ॥ आरभ्य जन्म दिवसो दुनाः स्थुस्तिथ्यो यरे ॥ ग्रंथांतरेऽन्यदपि ॥ ब्र
 ते जन्म चिकाटिस्थो जीवो पीष्टो च न संकृत ॥ शुभेति काले तु यादृज्य वस्यो ह्युपा
 चनात् ॥ शुद्धिर्नैव गुरो र्यस्य वर्षे प्राप्तेष्टमेयदि ॥ चैत्रे मीन गते भानौ तस्योपनयनं

रामः
५६

शुभं ॥ जन्म दृष्टमे सिद्धे नीचो वा शत्रु मे गुरो ॥ मों जी बंधः शुभः प्रोक्तः श्रेत्रे मीन गते रवौ ॥ ना
 रदः ॥ वायस्य बलहीनो पिशां स्या जीवो बलप्रदः ॥ यथोक्त वसरे कायमिनु केनोपनायन
 मिति ॥ गुरु श्रुतिश्च तृतीये स्तव के वस्यते ॥ ज्योतिर्निबधे न सिद्धः ॥ तृतीया पंचमी वष्टी
 द्वितीया चापि सप्तमी ॥ पक्षयो र्भयौ श्रेव विशेषे ता सुदृजिताः ॥ धर्म कामौ सिते पक्षे
 ह्येते च प्रथमा तथा ॥ शुक्र त्रयोदशी केचिदिदं निमुनयस्तथा ॥ वसिष्ठः ॥ नैमित्तिके
 मनध्यायं ह्येते प्रतिपदि नो मेखला बंधने शस्तं चोले वेद प्रते क्षपि ॥ प्रशस्ता प्रति
 पक्षह्मान पूर्वपर संयुता ॥ एतदतीत कालुष्य भगो विधौ ॥ चंद्र बलयुने ल गेवर्षाणा
 मति लंघनं इति व्यासोक्तः ॥ एवं सप्तम्या पितृस्योः गल ग्रह लोके ॥ वृहस्पतिः ॥ शुक्र प
 क्षः शुभः प्रोक्तः ॥ हस्त श्रांत्य त्रिकं विना मिथुने संस्थिते भानौ ज्येष्ठ मासो न दोष हन् ॥
 रत्न संग्रहे नारदः ॥ विनर्तुना वसंते न हस्त पक्षे गल ग्रहे ॥ असा ह्ये चोपनीतः पुनः संस्का
 रमर्हति ॥ विनेत्यस्य वसंते गल ग्रहे न दोषा येत्यर्थी ॥ गल ग्रह माह नारदः ॥ त्रयोदशी चतु
 लेनात्तस्य वरोकपनयन विषयं ॥ प्रशस्ता प्रतिपक्षे लोकादपि ५

कंच समम्यादिति यत्र यं चतुर्थी चैव संप्रोक्ता अष्टावेते गतं महाः॥ वसिष्ठः॥ पापं ज्ञा
 के गते यं प्रेमरिनी च स्थिते पिबा॥ अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति॥ तथा॥
 अनध्यायस्य पूर्वेषु स्तुतये व परे हनि॥ व्रतबंधं विसर्गं च विद्या रंजनं कारयेत्॥ राज
 मार्चं॥ भारभाने तरे यत्र प्रत्यारंभो न सिद्ध्यति॥ गगादि मुनयः सवेति मेवाहुर्गतिमु
 ह्यमिति॥ ज्योतिर्निबन्धे॥ अष्टकासु च सवसु युगमयं तरो दिव्यं॥ अनध्यायं प्रकुर्वीत
 तथा सोपपदाश्च यि॥ तत्स्वरूपं स्मर्य सारं॥ सितार्जुनं चैव च भ्रात्र्येन दुर्गमी
 सित॥ चतुर्थी द्वादशी माघे राताः सोपपदाः स्मृताः॥ एवं प्रदोषदिनं मपि वज्रीत
 दाहगोभिलः॥ षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रौ न नाडिका॥ प्रदोषमिह कुर्वीत तृतीया
 तृनेयामिका॥ कुत्रचिद्युगादा वदोषमाहुर्ज्योतिर्विबन्धे व्यासः॥ याचैत्रवेशी खसि
 ता तृतीया माघे सप्तम्यपि फाल्गुनस्य॥ हस्ते तृतीयोपनये प्रज्ञास्ताः प्रोक्ता नर
 द्याजमुनी प्रमुखैः॥ गगः प्रहूरवीक्षोरवनिप्रकंपेके नृमोत्कापतानां दिदोषो ब्र

रामः
५७

ते दशाहानिवदंति तज्जराहो दशाहानिवदंति केचित्॥ संकटे तु वं देव्यः॥ द्वादशी चैव धरा
 प्रकंपेव जप्रवाते यविदारतो च॥ केतौ तयोक्तां शुक्रा प्रवाते अहंत कुर्याद्भूतमंगलानि
 ॥ सरवा॥ वेदप्रतोपनयने स्वाध्यायाध्ययने तथा॥ न दोषो यजुषा सोपपदा स्वध्ययने पिव
 तथा॥ भृगोरंगिरसो मौख्ये कर्त्तव्यं नोपनायनं॥ नारदः॥ गुरुशुक्रबुधानां तु वाराः श्रेष्ठतमा
 ब्रते॥ मध्यमः सोमवारस्तु सूर्यवारोऽपि मध्यमः॥ वारो मंदारयोर्वज्राहो वज्रयोनिश्चापते॥
 अस्तंगतस्य सौम्यस्य वारो वज्रोदित न्मति॥ आरो मंगलः॥ दिज्जन्त्युपनयने॥ ज्योतिर्नि
 बन्धो॥ सर्वेषां जीवशुद्धवाराः प्रोक्ता ब्रते शुभाः॥ चंद्रकौमध्यमौ ज्ञेयो सामबहुजयोः कुजः
 शाखाधिपतिवारश्च शाखाधिपबलं तथा॥ शाखाधिपतिलग्नं च दुर्लभं त्रितयं ब्रते॥
 शाखाधिपतिवारश्च शाखाधिपबलं तथा॥ शाखाधिपतिलग्नं च दुर्लभं त्रितयं ब्रते॥
 शाखाधिपाश्चरत्नसंग्रहे॥ रुग्यवस्त्रा मयजुषा मयि गुरुसौम्यमौमसिताः॥ जीव
 सिसौतौ विप्राणां ह्यवस्यरो ह्यग्नौ विशां चरति॥ पारिजाते वृहस्पतिः॥ बह्वानां गुरो

नरिययजुर्वेदेषु पांशुये। सामगानांधरासुनोरथर्वविदुषां रवे॥ न ह्यत्राति स एवाहस्तत्र
 येषु धनि कृयोऽप्यौ ह्यसौम्यसौम्यदिति विदुषु मेषु। ज्ञास्तेति चोचं प्रबलेन युक्तकार्येऽपि
 दिजानां ब्रतबंधमोक्षौ॥ ज्योतिर्निबिंधेपिनारदः॥ अष्टन्यवत्रयां ये ज्य चंद्रोदित्युत्तरा।
 तिच॥ विष्णुत्रयाग्निमित्रा ज्योतिमान्युपनायने॥ बृहस्पति॥ त्रिष्टुत्तरेषु रोहिण्याह
 स्तेमैत्रेयवासवे॥ व्याघ्रसौम्यपुनर्वसोरुत्तमं सुपनायने॥ ज्योतिर्निबिंधेपि पूर्वार्हस्ते
 त्रयोसापक्रुति मूले तु बद्धं॥ यजुषां योऽममैत्राके चिंदुयो ह्ये च यवर्णा॥ राजमा
 तं सुब्राह्मणो पुनर्वसुनिषेधति॥ तारा चंद्रानुक्तेषु ग्रहाब्देषु शुभे क्षयि। पुनर्वसो क
 र्त्तुः॥ पुनर्वसुस्कारमर्हति॥ तत्रैव नारदः॥ व्याघ्रात्परिचं वज्रव्यतीपातं च वैधति
 ॥ तिगंडाश्रुतं च विद्धं मंचैव वज्रयेत्॥ शिवाष्टादजा योगेषु प्रज्ञास्तमुपनायने॥ अ
 विवेशमहाश्रीपतिः॥ स वैधतिस्तु व्यतिपातनामसर्वोपनिष्टः परिदस्य चाह॥
 तिस्रस्तु योगे प्रथमे सवज्ज्योघातसंज्ञेन वपंचश्ले। गंडेति राडे च पडे वनाऽऽशु

रामः

५९

मेषु कार्येषु विवर्जनीयाः॥ गगर्गः॥ बवादीनां तुषट्कं स्यादुपनाये सुप्रजितं॥ शकुन्यादी
 विष्टा च वज्रयेत्तु विशेषत इति॥ अत्रान्यद्वैतं गतं शुद्धादिदेवतोभ्यो वगंतव्यं तदाह
 नारदः॥ एवं सम्यग्निचार्ये वकाते निदोषिता गते॥ देवसंस्मरणं गम्य च्यवस्त्रैः कनेक
 भूषणैः॥ कृतोपनीतः शिष्यः स्यादीद्युः सवयितुं कृदिति॥ नृदत्रः॥ नृदत्रेऽपि पूर्व
 संध्यायां वारिदोयदि गजति॥ नदिने स्यादध्यायो बतंतत्र विवर्जयेत्॥ संध्या काल उ
 त्तमैव॥ उदयान्त्रीकनी संध्या घटिकादयमुच्यते॥ सायं संध्या त्रिघटिका अस्तादुप
 रिभास्वत इति॥ ज्योतिर्निबिंधे॥ नांदी प्रादुर्भूते चैस्यादनध्यायस्तव कलिकः॥ तदोप
 नयनं कार्यं विदारं मनकारयेत्॥ एतच्च प्रत्यायने कात्यायनादन्यविषयं॥ तेषां तदि
 ने दारं भाभावात्॥ अतएवामुपनयने तदिने न भवयेत्॥ एतच्च प्रातस्वनिने। सामं
 स्तनिते तु पुरैव चैरुं प्रययित्वा सायं संध्यात्तरहोमं कुर्यात्॥ न संध्या गजितिकाले
 नृदधुयात इति॥ ब्रह्मोदनं पचेदग्नौ पक्वं चैन्न निवर्तते॥ पूर्वचरुं प्रपणाभावे शं

तिरुक्कान्दसिंहप्रासादे॥ ब्रह्मोदनविधेः पूर्वप्रदोषगतिरिति॥ तद्विद्वत्करं ज्ञेयवरोर
 ध्ययनस्य ननु॥ तस्य कान्तिप्रकारं नुबुद्धे शास्त्रानुसारतः॥ प्रधानं पायसं साज्यद्रव्यं
 शान्तिरजोभवेत्॥ सक्तं दृढस्य ते विद्वान्येदे स्रजविद्वदये॥ गायत्रीचेनमंत्रः स्यात्सा
 यश्चिंतनस्य पिषा॥ धेनुं स्पृशेत्सकां दद्यात्पायाय पयस्विनीं ब्राह्मणा भोजयेत्सज्जा
 नतो ब्रह्मोदनं चरेदिति॥ नेदं कासायनादेः॥ तेषां ब्रह्मोदनाभावात्॥ गर्गः॥ ज्वरस्योसा
 दनं यस्येत्यतस्तस्य तकारयेत्॥ दोषनिर्गमनाय श्रोत्रस्थो धर्मस्य मात्ररेत्॥ बृह
 स्यति॥ प्राप्तमभ्युदयश्राद्धपुत्रसंस्कारकर्मणि॥ पत्नीरजस्वला चेत्स्यात्तु कुर्यात्
 यितातदा॥ पितृति कर्त्तव्यमात्रोपलक्षणां॥ संकटे तु वाक्यसारे॥ अत्रामे सुमुहूर्तस्य
 रजोदोषरक्त्युपास्थिते॥ अयं संपूज्य विधिर्वर्तते मंगलमाचरेत्॥ अत्र शान्तिविशे
 षस्तृतीयस्तवैकवक्ष्यते॥ पूर्वसंस्कारातिपत्तौ नुमंउतः॥ कालोतीतेषु कार्येषु
 पातकस्वंपरे धृषि॥ कालातीतानि ह्येव विद्वद्ध्युत्तराणि तु॥ तत्र सर्वकर्मणो तं

रामः
५८

त्रेणानां दीक्षां कुर्यात्॥ देशकालकर्त्रे विधानं॥ गताशक्रियमाणानां मातृणां पूजनं
 संकृतं॥ सहदेवमवेष्टा द्वादशमासैस्तथगादिधि॥ तिकात्यायनोक्तेः॥ उपनीतिदिने म
 ध्याकृसंध्यामाहयारिजीते जेमिनिः॥ यावत्ब्रह्मोपदेशस्तु तावत्संध्यादिकं न च॥ ततो
 मध्याह्नसंध्यादियेवं कर्म समाचरेदिति॥ यत्तु वचनं॥ उपानये तु कर्त्तव्यं सायं संध्याउ
 पासनं॥ अारभेद्ब्रह्मयज्ञं तु मध्याह्ने तु परिरुनीति॥ तत्पूरयं च रविषयमिति वास्ति
 तहेतुः॥ विकल्प इत्यन्ये॥ जेमिनिः॥ अनुपाकृतवेदस्य कर्त्तव्यो ब्रह्मयज्ञकः॥ वेद
 स्थाने तु सावित्री गृह्यते तस्माद्यनरति॥ शौनकाः॥ कुमारस्योपनेयने श्रुतामि
 जनवृत्तवान्॥ तपसा धत्तनिः शेषया प्राकुर्याद्विजोत्तमः॥ व्यासो व्याहृतुमिदं
 तितस्योपनेयने विशेषो वक्ष्यते॥ एवं ब्रुवन्नेतत्प्रापयति॥ तेन प्रकारेण प्रतिवेद
 मुपयनं कर्त्तव्यमिति॥ अन्ये तु मरुतमुपनेयनं सर्वविद्वदर्थमिति मन्यन्ते॥ यथा
 हापसां ब॥ सर्वेभ्यो वै वेदिभ्यः सावित्र्यं न्यत इति हि ब्राह्मणमिति॥ शौनकोपि॥ ०

६०

यो वेदांतरमध्ये तितस्त्रविधिना ततः॥ कृतोपनयनो धीय तं वेदं सकलं हि जः द्वितीय
मिममृग्वेदमध्ये तु ममिवांशया॥ एतद्भूत्योक्तविधिना पुनरप्युपनीयते॥ केशानां
वसनं तस्य न क्रियेत क्रियेत वा॥ मेधाजनने कर्मपिविज्ञेयं च कृताकृतं॥ कर्तव्यं
क्षात्रयतो मेध्यजनने कर्मणः॥ ब्रह्मोदनस्याहोमः॥ स्याद्विराचादिब्रतं तथा॥ कस्य
ब्रह्मादिमेतरेण परिदानं न चेष्यते॥ तत्रोदगयनोदिप्रकाशेनापेक्ष्यते॥ अत्र तु॥
तस्मै तुर्वर्ती मेदेवयमित्येवमादिका॥ अक्तावित्रीपरिग्राह्याय च दन्यसमीरितं॥
अन्योपनयने तत्तदलंकारविवर्जितं॥ रक्षापि स्वर्गकुर्वीतेत्युपनीतः पुनर्न वेदि
ति॥ अथ पुनरुपनयनस्य निमित्तांतराण्युच्यते॥ मनु॥ अथ ज्ञानाश्चात्रयविरामत्रं
सुरासं सृष्टमेव च॥ पुन संस्कारमर्हति त्रयोवर्णादिजातपरति॥ निष्पूरपि॥ विदु
गोह्यामकुक्षुरगोमांसमक्षरौषधसंवेद्येतेषु हि जातीनां प्रायश्चित्तांते पुनः संस्क
रां कुयादिति॥ ज्ञानातपस्तु॥ लघुनगंजग्यापनीतुं च तथाश्रुतां॥ उष्ट्रमोनुषको

रामः
६०

भाष्यरासमीक्षीरभोजनात्॥ उवाच न पुनः कुयात्तिसकृदुचरेन्मुदुरिति॥ यमोपि॥
भूसुरोद्यपाने च कृते गोमक्षरोपि वा॥ तत्तदुपपरिवृष्टौ मौजीहोमेन श्रुध्यतीति
अन्यत्राचंडालान् हि जोमुक्तासम्यक् च प्रायरां चरेत्॥ बुद्धिपूर्वतु कर्षां च पुनः
संस्कारमर्हति॥ यस्तु देशान्तरगतश्चिरकालोभूयमाणा स ह्यवः पुत्रादिना कृत
प्रेतकार्यो यदि जीवसमागच्छे तस्य पुनरुपनयनविधिरुक्तः॥ संग्रहः॥ जीवन्यदिसमाग
च्छेद्भूतकुंभे निमज्ज्य च॥ उद्धृत्या पयित्वा स्याज्जातकमादिकारयेत्॥ स्मृतिचंद्रिका
यां बोधायनस्तु॥ सिंधुसौवीरसौराष्ट्रस्तथा प्रत्यंतवासिनः॥ अगवंगकलिंगाश्च
गत्या संस्कारमर्हति॥ प्रत्यंतोत्तरेशः हिमवत्कोशिकां विध्यां परंपदनस्य पश्चिमं॥
तीर्थयात्राविना गत्या पुन संस्कारमर्हति॥ अश्विपुत्राणो॥ सौराष्ट्रसिंधुसौवीरा
नावंश्च दक्षिणापथं॥ एतान् देवां हि जो गत्या पुन संस्कारमर्हति॥ त्रिस्थांतीसे
तौ॥ कर्मनाशाजलस्य शक्तिरतोयविलंघनात्॥ गंडकीबाहुतरणात् पुनः संस्कारमर्हति॥

६९

इति पराशरस्तु ॥ विष्णु मन्त्रः ॥ सुध्यं प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ पंचगव्यं च कुर्वीत स्ना-
 त्वा पित्वा शुचिर्भवेत् ॥ प्राजापत्या चरणां पंचगव्यं स्नानं पंचगव्यं प्राशनं च पुनः सं-
 स्कारात् पूर्वमेव कारयेत् ॥ प्रायश्चित्तं ते पुनः संस्कारं कुर्यादिति विष्णुस्मृतेः ॥ तत्र विशेषे-
 षमाह कश्यपः ॥ चैतानि प्रायश्चित्तं प्राच्या मुदीच्या वादिशि गत्वा यत्र ग्रा मपशूनां श-
 व्यो नश्यते तस्मिन् देशे शिं प्रज्वाल्य ब्रह्मासनमासीत् प्राक्त्रयीतेन विधिना पु-
 नः संस्कारमर्हति ॥ पराशरः ॥ अंजिनं मेखला दंडो मेखला यत्र तानि च ॥ निवर्तते हि
 जातिनां पुनः संस्कारकर्मणीति वपनमपि निवर्तते इत्याह विष्णुः ॥ सर्वे ह्येते बुद्धि-
 जानां प्रायश्चित्तं ते भूयः संस्कारं कुर्यात् ॥ पनं दंडं मेखला मेखला यत्र तानि पुनः
 संस्कारकर्मणि वजनीयानीति ॥ व्रतानि सौम्य प्राजापत्यादिनि महानाम्यादी-
 नि वा ॥ इति विधानपारिजाते पयोगपारिजाते कं पुनः रूपनयनविधानं ॥ ० ॥
 अथ ब्रह्मचारिधर्माः ॥ मनुः ॥ उपनीय गुरुः शिष्यं शिष्ये स्त्रोचमादितः ॥ ॥ ॥

रामः

६९

चारमग्निकार्यं च संध्योपासनमेव च ॥ यमः ॥ मेखला मजिने दंडमुपनीतं च नियुजः ॥ कोपी
 नं कटिस्त्रं च ब्रह्मचारी तु धारयेत् ॥ अंजीधनं मेखला यत्र तानि ॥ शय्यो गुरोर्हितः ॥ भास-
 वर्तनात्कुर्यात्कृतौ पनयनोद्धिजः ॥ अथ श्रुत्वा यतः ॥ त्रिव्रता मेखला कायात्रिवारं स्या-
 त्समावृत्तौ ॥ तिस्रस्तं द्रुथयः कार्याः पचवासतवा पुनः ॥ प्रवरसंख्या नियम इति शि-
 ष्टाः ॥ अत्रोपनीतेनोपाकरणपर्यंतं गायत्र्या ब्रह्मयज्ञा कार्या इत्याह श्रुत्वा यतः ॥
 रिकारः ॥ उपाकरणपर्यंतं गायत्र्या ब्रह्मयज्ञक मिति ॥ अथ श्रुत्वा यतः ॥ अंजनाभ्यंजने
 स्त्रोरंगध पुष्पाक्षतान्जनी ॥ वर्जयेत्पादकंदं यत्र नो ह्नी वरथादिकान् ॥ नाशयित्वा
 परिधे तु नाशु चैनः परैः सह ॥ नचासीत नन्यथा नीली कविभ्य इती ॥ नाली कना
 हिकेरकमंडुलु ॥ मनसापि न चोदं द्रुथयः गुरोरां कथं च न ॥ गुरुवरुपनीपुतपुत्रा
 दिपुसवदि ॥ प्रयत्ने वापरोत प्रयमाश्रमिवेदोदितव्रतैः स्नान्धता सर्वान् चरेत् ॥ न
 स्नाय यौ स्निग्धौ च पुनमंजीयदितस्तन ॥ मेखला मजिने दंडमुपनीतं च नियुजः ॥

जे

८

६३

वसन्तः॥ तदा ज्ञाया त्रिषवणस्त्राया तच स्पदा शुभिचिः॥ ब्रती नो पवसे ज्ञतु पित्रोः संस्था
तयोर्ज्ञते॥ देवधिपि नृपूजां च कुर्याद्वा गुर्वनुज्ञया॥ अक्षिन्नाभार येनित्येदं उजिनकं
मंडनम्॥ यज्ञस्य च पवित्रं च मेखलां च गुरोर्वसन्तः॥ पित्रे च ते पुंसं गृह्य नवानन्यान्
नर्हिजः॥ विधिना सुप्रसासेनोद्योत्ताने प्रुविनिक्षिपेत्॥ पित्रे च ते पुदुष्टेषु प्रादुः नो
न्यधारणा यजेत॥ त्यागात्प्रविभयादन्यस्या कृपर्वनये जेदियर्थः॥ स केतां प्ररताये
षादिनमात्रे दिज्ञातिनां॥ हृद्येतातेषां शुद्धिः स्यान्ना न्यथा ब्रह्मचारिणां॥ प्रमादाद्वा
थवा स्वप्नेनिसर्गरेतसो हिजः॥ ब्रती शुध्यति हृद्येता त्रिरात्रो यो वरो नवा॥ स्वद्ययात्
ज्ञातोरेतो मेधुनं वा प्रकुर्वते॥ प्राजापयेन चीर्णेन जयेन च प्रुचिर्भवित॥ मुक्ता तु स
तकाद्यन्नं मस्ये प्रस्ये हजपेत्॥ अमत्येकदिने जाग्ध्या तया गृह्यात्पुरोहितान्॥ नशा
वस्तकस्यान्नं माता पित्रोर्ज्ञतेर्ज्ञते॥ ब्रतिने प्रोक्षवालोका आद्यान्नं च नशास्यते
नभक्षयेन्नानां कृतमथ मेधुनमेव च॥ वदुयेद्यशुनं ताजापकोद्दीप्तिं स्यान्नती॥

रामः
६३

चरित्वा चतुरो वेदां स्त्रीन्दो वैक मथापि वा॥ तोषयेद्दक्षिणाभिस्तु गुरुं मन्त्राविचक्षताः॥ ध
नान्नित्रादि संभक्ता समाहृयाथवा परान्॥ राजन्याद्वा गुरुसंम्यक्तो वये साधको ब्रती
॥ ब्रतांतरे स्थितयोः पित्रोः कुर्यात्समीरितं॥ सप्तमाप्यक्रियाः सर्वाः शिरः संवस
रावधि॥ तयोः पितृह्यसंप्राप्तः प्रश्नादेव समापयेत्॥ तद्रतं व्रतवान्निप्रोविधि वदु
चोदितः॥ गुर्वज्ञातिभिः॥ कार्या पूजामक्तिपुरस्वतेति॥ यमः॥ स्वद्रासनं च शयनं वज्रये
दंतथावनं॥ स्वपेदे वाः कुरोद्येवनरेतः स्तं दयेत्कचित्॥ कर्मपुराणेपि॥ नादज्ञं चैव
वीक्षेत नाचरेदंतथावनं॥ गुरुद्विष्टं मेषजायं प्रयुजीत नैकामतः॥ एतच्च व्याधिसाहि
येवेदितव्यं विद्योपदिष्टं मधुमासादिकं गुरुद्विष्टं हृत्वा प्राप्नोयायादियर्थः॥ तथा
च वसिष्ठः॥ चेद्व्याधीतकामं गुरो रुद्विष्टं हृत्वा मेषजायं सर्वप्राप्नोयादिति॥ त
था च वृहस्पतिः॥ ति॥ भ्रष्टेता न्यव्रता द्यानि आपो मलं पयः॥ हविर्ब्राह्मणाकामाय गुरोर्व
च न मोषधं॥ रदमुद्विष्टमपिरुच्यति रितं वर्यं॥ तथा च वसिष्ठः॥ उद्विष्टमगुरोरभ्यो

६३

व्यमिति॥ आपस्तेवस्तु॥ पितृव्येष्टस्य च भ्रातुरादिष्टमोक्तव्यमिति॥ अन्यच्च मनुः॥ उक्तं
 दंतं तु मात्राणोस्तपनोऽदिष्टमोजनं॥ न कुर्व्यादुरपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनं॥ अथ भोजनं
 स्नापनं च गात्रोदस्यो न मेव च॥ गुरुपत्न्या नैकायातिवेक्षणो च प्रसाधनं॥ मातापि
 त्रौर्विपत्तावपि ब्रह्मचारिणां श्रावणं शौचं न कर्तव्यमिति॥ हस्तचंद्रिकायां संवर्तः॥ मा
 तापि त्रौर्विपत्ते तु ब्रह्मचार्यप्रियः सुतः॥ स ब्रतश्चापि कुर्वीत अग्निपिंडोदकक्रियां॥ ते
 नात्रोचनं कर्तव्यं संध्याचैव न तु यतिः॥ अग्निकां च कर्तव्यं सायं प्रातश्चानेयं शरति
 । कात्यायनोपि। नयजेस्तके कर्म ब्रह्मचारी स्वयं चरेदिति॥ अथ भिक्षारणं॥ तत्र व्या
 सः॥ ब्रह्मणोऽत्रियविराश्वरे शुभैश्च मन्त्रैः॥ स जातीयगृहेषु वसाववेति किमेव वा
 ॥ सार्वभौमिकं भैक्षं चरतामापदिष्यं तथा च मविष्यत्पुराणं॥ चानुवर्तयं चिरं
 स्य मला मे कुरुनेदनेति॥ आपव्यपि शुद्धपक्वान्नं न गृह्णीयात्तदाह गिराः॥ आसमे
 वाददीतास्मादापत्तावेकरात्रकं॥ आमेदूर्यतिसंस्कारो धर्म्यं तेभ्यः प्रतीक्षतां तस्मा

रामः
६३

दामं गृहीतव्यं प्रादव्यंगिरो ब्रवीत॥ एतदव्यापदिष्यं पराशरः॥ यस्तु वेदमधीयानः
 शुश्रूक्षन्मुपजीवति॥ शूद्रो वेदकलं योतिश्च मूलं चाधिगच्छति॥ अन्यथा शूद्रो ज्ञेनाप
 रं धनं ब्रह्मणोऽभियतेयदि॥ चिकलं ज्ञेवेदं नैदीधमं ज्ञेयं यथा उन्वितं॥ चतुर्वेदपियो
 विप्रः स प्रेतो जायते तनरति अनापद्ययि स्वजातीयेभ्योऽपि प्रशस्तेभ्य एव भैक्षं माहरे
 दित्याह मनुः॥ वेदयजेरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मणि॥ ब्रह्मचार्याहरेभ्यः स्यादहं
 प्रयतो नृह॥ कश्चिदपवादमाह स एव गुरोः कुलेन भिक्षुतनूनातिकुलबंधुषु॥ अला
 भेनान्यगोहानां पूर्वद्वेषं परिश्रय न॥ सर्वं वापि चरेद्भूमिं पूर्वोक्तानामस्मभवे॥ निय
 मप्रयः तोवभ्यमभिशस्तां सुवर्जयेत्॥ तत्र भैक्षं भोजनं पर्याप्तमेवाहः कर्तव्यमिति
 हयनः॥ आहारसामाचाधिकं न कश्चिन्भैक्षमाहरेत्॥ युज्यते स्तेनदोष एव काम
 तोधिकमाहरेत्॥ उदकुंभं सुमनसो गोशाल्यौ न्यतिकांशौ कुर्वेत्॥ आहरेद्यावद
 यानि भैक्षं च हश्चरेत्॥ निषिद्धमन्नमाह त्रिः॥ इति दत्तानुयायिष्वात्तरां व्यंजनानि च॥

६४

मुक्तास्य शुचितां यांति दाता स्वर्गं निगच्छति ॥ माधुकं रीय आदाय ब्रह्मलोभ्यः प्रयच्छति
 स याति नरकं द्यौ रं भुंजते निरयस्तथा ॥ गौतमः निवेद्य गुरोर्बो भिक्षुं भुंजीत भवं नियो
 गुरोस्तभ्यार्थं पुत्रस ब्रह्मचारिण्यरति चान्वहमिति ॥ यज्ञवल्क्यः ॥ कृतो ग्निका यो भुं
 जीत वाग्यतो गुरुं भुंजीत ॥ अपो ज्ञानक्रिय पूर्वस्मिन् स्नानमक स्य न ॥ स्नानं रश्मि
 हारीतेन दर्शितः मेष्टुमेव हितं पर्यग्नित्कृतमादित्यदर्शितं गुरोर्वेवेदितं मुज्ञानसम
 तस्यं मिर्तं प्राहुर् यदंश्ना विब्रह्मचारस ब्रह्मसिद्धिमवाप्नोति ॥ ब्रह्मचारिणो राका
 ननिषेधमाह मनः ॥ मेष्टुमेव तं ये न्नियं नैका न्नाशी भवेद्वृत्ती ॥ मेष्टुमेव तिनो वृ
 त्तिरुपवासस्यमाह ता ॥ व्रते वा वेदादेव ये पि त्र्येकर्मण्यभ्यस्यता ॥ काममभ्यसि
 तो श्रीयाद्भूतमस्य ननु प्यते ॥ अकरणं प्रत्यवायमाह रावः ॥ अहं ह्यभ्यस्य चरणा
 मसमिध्य च पावकं ॥ अनानुरः सत्तरात्रमवकीर्तिं व्रते चरेदिति मिष्टुमेव चरणा वि
 धानं ॥ अथ ग्निका य विधिः ॥ तत्राश्वत्थायनकारिका ॥ अग्नि का यं च भिजायः ॥

राजः
६४

प्राग्ध्वं वा तदिष्यते ॥ पदं नो ह्युत्तरो स्यातामादा वंते च कर्मणः ॥ मनुः दूरादाहृत्य सप्रि
 धः सन्निध्यादिहायसि ॥ सायं प्रातश्च जुहुयात्तामिरग्निमतं द्वितं ॥ विहायसिभं
 तरिह्ये ॥ समिदाहुरणा विधिमाह वैजवापायनः ॥ पुरास्तमया त्रागुदीचीदिशंगत्या
 हिं सत्तरणा समिधमाहरेदाग्निना द्यकामः शुष्कां ब्रह्मवचस्य काम उभयीमु
 भयकामरति ॥ समिद्व्रष्टुणमाह कायायनः ॥ नां गुष्टादधिकं कार्या समिद्व्रष्टुत
 या क्वचित् ॥ न विपुक्तात्वा चैवने स कीटान् पारिता ॥ प्रादेशान्नाधिकान् नृनां
 थानस्या तदिशं शिवता ॥ नातिपर्वानाति यामाह मेष्टुनु विज्ञानता ॥ विशीर्णा विद्वत्ता
 द्दखावक्राः समुषिराः कृशाः ॥ दीद्याः स्थूलाद्युतो द्दृष्टाः कर्मसिद्धि विनाशकाः ॥ स
 मिन्नियमो वायुपुराणो ॥ पलाशसमिधः कार्याः स्वादिर्यस्त दलभतः ॥ शमी रोहितका
 स्वस्यी तदभोवर्क वेतसौ ॥ अग्नि कारणे प्रत्यपै कायमाह हारीतः ॥ पुराजग्राहवे
 मृत्युर्हि सयन्ब्रह्मचारिणः ॥ अग्निस्तमोचया मास तस्मात्परिचरेदितं ॥ ब्रह्मचा

६५

रीयदात्मनावाध्यासमिधोनक्षिगृह्णीयात्तन्तदाम्युराध्यासमिधस्ततश्चित्तद
करतो प्रायश्चित्तमुक्तेविधाने। मानस्तोके जेयेन्मंत्रं तत् संख्येति बालयो। अग्निका
यविनाभुक्ते पापं न ब्रह्मचारिणारति। इदं तु स कश्चिदपि। असकृत् जेयेत्। मनुः अकृत्वा
मैक्ष्य चरणा मसमिधय च पावकैः। अनातुरः स तत्रात्र सर्वकृतिव्रतं चरेत्। स्यग्नौ
कार्यविधिः॥ अथामिवादनविधिः॥ तत्कालमाह्वयमः॥ ततो मिवादेदिदो नग्निका
यादिनंतरमिति। तत्प्रकारमाह्वयार्थं। वामं वामेन स्यं स्युः इयं दक्षिणेन तु दक्षिणां॥
हस्ता न कर्णा हस्ता म्यागुरुणा ममिवादनं॥ वामोपरिकरे कृत्या दक्षिणां तामयो
चरेत्॥ अतु प्रभृति पादौ तमारभ्य पदयोर्न मेतु॥ एतच्च प्रसूयामेकं तव्यं। तदा
हापस्तं व। अर्धं प्राणाभ्युक्ता मंतियूनः स्थाविर आगते॥ प्रसूयानामिवादाभ्यां
पुनस्तात्प्रतिपद्यते॥ विष्णुः त्रिष्याणा माशिषं दद्यात्पादोपग्रहणं गुरोः स्पृष्ट्वा
कौतौ तु विदुषां मुखे पाणिना॥ अत्रिरपि दक्षिणां पाणिमुद्रुमप्रकाम

रामः

६५

ममिवादेतु॥ श्रोत्रिये जैत्यं लिः कार्यः पादोपग्रहणं गुरोः ब्राह्मणस्य माजे मिवादन
प्रकारमाह। मनुः॥ लौकिकं वैदिकं वापि तव्याध्यत्मिकमेव वा। यो ददाति यतो ज्ञानं
तं सर्वममिवादेतु॥ नामधेयस्य वैकेचिदमिवादनं ज्ञानेति॥ तान्प्राज्ञाहमिति
ब्रूयात्स्त्रियः सर्वास्तोष्ट्रे वचयः पुनः जानन्नपि आशिषं न ददाति तस्य दोषो मिहि
तो भविष्यत्पुनरिति॥ अथ मिवादेकं तयस्तु न रोत्यमिवादनं॥ आशिषवान् कुरुते
स याति नरकं ध्रुवं। तस्मत्कालमाह मनुः॥ अमिवादनं शीलं स्यन्नियं च दोषो विनः।
चत्वारि तत्र वदंति भायुः प्रज्ञायशो बलमिति॥ स्मृत्यर्थसारे॥ विप्रोष्य रूपं संगा
ह्या ज्ञातिस्ववधियोषितः॥ विप्रोष्य विप्रं कुर्वानुपदेन्नुपमनामयो॥ वैश्यं द्युमं
मागम्य शूद्रमारोग्यमेव च॥ न वाच्यो दीक्षितो नाम्नायकीयानपि स्ववध्या॥ पृ
थ्वेस्तममिभाषेत मोमवक्त्रमनामभिः॥ परपत्नी मसंबंधा भगीन्यवेति भाष
येत्॥ त्रिवर्षद्वयः श्रोत्रियो मिवाद्यः॥ अत्रिवर्षः। संबन्धिनश्च स्त्रत्येनापि स्वयोनिजाः॥

६६

अन्त्येवज्ञानवृद्धः स सचाराश्रमिवाद्याः ॥ अथा नमिवाद्यास्तत्रैव । उदकांस्तिकां
 तांसीहृत्तद्गीगमद्यातीनी ॥ पाषंडं पतिनं वायं महापातकिनं वाटं ॥ नास्तिकं कितवुं
 स्तनं कृतं वा नमिवादयेत् ॥ मत्तं प्रमत्तं मुन्मत्तं धावेत मशुचिं नरां वमते जंभमां च
 कुर्वते दंतधावने ॥ अभ्यक्तं शिरसं स्नानं कुर्वते नमिवादयेत् ॥ जपयत्तज्जलं च स
 मिष्य कृशानलान् ॥ उदपात्राय नैष्ठाक्षं बहंतं नमिवादयेत् ॥ अमिवाद्यादिजम्बे
 तानहोरात्रेण शुध्यति ॥ अहोरात्रेण उपोषितेनेति शेषः ॥ सत्रेवेव्यामिवादने च
 विप्रस्येदमेव प्रायश्चित्तं ॥ श्राद्धमिवादने त्रिरात्रं ॥ काये तुरजकादिषु ॥ कार्यं
 प्राजापयमित्यर्थः ॥ चंडालादिषु च दस्यादिति संग्रहस्मृतौ ॥ देवता प्रतिमां दष्ट्वा
 यतिचेव विदंतिर्न ॥ नमस्कारं न कुर्व्याद्दुपवासेन शुध्यति ॥ सर्वे वापिनमस्कार
 याः सवविस्था तु सुरावदा ॥ अमिवादेनमस्कारस्तथा प्रयमिवादनं ॥ आशीर्वा
 चानमस्कार्यं वयस्यस्तु पुनर्मेहं न ॥ स्थियो नमस्कारवृद्धा अवयंस्तौ पश्युरेवतात्त

रामः
६६

६६

तोधीयीत वेदांश्चाध्यायेत् गुरुशिष्यितः ॥ तथा ॥ असन्तामगुरो नमिनामातिरूपेण
 स्थय ॥ आयुष्कामो न ह्नीयज्जेष्टास्यैवेकत्रयोरिति स्मरणा हुवादिनामनग्रा
 ह्यं ॥ रतिविधानप्रारिजोतेमिवादः न विधानं ॥ अप्य ब्रह्मचर्यकानुः ॥ तत्रयो गीष्वा
 रं ॥ प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दं निपद्यता ॥ गुरुणा तिकमियेके केशां तज्येवको
 उशो केशां नोनामोदानं ॥ वेदानधीयेव दो वा वेदे वापि यथाक्रमं ॥ अविद्युतब्र
 ह्मचर्योत्तराणां स्थियमुद्धेदिति इत्युपकुर्वाण ब्रह्मचारिधर्माः ॥ अप्य नैष्ठि
 के ब्रह्मचारिधर्माः तत्र याज्ञवल्क्यानेष्टिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ
 तदा भोत्रेये पय्यां वेद्याने रपिवा ॥ मरुरपि ॥ यदि वा ज्योतिषः ॥ कातोरोचते स्वगु
 रोः कुले ॥ युक्तं परिचरेदनमाशीरविमोक्षणात् ॥ आचार्ये तु स्वतु प्रेने गुरपुत्रे
 णा ज्येते ॥ गुरुदत्तैरेव पिडे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ एव तेषु विद्यमाने पुस्थाना
 सन विवान् ॥ प्रयुजानो मिश्रुश्रुषां सादयेद्देह्यस्मिन् ॥ वसिष्ठोपि ॥ ब्रह्मचर्यं चरे

६७

दीमानाशरीरविमोक्षणादाचार्येतिरुबसुप्रेतेतननयादावगतिपरिचरेद्यतवाकु
तुथषष्ठाष्टमेकालमैष्टाश्रीगुर्वधो नोबेधां जलिः शिखीवागुरुंगद्यंतमनुगच्छे
दासीनमुपतिष्ठेद्यानश्रीदासीताहताध्यायीसर्वलिज्जनिवेदीखद्वाशयनदंत
प्रक्षालनाभ्यंजनजीवस्नानाभ्यंजनवज्जीस्नानासनशीतस्त्रिरस्त्रिभुपेयादप
रति॥ त्रिरिति श्लिषवरा स्नायी स्यादित्यर्थः॥ रावकुर्वतेः फलमाहमनुः॥ आसुमा
मेः शरीरस्ययस्तुशुश्रूषतेगुरुं सगच्छं जसाविप्राब्रह्मणाः सज्जगच्छतमिति॥
याज्ञवल्क्योपि॥ अनेनविधिनादेहसादयन्निजितेन्द्रियः॥ ब्रह्मलोकमवाप्नोतिन
चेह्राजयतेपुनः॥ यतुहारीनः द्विविधास्त्रियोब्रह्मवादिन्यः सद्योवधश्चनत्र
ह्मवादिनीनामुपनयनमातीधनवेदाध्ययनंस्थगृहेमैष्टचयेति॥ तद्युगांतरविष
योपुत्राकल्पेषुनारीणांमौजीबंधनमिष्यते॥ अध्यायनं चवदानांसावित्रीवाच
नंतथेतिथमेनविचोक्तैः रावमुपकुवतिस्वनेष्टिकस्यचधनानुत्क्रान्तयोर्ब्र

रामः
६७

तोपहृतोपविशेषप्रायश्चित्तमुच्यते॥ तत्रज्ञातापतः॥ ब्रह्मचारीतुयोश्रीयान्मधु
मांसंतेत्येवचाप्रजापत्यंचरेत्कुरुमौजीहोमेनशुध्यति॥ मिष्टाशनमकृत्यायः
स्वेस्वेह्येकात्रमश्रुतेः परमात्याचिवयोभुंक्तेगायत्र्यष्टशतंजपेत्तुदिवास्वापिति
यः स्वरथोब्रह्मचारीकथंचनास्नात्यास्यसमभ्यर्च्यगायत्र्यष्टशतंजपेत्तुस्त
कात्तंनवज्जाहंमासिकान्तंतेवचाब्रह्मचारीतुयोश्रीयास्त्रिरात्रेरावशुद्ध
ति॥ श्रुतिधाने॥ एकोदिष्टेब्रह्मचारीप्रजपेद्युग्मेरक्तुमिः॥ पादभुंक्तेब्रह्मचारी
मुच्यतेकित्तिषाततः॥ अरिष्टमिजपेत्पादंशुभोजयेद्यदि॥ पंचायुतंब्रह्म
चारीजलेवाकस्मवंनदि॥ तन्नोमित्रोत्रयेत्यादं वषोसर्गेचभोजयेत्तु॥ शिवालये
ब्रह्मचारीअयुतंनैववदुष्टं॥ अग्निरजिष्टपादंचन्यनेभुंकेः जयेयदा॥ अयु
तंचैद्ब्रह्मचारीतदापापास्तमुच्यते॥ अदितिः प्रजयेत्पादं सपिंडांभोजयेद्य
दि॥ अयुतंचैद्ब्रह्मचारीनरकान्मुच्यतेतदा॥ धर्मा- मंतान्मेत्रंचज्ञातवारंयदातदा॥

६८

व्रतलोपे ब्रह्मचारी भुक्तिकाले न किं त्विषं। पाराशर प्रायश्चित्तकांठे वृहस्पमस्तु
। मासिकादिषु नाश्रीयादस्य मासव्रतोद्धिजा। त्रिरात्रमुपवासो च प्रायश्चित्तं विधी-
यते। प्राणायामज्ञानं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति। रदमज्ञानविषयं ज्ञान-
पूर्वके तु सराव। मधुमासं च योऽश्रीष्टाब्दं सौतिकमेव वा। प्राजापत्यं च रेहस्यं
व्रतशेषसमापयेदिति। अनृत प्रायश्चित्तमाह गार्गः। त्रिरात्रमेक रात्रं वा ब्रह्म-
चार्यनृते चरेत्॥ कृच्छ्रमित्यनुषज्यते॥ रत्रीसंगे याजवल्क्या आह। अवकीर्णं
भावकृत्वा ब्रह्मचारी तु योषितं॥ गार्गसंश्च नृपालभ्याने कृते स विशुध्यति। मनु-
रपि। अवकीर्णं तु कार्त्तन गार्गसेन च नृष्ययोः स्थादीपाकनिधानेन यजेत्तं
ने कृते निशीति। शान्ता रापस्तु। ब्रह्मचारी तु योगदोस्त्रियं कामेन पिडितं। प्राजा-
पत्यं च रेहस्यं मधुमेकमंतं प्रित। निर्वपेच्च पुरोडाशं ब्रह्मचारी तु पर्वति। मं-
त्रैः शाकल हो मायै रगाकै वा ज्यं च हवयेत्॥ मैथुनमष्टागमित्यारुह्य॥

रामः

६८

ब्रह्मचार्यं सदा रक्षेदष्टधा वारं पृथक्॥ स्मरणां कीर्तनं केलिः प्रेक्षणां गुह्यमा-
परां॥ संकल्पोऽध्यवसायश्चक्रियानिर्वृत्तिरेव च। रातमैथुनमष्टागं प्रवर्द्धति मनी-
षिणः॥ विपरीते ब्रह्मचर्यं ब्रह्माप्राह प्रजापतिः। नष्टं भवतीति शेषः॥ नध्या नव्यं नव-
केव्यं न श्रोतव्यं कथं च न। रातैः सर्वैः सुनिष्यन्नो यतिर्भवति नान्यथा॥ शुनादष्ट-
स्य प्रायश्चित्तं माह पाराशरः। ब्रह्मचारी शुनादष्टस्य हंसाय पयः पिबेत्॥ गृहस्थ-
स्तु धिरात्रं वाप्येकाहं च। गृहं वा न। भाने रुद्धं तु दष्टः स्य तदेव दिगुरां भवेत्
॥ रत्नादेतं त्रिगुरां वक्त्रे मस्तके वचनं गुरां॥ रातस्त्रायश्चित्तं सर्वं निद्रिकेन दिगु-
राकार्यामित्याह हारीतः॥ उपकुर्वन्तु यत्कुर्यात्क्रामतोऽक्रामतोऽपि वा। तदेतं दिगु-
गुरां कुर्याद्ब्रह्मचारी समाहितः॥ तं केतोश्चरतां येषां दिनमात्रं धिजातिनां। क-
क्षेत्रातेषां श्रद्धाः स्यान्ता। न्यथा ब्रह्मचारिणां॥ ममादाद्याश्च येपि विसर्गो रे-
तसो धिजः। व्रती शुद्धति कृत्वा त्रिरात्रोपोषणं न वा स्विद्यया जतो रेतो मे

६८

युनंवाप्रलुवतिः॥ ० ॥ प्राजापयेनाचीहेनिजपेनचश्रुचिर्भवेत्॥ तंकोधियाजपेनं
 चतुष्टयैवशिवालये। ब्रह्मचारीस्वधर्मेधुन्यनेचेदराप्तिरितिनेदितिकृग्विधानवच
 नमह्योपद्यातपरंरत्यादिब्रह्मचारीप्रायश्चित्तविधाने॥ अथोपाकरणयुतेदि
 वसेविदधीतैतदुपाकर्मयथोदितं॥ अध्यायोपकृतिकुर्यात्तत्रोपासनवर्हिने
 ति। अवरास्यस्वंउल्लेख्यासः॥ धनिष्ठासंयुतेकुर्यात्पुनरुपाकर्मयस्वेत्॥ तत्कर्म
 सफलंजेयमुपाकरणसंज्ञितं॥ अवरोनतुयत्कर्मद्युत्तराष्टाठसंयुतं॥ संवत्सर
 कृतोध्यायस्तस्मिन्नादेवनश्यति। यत्तु। अध्यायानामुपाकर्मप्रावरायांअवरो
 वा। हस्तेनौषधिभावेवापंचम्यांप्रावरास्यलितियाज्ञवत्क्यादिभिः केवलायाः
 प्रावरायाः पंचम्यांप्राग्रहणं तद्वाजसनेयिविषयं। संक्रांतिर्ग्रहणंवापिपोरु
 मास्योपदामवेत्। उपाकृतिस्तुपंचम्याक्यावाजस। नभिन्निरितिप्रयोगपारि
 जातेवचनात्॥ अत्रस्यष्टमाहगायत्री। पवरेणोदयिकेकुयुःप्रावरांनैतिरियकाः॥

रामः
६८

वह्वाः प्रावरोकुयुग्रहसंक्रांतिवर्जितरति। उदयव्यापिनीचैवविह्वल्यदिकाद्वयी॥
 तत्कर्मफलंजेयं तस्यपुण्यमनंतकं॥ अत्रकालविज्ञोवमाहवृद्धमनु॥ अदरात्रादध
 स्तोत्रेग्रहसंक्रमणववा॥ नोपाकर्मतेदाकुर्यात्प्रावरायांप्रावरोनयेति॥ कस्यायनो
 यि॥ अर्धशिचादधस्तात्रेहसंक्रांतिर्ग्रहतदा। उपाकर्मनकुर्वीतपरतश्चेन्नदोषहेत्॥
 भृगुस्तुप्रेतेराजतिराष्ट्रवापरचक्रादिपीडिते॥ अनुसवीजेनावृष्ट्यांनोपाकुर्यादि
 चक्षुरास्ति। वसिष्ठापि॥ अनुसवीजेनृपतौविनृष्टेस्तेमृतेराष्ट्रसमाकुलेच॥ उक्त
 र्जनोपाकरणेनकायेमृतेदुस्त्येगुरुरस्तपाते॥ यस्तुवेदोपाकरणेप्राप्तेकुडी
 रेसंस्थिरवौ॥ उपाकर्मनैककर्तव्यं कर्तव्यंसिंहयुक्तकरतिविरुद्धवचनं॥ तद्देशांत
 रविषयं॥ तथाचवृहस्पति॥ नर्मदोत्तरभागेतुकर्तव्यंसिंहयुक्तके। कर्कटेसंस्थि
 तेभानावुपाकुर्यात्तुदिद्विरा इति। स्मृत्यर्थसारेपि। अवरोभादोचटिकाचतुष्ट
 यामिजिचक्षुचाद्यवर्जं। अवरास्वंउल्लेख्यधनिष्ठासंयुतंग्राह्यं। मोत्तराष्टाठसं

युतां हस्तनक्षत्रप्रयोगपर्याप्तं ग्राह्यं सतकादिविदुः संभवेवौषध्यस्य भावेवाश्राव
 राभाप्रपदयोरेकस्मिन्दिने महत्संक्रांतिवर्जिते कार्यं कर्मणि न लोपो नोत्कर्षः
 । अतिसूक्ष्मस्य सारे ॥ मनुः श्रावणं प्रोहयद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधीः ॥ युक्तं च
 दां स्वधीयीत सासाचिप्रोहयंच मानिति ॥ अपि वा केन भाद्रपदे पंचमी हस्तश्रावणा
 नामुपादानमिति हेमाद्रौ व्याख्याता यत्पुनर्ननु वचनां शुक्ले मरे प्युपाकृत्य विद्यावि
 ते विनाशतः ॥ आयुक्ष्यमवाप्नोति तस्मात्तत्कर्मवर्जयेत् कश्चिप्यमपि गुरुशुक्र
 तिरोधाने वर्जयेत्पुनश्चोदितान् ॥ इत्याह भगवानत्रिः ॥ श्रावणं तु विशेषत इति
 तदेतदप्रथमोपाकर्मविषयं गुरुभांगवियोर्मौल्ये वा व्येवा बाधकेपि वा ॥ तथा
 धिमासासंस्पृष्टं मलमासादिषु द्विज ॥ नोपाकृत्य प्रथमतः ॥ कृतं कर्म विनाशक
 दिति ॥ संमदकारवचनात् ॥ स्मृतिसमुच्चयेपि ॥ यज्ञोपवीतं कर्त्तव्यं श्रावणे गुरुशु
 क्रयोः ॥ नो केपि वा द्यके वा व्येनित्यवत्कर्मचोदितमिति ॥ स्मृतिभारकरेपि ॥ ०॥

रामः
७०

चंजंशोमंतिनं प्राप्नोयदाशुक्रवृहस्पतिः ॥ सर्वकर्मनिवृत्तिः स्यान्नित्यं नैमित्तिकं विने
 ति ॥ स्मृत्यन्तरेपि ॥ नित्यं नैमित्तिके जाप्ये होमयज्ञक्रियासु च ॥ उपाकर्मणि चोत्सर्गे
 हवेधो न विद्यत इत्यादि तीयादि विषयः ॥ तदप्यधिमासे न कायमित्यादि हचंदि
 कायां ज्योतिः पराशरः ॥ उपाकर्मतश्चोत्सर्गः प्रसवा होस्त्रनाष्टकाः ॥ नासकृद्दोषरे
 कार्या कर्त्तव्यित्यानुपैतकमिति ॥ प्रसवा होस्त्रवोजाते हि ॥ जातकर्मणो जनुनका
 ले रावविहितत्वात् ॥ परे उत्तरे मासीत्यर्थः ॥ कायानोपि उत्कर्षः कालवृद्धौ स्या
 दुपाकर्मदिकर्मणि ॥ अभिषेकादि वृद्धीनां न तत्कर्मोपि युगादिषु ॥ यत्तु कृष्यशृंगव
 चनां दशाहारासु नोत्कर्षश्चतुर्दशियुगादिषु ॥ उपाकर्ममहावष्टौ ह्येतदिष
 वृषादितरतितेष्टं देगविषयं ॥ तथा कालवद्धवपिसिंहकरो वा पाकर्मभवति
 । तथा च गर्गः ॥ सिंहरेवौ तु पुष्यश्चैव वास्ते विषरे हृदि ॥ द्यं दोगामिति ताः कुर्युः
 सगं स्वस्वदंसाः ॥ शुक्लपक्षे तु हस्ते न उपाकर्मपराहितकमिति ॥ निषिद्धे च

॥ क्रियते तदा होषमाह स एवाग्र्यचेदेवसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपाक्रिया ॥ दुःख
 शोकमया गस्ताराद्धे ॥ तस्मिन्दिजातरतिरातश्चमध्यान्नादृक्कित्तव्यं ॥ तथा चोक्तं हे
 माद्रो ॥ उपाकर्मपरास्ते स्यादुत्सर्गः प्रातरेव चेति ॥ गोमित्रेपि ॥ अध्यायानामुपा
 कर्मक्रियात्कलेः ॥ परास्ते पूर्वस्ते तु विस्मर्गः स्यादिति वेदविदो विदुरिति ॥ एव
 मुक्तप्रकारेण कालश्रुद्धिं विज्ञाय स्वस्वस्त्रोक्तप्रकारेणोपाकर्मकार्यं न ॥ केचि
 सिद्धं कर्मद्वयं लोकि किं नौ कर्ममिसाहुः ॥ तथा च श्रुत्वा यनकारिका ॥ कर्मद्वय
 सिद्धं केचिद्वैत्रोक्तिके नौ प्रकुर्वते ॥ च्यात्यं संस्कारपर्यंतमुपलपादि पूर्ववदिति ॥
 अत्रेतिकतव्यता विज्ञेयो भविष्योत्तरपुराणे ॥ संप्राप्ते श्रवणस्यांते यो एतां स्यां
 जिनोदये स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः ॥ ततो देवान् पितृंश्चैव त
 प्यथैत्यरमांभसा ॥ उपाकर्मणि चैवोक्तमृषीणां चैव तप्यरां ॥ कुर्वीत ब्राह्मण
 आर्द्धदेवे दानुद्विष्य शक्तिरति का ह्यजिनिस्तु ॥ उपाकर्मणि चो समर्थ्यालं

रामः

७९

कातुं समेत्य च ॥ कृषीन् दर्ममियान् ह्यस्या पूजयेत्तत्तत्तति ॥ बौधायनोपि ॥
 पूजयित्वा यथा शक्तितर्पयेच्चरन् ॥ गोतमो दीनृषीन् स ह्येवा दर्ममयान् पुनः ॥
 पूजयित्वा यथा शक्तितर्पयेद्दशमुच्चरन्ति ॥ स्मृतिभामया व्यासस्तु विष्टरं स तमि
 द्मैर्द्विषां गुलं देव्यं कं चतुरंगुलमग्न्या म्रिमेकांगुलं तथा ॥ प्रदक्षिणाम्रमं
 ह्येवा कृषीनां वा स पूजयेत् ॥ कृषीनामर्चनं सर्वकर्तव्यं च निवीतिना ॥ आसनं पा
 द्यमर्घ्यं च स्नानं पंचांगं तैः पृथक् ॥ वस्त्रोपवीतं गंधाश्च पुष्पांश्च भरणानि च ॥
 धूपदीपवलिन्दत्या न्यास्तुत्या तथोदके ॥ तर्पयित्वा यथान्याये गृह्योक्तं विधिना
 ततश्च ॥ वायुपुराणे तु ॥ उपाकर्मविधेः श्रौतं दद्याच्च ज्ञोपवीतकं ॥ आयुष्मां जायते
 तेन कर्मणा मानवो भुवीति ॥ वेदोपाकरणा विषये विषेषमाह व्यासः ॥ दर्मसिनो द
 र्मकरः प्रातुः मुखो वाप्युदुःखः ॥ उपक्रमे तवेदाचारवेदो वेदमेव वा ॥ मण
 वंप्रभू प्रयुज्यते व्यासः ॥ प्रातः वंनतः ॥ पञ्चैर्द्वैष्टिश्चिरसंसावित्रीमनुवाच्य च ॥

उपक्रमे ततो मंत्रानां दोषाश्च ततः । तथोपनिषदं कल्पं रक्ष्यान्पिशुनैः । अधी
 रणप्रणवंचोक्ता मन्त्रिस्तुष्टा जले स्पर्शेनानमस्कृत्या ततोऽद्वानृषींश्चेव गुरुनपीति ॥
 अथ ब्रह्मचारिविषये विशेष उक्तः कालादर्शः । मौं जीयजो पवीते च न वंद उच्यते ॥
 कठिंस्तुत्रं चैव न वंद स्मृतं चैव च ॥ मंत्रां तरे पि ॥ दंडानोपवीतानि मेखलौकटिस्त्यकादि
 त्रौपाकराणं कृत्या ततः स्वाध्यायमारभेत् ॥ पुराणातिविस्तृत्याद्यपुनः पुनरिति क्रमात् ॥
 एतदुपाकर्म गृहस्थास्या वश्यकमिया हव्यासः । वेदव्रतानि कृत्वा विप्रो यद्युद्धेत्तदा ॥
 अधीयीत गृहस्थोऽपि नियमा हस्तचारि वेदिति । गोमिलोऽपि ॥ उपाकर्मोऽसर्जनं च वन
 स्थानी मधीष्यते ॥ धारणाः ध्यायेनां गत्या कृतिरां ब्रह्मचारिणामिति ॥ अस्मिन्काले
 ह कात्यायनः ॥ प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोऽसर्जनं विधिबद्धिजैः ॥ क्रियते द्वादसांते न पुनरा
 ध्यायनं भवेत् ॥ अथातया मेऽष्टुं दोमिर्यत्कर्म क्रियते द्विजैः ॥ क्रीडमाने रपि सदा तत्ते
 षां वद्वि कारणा ॥ उत्सर्जनं च वेदानां मुपाकरणं कर्मचि ॥ अहं ह्यवेदजायेन फलेना ॥

रामः
७२

मोतिमानव इति । अथोत्सर्जनकालः ॥ तत्र याज्ञवल्क्यः ॥ षोडशमासस्य रोहिण्या मष्टकाया
 मथापि वा । जलांते द्वादसां कुर्यादुत्सर्गं धिव ह्रदिः ॥ हरीता ॥ अर्द्धपंचमान्मासानधी
 योऽर्द्धमुत्सर्जतीति ॥ पदे तत्सर्जनं मुपाकर्मदिनं कार्यं तेषां च रवादि रगृह्या पुष्ये तस्य
 जर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिने च वैति । तस्मिन्त्यह्ने आरब्धोपाकर्मोत्सर्जनैः त्रिः पूर्वमुत्सर्ज
 नं कृत्या तदनंतरमुपाकर्मकार्यमिति विवेकः ॥ इति श्रीमदनंतमहविरचिते विधान
 पारिजाते उपाकर्मोत्सर्जनविधाने ॥ ० ॥ अथेदानीं मध्ययनविधानं ॥ यज्ञवल्क्यः ॥
 वेदरावद्विज्ञातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥ यं यं तु मधीयीत तस्य तस्या मुया फलं ॥
 स्मृतिसमुच्चयेऽपि । वेदो यस्य शरीरस्थो न स पोषेन लिप्यते ॥ वेदास्मासु विज्ञेयः श
 रीरं किंप्रयोजनं ॥ श्रुतिविधानेऽपि ॥ वेदास्मरालिया वंति यद्विज्ञातिभिः ॥ तावन्ति
 हरिनामानि कीर्तितानि न संशयः ॥ यस्य वेदश्च वेदश्च विधिः स ते त्रिषु रूपाः स वै
 दुर्बलिराणो नामस्यै सर्वकर्मविहिस्तः ॥ नियमैर्मिच्छितिकं काम्यं यच्चान्यत्कर्म वैदिकं ॥

७३

अनधीतस्यविप्रस्यसर्वमवतिनिष्कम्पलं॥अनधीस्यद्विजोमसुशास्त्राणिचरुन्यपि॥
 श्रुतोतिअह्नयोनाज्ञेनरकातिप्रयद्यते॥नाज्ञेशरीरनाज्ञेसतीत्यर्थः॥नाधीतवे
 दोविप्रभाचोरेषुप्रवर्तते॥नाचारफलमाप्नोतिप्रयथाश्रुस्तथैवच॥अनधीतस्यवि
 प्रस्यपुत्रोवाध्ययनान्वितः॥श्रुप्रपुत्रःसविज्ञेयो नदवफलेमश्नुते॥स्कांदोअनभ्यासा
 श्रवेदनायाचारस्यचलंघनात्॥आलस्यादन्नेदोषाच्चमृत्युविप्रंजिघांसतीति॥त
 स्माद्वास्मरोवश्यंवेदोध्येतव्यः॥मनुस्तु॥अब्राह्मणाध्ययनमोपल्लालेविधीयते॥अ
 नुव्रज्यादिश्रुश्रुषायावदध्ययनं गुरोति॥वेदस्यरूपमाहवसिष्टः॥पारंपर्यागतोये
 पांवेदःस्यपरिवर्तंरुणाः॥तद्यारंभकर्मकुर्वीततद्यारंभकमध्ययनंतथाःस्यशारवापरित्य
 ज्यपारकपमधिगच्छति॥सश्रुवद्विष्कार्यःसर्वमसुसाधुभिः॥नजातुपरशारंवेत्तं
 बुधःकर्मसमाचरेत्॥आचारन्यरशारंवेत्तंशारंवेत्तं॥समुच्यते॥अधीत्यशारं
 मास्तीयांपरशारंवेत्तं॥पठेत्॥तद्यारंभीयैस्तुसंस्कारैःसंस्कृतोब्राह्मणोभवत्॥

रामः
७३

तद्यारंभकमध्ययनं कुर्यान्नितेनपितोभवेदिति॥अत्रशारंभकमशारंभकस्यैवपल
 लं॥तथाचव्यासः॥धर्मशास्त्रंविज्ञेयंशारंभकंशारंभकंताप्येवच॥पुराणानीतिहासा
 द्यंतथाधर्मनानियानिचामहमनांचरितश्रोतव्यंनित्यमेवहिति॥आरंभस्यश्रुमेदि
 नेकार्यः॥तथाचज्योतिःशास्त्रं॥विद्यारंभप्रशस्तोभवतिमधुरिपौप्रामोद्येसुधांशौ
 शोस्तेनीह्णाव्युत्तौचत्रिदशपतिगुरावुहनेचापिशुक्रे॥अब्राह्मणप्रामेसिंहरोशोदशश
 तेकिरतोचापिदेत्यारिपूज्येस्वाध्यायेभानुशुक्रविदशगुरुदिनेलग्नसंस्थेचजीवे॥
 तथावृष्टीप्रतीपदंयेववर्जयित्वातथाशुमीरिकांपंचदशीयेवसौरमौमदिनंतथा॥
 रत्नमाद्यायामपि॥विद्यारंभःसुरगुरुसितभजेष्टमीष्टार्थदयीकर्तुंश्रायुज्ज्वरम
 पिकरोयंश्रुमान्मध्यमोत्राणीहारांशौभवतिजउतापंचतममिपुत्रेद्यायासूता
 वपिचमुनेयःकीर्तयेत्येवमाद्याः॥अथनक्षत्राणि॥श्रुगादिपंचस्वपिमेष्टुमूले
 रुस्तादिकैचत्रितयेज्जिनीपु॥पूर्वात्रयेचअवरोचतदुदिरासमारंभमुज्ञानिस्ति

ॐ। अथाध्यायनप्रकारः॥ नत्रयाज्ञवल्क्यः॥ गुरुं चेवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं स
 हिनः॥ मनुः॥ अध्येष्य मातास्त्वां च तो यथाज्ञास्व मुदुः सुखः॥ प्रांजलिश्च कृतो ध्या
 यो लघुबो स्वाज्ञि तं प्रियः॥ ब्रह्मरंभेन खाने च पादौः आहो गुरो सदा॥ व्ययस्तपामि
 नाकार्यं मुपशंसं गुरुं गुरोः॥ स्वयेन स्वयः स्पृष्टव्यो देहि तं ननु दक्षिणं॥ ब्रह्मणः
 प्रसावं कुर्यादादावं ते च सर्वदा॥ स्ववस्य नो कृतं धूर्व परस्ताच्च विज्ञेयते॥ प्रांजलिः प
 युषासीत यवित्रेऽप्येव पावितः॥ प्राणाया मे स्थितिः पूतस्ततः कर्तुमिदं॥ अ
 ध्यामाता गुरुं नित्यं कालमतेन्द्रितः॥ अधीष्ट मोदति कुर्याद्विरामो स्थितिर्वा नै
 रयेत्॥ नोदितो गुरुणा नित्यं मप्रणोदित एव ना॥ कुर्यादध्ययने योगमाचार्यस्य
 हितेषु च॥ दक्षः॥ द्वितीये तु तेषां भागे वेदाभ्यासो विधीयते॥ वेदस्वीकरणं पूर्ववि
 विचारोभ्यसनं जपः॥ तद्दानं चेशिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पंचधा॥ मनुः॥ नित्यमुद्ध
 तपातिः स्यात्स्वाध्यायार्थं समाहितः॥ आस्यतामिति चोक्तः सत्तासीतामि गुरुं गुरोः॥

रामः

७४

हीनां न वस्त्रे वेषः स्यात्सर्वदा गुरुसंनिधौ॥ हीना न वस्त्रे वेषं गुरुं वेष्यया॥ उतिष्ठेत्प्रथ
 मे चास्य चरमं चैव संविज्ञेत्॥ पाणिनीयविरायां॥ हस्ते न वेदयोधीते स्वरवर्णाधि
 संयुतं॥ ऋग्यजुः सामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते॥ हस्ते हीनं तु योधीते स्वरवर्णाधि
 जितं॥ ऋग्यजुः सामभिर्दग्धो विद्योनिमधि गच्छति॥ पराशरस्वामिः॥ वेदासाधेयित
 व्यति॥ ज्ञातव्यः सर्वदेवाद्यो वेदानां कर्मसिद्धये॥ पाठमात्रमधीच पंके गौरिव सी
 दति॥ व्यासोपि॥ वेदस्याध्ययनं सर्वधर्मज्ञास्त्रस्य चैव हि॥ अज्ञानतोयं तद्व्यर्थं
 पाठां कं उनेथायमः यस्यां पृथिवी स वांस्पि वरुणो पशो मितो॥ दद्यादास्यं च त्रिवि
 ध्यस्तत्र तद्व्ययं समं॥ मनुः॥ गुरोरनुमतिरुक्त्वा वेदाध्यायनमारभेत्॥ अध्यायये
 तेतः शिष्या न्यायशीला नुत्तमान्तिता न॥ याज्ञवल्क्यः॥ कृतज्ञा हो हि मेधाविश्रुचि
 कृत्या न स यकः॥ अध्याप्या धर्मतः स्याधुशेना स ज्ञानवित्तदाः॥ अनध्याप्या नाहम
 नुः॥ धर्माधौ यस्य न स्यातां शुश्रूषा वापि न क्षिधा॥ न तत्र विनव सव्या उ संवीजामिवो स्वरे॥

७५

विद्ययेवसमं कामं कर्त्तव्यं ब्रह्मवादिना ॥ आपद्यपि हि काष्ठायां न त्वेन मिरितो वेद्येन ॥
 विद्या ब्रह्मणामिषा ॥ इति वदितो स्मिरक्षमा ॥ अस्य कायमादास्तन्नास्यावीर्यवत्
 मागयमेव तु शुचि विद्यानिमित्तं यत्तं ब्रह्मचारिणं ॥ तस्मै मां ब्रह्मि विप्राय निधिपाया प्रमा
 दिते ॥ न निंदा तं उनेकुर्यात्पुत्रं शिष्यं च नाउयेत् ॥ अधोभागे शरीरस्य नोत्तमांगेन वक्ष्य
 सि ॥ अतोऽन्यथा तु प्रहरन्त्यायमुक्तो भवेन्नरः ॥ न्याययुक्तोऽयम् ॥ सर्वधर्ममियं ब्र
 ह्मप्रदतिभ्यो धिकं यतः ॥ तद्दुःखमवाप्नोति ब्रह्मलोकमविस्तृतमिति ॥ स्मृत्यर्थं सारं ॥
 उदगयने शुक्लपक्षे शुभे ति वी स्वाध्यायं प्रारभेत् ॥ वृद्धिं गतो शं सरस्वती गुचस
 ५ अ ब्रह्मचारिविप्रसुवा सिनी रभ्यश्चाशिषोगृहीत्या ब्रह्मयज्ञं बभूव ॥ अथ यत्प्र
 प्रताव्य हति सहितं सा वित्री मुक्ता प्रतावपूर्वकं स्वाध्यायं प्रारभ्य किंचिदधीत्यप्र
 तावेन विरामोऽस्त्वित्युक्ता भूमिस्पृष्टा गुरुवद्वानयेयुस्ततोऽपरेद्युः प्रभृति गतो शा
 सीनाद्या गुरुं च नत्वा प्रतावेन प्रारभसमाप्तिं च कुर्यादि ॥ अथ ध्यानधनी ॥ ऊवाच

रामः
७५

मप्यधीयीत मार्गे लोके न धर्मतः ॥ न त्वेव चतुरो वेदानन्यायेन कदाचनेति ॥ उच्यते ॥
 कर्मपुराणे ॥ रा बं दुं डादिमियुक्तिः ॥ शौचारसमन्वितः ॥ आहृतो ध्यायने कुर्याद्दीक्षमा
 तौ गुरो मुखं ॥ नासनेन च भुजानो न तिष्ठेत्पराशरवः ॥ गुरोस्तु चक्षुर्विषयेन यथेष्ट
 सतो भवेत् ॥ नो दाहरेदस्य नाम परोक्षमपिके वंत् ॥ तच्च वास्यानुकुर्वीत गतिभाषण
 चेष्टितं ॥ गुरोर्ग्रन्थपरीवादे निंदा वापि प्रवर्त्तते ॥ कर्त्तव्यं तत्र पिधा तव्यो गतव्यं वा त
 तो न्यतदयादि ॥ तथा ॥ लं भितं हसितं चैव कंठं प्रहरणं तथा ॥ वर्जयेत्संनिधौ नित्यम
 वस्त्रेण न मेव च ॥ कामं लोभं यं मनिशं गीतवादि च नर्त्तनं ॥ घृतं जमपरीवा दं स्त्री प्रे
 षणं लंभनं तथा ॥ परोपद्यातं पिशून्यं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ उदकं भृङ्गं दंतकाष्ठं गो
 नदं तृणं तिकां कुशान् ॥ आहरेद्यावदध्याति मेक्षं चारुं हृष्टं रता ॥ घृतं च लवणं स
 र्वं वर्जयेत्पुषितं च यत् ॥ नादं चैव कीदृशं तनाचरेदंतधावनं ॥ ताकांतं मशुचि स्त्री
 मिः शूद्रा दौ रपि भाषणं ॥ आश्रयं यत् ॥ दृष्टं तज्जातुरासीत् ॥ मावमिमुखो गुरोः ॥

७६

कंपये सज्जितं किंचिन्नकुप्ये तनमसरी ॥ गुरुरापायि सदासीत न विहायै केकेषु च ॥ स
हस्ये वसनुतिष्ठेदुरोरागमनेदिनः ॥ तथा पुदके मध्यरात्रे च विमूत्रे च विसर्जिते ॥
छिद्रे श्राद्धमुक्तौ च मनसापि न चिंतयेत् ॥ स्वाध्यायमिति शेषः ॥ स्मृतिसारः ॥ सर्वकु
सितगंधेषु परिवेश्य समासु च ॥ अस्थंगे स्नानकाले च महास्वेदतिकंपते ॥ गोविप्ररो
धने सवस्त्रादेषु श्राद्धपक्षिषु ॥ समज्ञाने शूद्रसंपर्कं चांडालादिपदं न ॥ इति रोदने
व्याकुले देशे जपरधाने महाजले ॥ महोत्पलपुचतथा स्वाध्यायं व्रजयेद्बुधः ॥ नार
दः ॥ दूतं पुस्तकं शुष्कं पानाढका सक्तिरेव च ॥ स्थिरस्तं द्विच निप्रच विद्या विप्रच
कराणि षट् ॥ पुस्तकप्रययाधीतं नाधीतं गुरुसंनिधौ राजते न समा मये जारगम
इव स्थियाः ॥ मनु ॥ नाविस्मस्य मधीयीत न शूद्रजनसंनिधौ ॥ न निशांते परिश्रां
तो वा स्नाधीत्यपुनः स्वयेत् ॥ तथा ॥ शूद्राश्चरसंपुष्टस्य ह्यधीयानस्य नित्यं ॥
जपतो जुहुतो वापि गतिसंस्थानिविद्यत इति ॥ अत्र मंद्यादिदोषादध्ययनेऽस

रामः
७६

मर्थस्य प्रायश्चित्तमुक्तम्विधाने ॥ वागिंद्रियविमूढास्तु ये विद्या न विजानते ॥ इन्द्रियाथा
न्याथा ध्यायो न वेत्ति कथंचन ॥ विद्यावाधिगता यस्य प्रणयेत पुनं पुनः ॥ स तपरी
रिति च जपन्निदास्य प्रतिपद्यते ॥ राव प्रसोजयेन्मंत्रं शतवारं दिने दिने ॥ कतिबु
द्धिं शस्त्रेषु याथातथ्यं च दृश्यते ॥ याते ककुजपेन्मंत्रं शतवारं दिने दिने ॥ विषरीतं
न शास्त्रेषु यथाथं दृश्यते सदा ॥ सुतः सोमोजपेन्मंत्रं शतवारं दिने दिने ॥ अन्यथं
न शास्त्रेषु यथाथं दृश्यते सदा ॥ कयानश्चित्रमंत्रं च शतवारं दिने दिने ॥ व्यासो कस्तु
पुराणा धीर्यथाथं दृश्यते सदा ॥ अहेलमानो मंत्रं च दिनं प्रति जपेच्छतं ॥ शास्त्रेषु
संज्ञा यो नास्ति विश्वासः सर्वथा भवेत् ॥ मयस्मै प्रजयेन्मंत्रं शतवारं दिने दिने ॥
स्मर्यथै नान्यथा बुद्धियथाथं दृश्यति हि ॥ अष्टापिधानमंत्रं च ये जेदुर्ज्ञानं प्र
ति ॥ वाग्देवानां तत्कालस्य जिह्वामेव तत्ते सदा ॥ अष्टमंत्रं राजुदुयादिद्या श्रीस्त
कुले स्थिरे ॥ त्रिमधुचाष्टसहस्रं प्रतिवर्षं तु फाल्गुने ॥ भवामित्रो जपेन्मंत्रं शतवारं

दिनेदिने॥अविद्यानस्पृशेत्सर्वं विद्यायास्वरूपं विदुः॥अहंमनुजपेक्षं त्रं वा तं ध्यात्वा दि
ने प्रति॥त्रिकालज्ञानसिद्धिं च सवध्यात्मने धिजेति मंदमतिप्रायश्चित्तं॥गुरुश्रु
श्रुवा३३-कीत्याह देवता यथा रवननतो भूमेन रोनिधिमुपाश्रुते॥तं वंगुरुता
विद्यांशुश्रुपरधिगच्छति॥यथा जविषसंयुक्तं विषं वान्नेन संयुतं॥तादृशं स्या
दश्रुश्रुवाज्ञापीतं न संशयः॥नारदः॥गुरुश्रुश्रुयथा विद्यापुष्कलेन धनेन
वा॥अथवा विद्याया विद्याचतुर्थं नोपलभ्यते॥इति तथा॥गुरुस्य ह्ययं ह्ययं
विप्रं निजिह्वा दत्तः॥अरंये निजलिदे शो भवति ब्रह्मराक्षसः॥तस्य प्रायश्चि
त्तमाह बोधायनः॥वादेने ब्राह्मणं जिह्वा प्रायश्चित्तं विधिस्तथा॥त्रिरात्रोपोषि
नः स्नात्वा प्रतिपद्यन्मापयेदिति॥॥अन्ये व्यर्थं निधर्माः॥पारितो नायशिष्या
दितो वगंतव्याः॥विस्तरमयान्तलिख्यते॥अथाध्यापकधर्माः॥तत्रयमः॥सततं
प्रातरुत्थाय च तथा वनपूर्वकं॥स्नात्वा दुस्वास्त्रं शिष्याभ्यः कुर्यादध्यापनं नरः॥

रामः
७७

शिष्यशिष्यो विधिगौतमः॥अवस्तौ यज्जुवे सुदलाभ्यां तनुभ्यां शिष्यपेदिति॥मनुः॥पृष्ठत
स्तु शरीरस्य नोत्रसंगे कथंचन॥अतो न्ययानुप्रहरन् प्रातः स्याच्चोरकिं त्विषं॥यमः यो
यो धीं सन्निजो ध्याया स देवे वा विधानतः॥अनध्याये च तं प्रादुर्वेदं विद्वता वक च्रुधाः॥
हारीतः॥नृते काध्यापनं कृत्वा भूते काध्ययनं तथा॥अनुयोग प्रधानेन त्रीन्वाशुं कुरुष्वि
वेदिति॥या वक मिति शेषः॥इत्यध्यापकधर्माः॥अथानध्याया उच्यन्ते॥तत्रोशना॥अथने
विषवेत्ते वक्रयने बोधने हरे॥अनध्यायं प्रकुर्वीत मन्वादिषु युगादिषु॥अथ नंदद्विषा
मुत्तचैरं॥विषु बोधने पोशेयनी बोधनी चिकादृशी॥मन्वाद्यो मास्ये मिहिता॥अ
थयुक् शुक्लमवमीकार्त्तिकी द्वादशी सित्ता॥तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च॥
फल्गुनस्य च मावास्थपौषस्येकादशी सित्ता॥आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्त
मी॥श्रावणस्याष्टमी कृष्णमाषाढस्यापि दशमी॥कार्त्तिकी फल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पंच
दशी तथा॥मन्वन्तरादयोऽप्येव दत्तस्य च यावत्तृतीयानवम्य सौ कार्त्तिके शुक्लपक्षे॥

नमस्यमास्यमास्यचक्रपक्षचयोदशीपंचदशीचमाशेति। याज्ञवल्क्यः॥ अहंप्रते
 धनध्यायः शिष्यलिङ्गुरुबंधुषु। उपाकर्मणि चैस्सर्गस्थशाखाश्रितिये मते। पंचदश्या
 चतुर्दश्यामष्टम्यां सुरुस्तके। कृतुसंधिषु भुक्ता च आधिकं प्रतिगृह्यन्तः॥ आश्विमात्रे
 कोदिष्टातिक्तं॥ एकोदिष्टे अहंरतिमन्त्रेः तथा॥ संध्यागर्ज्जतिः निश्चयिते मर्कपोत्का
 नियते॥ समाप्य वेदं युनिशमारण्यकमधीयन्। शुभं नृकनकुलश्चाहिमाजरिम्
 ष्वे॥ कतेतरे उल्लोराचं शक्रपाते तथा कुर्यात्॥ अथ तत्कालिकाः॥ अक्रोष्टुगर्दभोत्
 के सामवाहान्ति स्थने। अमेध्यशवश्च द्रान्यश्मशानपतितान्तिके॥ देवोऽशुचावा
 मनिचतिचविष्णुस्तनितसंस्तुके॥ भुक्ताऽपि पितृभ्यो न रक्ष्यते इति मारुते। पाशु
 बर्षे दिशां दाहस्वध्यानीह रमीतिषु धावतः॥ धृतिगधे च विष्टे च गृहमागते॥ खरोष्टु
 यान हस्त्यश्च नो वृद्धे हस्ते॥ रितारो हते॥ समविदत्तध्यायानेनां स्नात्वा कालिकां चिदुरि
 ति॥ अथ प्रत्यहं संध्यां विशेष उक्तं॥ स्मृतिसारे॥ उदयेस्तमयेनापि मर्हतीत्यागामिथत्॥

रामः
७८

नदिनंतदहोरात्रमनध्यायविदुर्बुधाः॥ केचिद्गुरुः केचिद्देवो यावत्तद्विनाशिकाः॥ ताव
 देवत्वमध्यायो न तन्मिच्छेदि नो न रतिः॥ ब्रह्मा उचुरातो॥ रात्रौ यामद्वयादवाग्यदिपश्ये
 त्रयोदशी॥ प्रदोषः सतु विज्ञेयः सर्वस्वाध्याये वर्जितः॥ षष्ठी च द्वादशी चैव अर्धरात्रौ न
 नाडिका॥ प्रदोषे न लघ्नी यीत तृतीया न वनाडिका॥ अन्यत्रापि चतुर्थी प्रथमे यामसा
 र्दयामे च सप्तमी॥ अयोदश्या र्दरात्रौ च त्रयोदश्या ज्ञेयते ध्रुवमिति॥ तथा हारीतः॥ प्रतिप
 सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोद्दयोः॥ अथ नध्याये अश्वं यानाधीयीत कदाचनो तथा॥
 अष्टमीं हंसुपाध्यायं शिष्यं हन्ति चतुर्दशी॥ अमावास्या भयं हन्ति प्रतिपद्विनाशिन्या॥
 अष्टका तु समाख्याता सप्तम्यादिदिने त्रयं॥ मागशीर्षे तथा पौषे माघमासे तथा
 चानि श्रोत्रकाः समाख्याताः कृष्णपक्षेषु सरिभिः॥ शास्त्रं न त्राधीयीत व्रतबंधविव
 र्जयेत्॥ तात्कालिकानध्यायनिमित्तानां समवाये विशेषमाह गौतमः॥ वर्षविदुः
 स्तनयितुस्तनयाते अहमिति॥ स्मृत्यंतरेपि॥ विदुः मर्ज्जितवृक्षी नो संनिधातो यदा

७१०

मवेत्। कातृष्टो तु तत्कावमकाते तु चिरात्रकमिति। अथानध्यायपवादः॥ मनुःविदोपक
रणेनैव स्वाध्यायेनैव नैव के। नानुरोधोऽस्य नध्याये होममंत्रजेषु च। कौम्येपि। ने
सकैनास्य नध्यायः संध्यायासनरावचाउपाकर्मणि। कर्मोतेहोमत्रेषु चैव हि। अनध्या
यस्कनांगेषु नेति ह्यसपुरातयोः॥ नथर्मशास्त्रेऽन्येषु पर्वण्येतात्थ्यवर्जयेत्। रावधर्मः
समासेनाकीर्तितो ब्रह्मचारिणा॥ ब्रह्मणामिहितः पूर्वभूषीताभाविनात्मनो। अधी
अधीयीतसदनियं ब्रह्मविद्यासमाहितः॥ सावित्रीज्ञातस्तु प्रीत्यंवेदानां प्रविशेत्तत्॥ रामः
अभ्यासेऽततं युक्तो भस्मे स्नानपरायण इति॥ इति श्रीमत्परमविदिक श्रीमदज्ञाग
देवभट्टसुतेन विदुषा कृपा - त्रभस्तेन विरचिते विधानपारिजाताभिधे निबन्धे प्रयो
गपारिजातादिनिबन्धोक्तं ब्रह्मचारिप्रकरणं समाप्तं। अथ ग्रहयज्ञस्वरूपमभिधी
यते। सन्यनियनैमित्तिकयोः प्रतिपदोक्तवस्त्वभावेऽनुकल्पानिग्राह्याणि। काम्ये
तु प्रतिनिध्यभावात् प्रतिपदोक्तन्येव वस्तुनि। तथा च शौनकः॥ ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्या

रामः
७१०

मिशौनको हं हि जन्मतां॥ पुराणो ह निश्चिन्ने वारे कुर्याच्च विजन्मसु। अनये विषुवे चैव
सोमसूर्योपरागयोः॥ ग्रहणामुग्रचक्षुनामेतां शान्तिं समाचरेत्॥ नियोयं ग्रहयज्ञः
स्यान्नैमित्तिक इतः परं। गभध्यानादिसंस्कारकर्मस्थपिविशेषतः॥ कायार्थेषु स
र्वेषु नववेश्म प्रवेशने॥ आत्रकायार्थं मेयादो सर्वत्र निमित्तसप्तमी ज्ञेया॥ आरोग्य
स्तानसमये सकांतौ गेगसंभवे। अतिचारे च यः कुर्याद्ग्रहयज्ञं विधानतः॥ सौमी
ष्टकलमाप्नोति निर्विघ्नं न नृणां संयति। तथा ह्येतेऽपि पदः स्मिन् प्रवर्तते स पदो
। खिलाः॥ तापादया विनश्यंति सर्वाः कार्याः प्रदक्षिणारति। अथेष्टानिष्टप्राप्तिपरि
हरोपायमन्तग्रहयज्ञविधानं॥ हेमाद्रौ स्कांदे। गार्ग्यं सुखासनासीनं कौशिकः
परिच्छति। निखिलो ग्रहशान्तिमेव गवन्त्यक्तुमर्हसि॥ गीर्ग्य उवाच॥ देवदानव
गंधर्वायक्षराक्षसकिन्नरैः॥ पीड्यंते ग्रहपीडितैः किंपुनर्भुवि मानवाः॥ शान्तिश्च
रेण सौदासनरमोऽस्तेति योजितः॥ राहुणा पीडितो राजानो भ्रांतो महीतले॥
अंगीरविरोधेन॥

रामोऽष्टादिवासितः॥ अष्टमेन त्रिशोकेन हिरण्यकशिपुर्हृतः॥ रविणा समक्षे स्थेन
 रावतो विनिपातितः॥ पुराणा जन्मसंस्थेन मृतो राजा सुयोधनः॥ पांडुवा बुधपीडायां
 विकर्मणि नियोजिताः॥ वष्टेनो ज्ञानसायुदेहिरण्यास्यो निपातितः॥ शोनिश्चरैरासौ
 दासो नरमांसो नियोजिताः॥ राक्षसा पीडितो राजानलोऽं तो प्रहीतले॥ केतुनां चि
 च पीडाया हतो वासिर्महाबलः॥ एते चान्ये च बहवो ग्रहदेवैश्च पीजिताः॥ मां स्ये॥
 श्रीकामजांतिका मोवायु रुय जसमाचरेत्॥ वष्ट्यायुः पुष्टिका मोवातये वा मिच
 रन्प्रभुः॥ ग्रहयज्ञास्त्रिधा प्रोक्ताः पुराणा श्रुतिको विदेः॥ प्रथमेऽयुतहोमो यंतस्वहोम
 स्ततंपरा॥ तृतीयः कोटिहोमस्तु सर्वकामफलप्रदः॥ गृहस्योत्तरद्वेष्टामंडपंकार
 ये ह्ययः॥ राक्षसतनू सौ बोचनुरेस्त्रमुदकप्रवां॥ दशहस्तमथाष्टौ वा हस्तान्युमानि
 धानतः॥ तस्य द्वा राणि चत्वारि कर्तव्यानि विचक्ष्य तोरिति॥ रक्षां दे॥ नवग्रहमखे
 कुंड हस्तमां च संभवेत्॥ चतुरस्त्रमधो हस्तं यो निवृत्तं स मेखलां॥ चतुरंगुलवि

रामः
 ८०

स्तारामेखलास्तदुच्छिताः॥ मां स्ये॥ वितस्ति मां ज्ञायोनिः स्यात्सप्तसंगुलिविस्तृता॥ ग
 जोष्टसदृशी तद्वदायनाच्छिद्रसंयुता॥ मेखलापरिस्वर्त्रयश्च दलसंज्ञिभा॥ सा
 चपश्चिमलो ज्ञेया योति स्यादितिकेचन॥ मानहीनाधिकं कुंडमनेकमयदं भवेत्॥
 तस्माच्चोक्ररपूर्वेष्टास्थंडिलं हस्तमात्रकं॥ त्रिवेप्रंचतुरस्त्रं च वितस्त्रयसंमितं॥
 स्थंडिलं वेदिः॥ वप्रामेखलाः॥ तदुक्तं मां स्ये॥ दिग्गुलौ चितो वप्रः प्रथमः समुदाह
 तः॥ अंगुलौ घ्रायसंयुक्तं वप्रद्वयं मध्योपरि॥ द्वंगुलस्तत्र विस्तारः सर्वेषां कथितो
 बुधैः॥ रक्षां दे॥ नवग्रहमखे कुयादित्ति जश्चतुराशुभान्॥ अथवा चैकमभ्याच्य वि
 धिना ब्रह्मणा सह॥ जन्मभूगोत्रमग्निश्च वप्राः स्थानं मुरनानि च॥ योजात्वा कुते
 शांतिपहोस्तेनावमानिताः॥ उद्यन्नोर्कः कलिं गेषु यमुनायां च प्रमा॥ अंगारकस्त्रि
 वं द्यायां मगधायां हिमांशुजः॥ सिंधवेष्पु गुरुजातिः शुक्रो भोजटे तथा॥ शनैश्चरस्तु
 सोरश्च राहुर्वैराटिनापुरे॥ अंतर्वेद्यां तेषां केतुरित्येता गृहभूमयः॥ यस्य यस्य च

८९

यजोत्रं तत्ते वक्ष्याम्य तः परं ॥ आदित्योऽस्यः काश्यपो गोत्रे अत्र यश्चंद्रमा भवेत् ॥ भारद्वा
 दाजो भवेद्देवास्तथात्र यश्च सोमजः ॥ इति क्रमः पूज्यो गिरोगोत्रः शुक्रो वै भार्गवस्तथा ॥
 शानिकश्य परावाय राहुः पेटिनस्तथा केतवो जैमिनीयाश्च महर्गितस्तदुत्तरं ॥ आ
 दित्येकपिलोनामपि मनुः सोम उच्यते ॥ धर्मके तु स्तथा सोमे जाठरो ग्निबुधे स्मृतः ॥
 गुरौ चैव शिखीनामशुक्रे भवति हाटका ॥ इति अथ मैत्रेयः महातेजाराहुकेवो हुतो
 ज्ञानः ॥ अथ वर्णाः ॥ भास्करांगारकौ रंको शुक्रौ शुक्रनिशाकरौ ॥ सोमपुत्रो गुरुश्च
 वतावभो दीतको स्मृतौ ॥ हस्तनाशनीश्च रं विद्याश्चित्रा राहुश्च केतवः ॥ अथ स्थाना
 नि ॥ मध्ये तु भास्करं विद्याद्युनिं पूर्वदिशि तो ॥ दक्षिणे लेहितं विद्या दधं पूर्वोत्तरौ तु ॥
 उत्तरे तु गुरुं विद्यात्पूर्वतो भार्गवं न्यसेत् ॥ पश्चिमे न शनिं विद्या प्रां दुः दक्षिणे पश्चि
 मे ॥ पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थाप्यो वैशुक्रं हस्तं तु लेः ॥ अथ धातवः ॥ मीनः ॥ तन्माका
 स्मृष्टिका प्रकृतं च दनास्त्वपि किमुभौ ॥ रजतापयस्वश्चात्र त्रयः कायमिहाः क्रमात् ॥

रामः
८९

स्कांदे ॥ शुक्राको प्राउः मुखो जे यो गुरुसौ म्यावुः मुखो ॥ प्रयउः मुखः शनिः सोमः शेषा
 दक्षिणो मुखः ॥ प्राउः मुखो कर्धदक्षि ॥ उदउः मुखो वामदक्षि ॥ प्रयउः मुखो यो दक्षिः ॥ दक्षि
 तो मुखः ॥ दक्षिणा द्य इति व्याख्येयं ॥ आदित्यामि मुखो दिर्युक्तो वा वारिपुगुरोः
 युक्तं न्याह्या वाहयेतु तान् ॥ मास्यो पुत्रो विप्रकथिने हस्त्या ब्राह्मणवाचनो ॥ ना
 दीश्राद्धं विधायाद्यवर्णया द्द्विजस्तथा ॥ नवमं मरये विप्रश्चत्वारो वेदवादिनः ॥ अ
 थवा कृत्विजो ज्ञांतो द्वावेव श्रुतिको विदो ॥ कार्याव्युत्तहो मेन प्रयेत विस्तरदिवा नास्था
 पने कुर्यान्मउपेतु विधानतः ॥ अतिप्रणयने हस्त्या वेदमावाहयेत्सुरा न् ॥ देवानां तत्र
 संस्थाप्या विशतिद्विशाधिकं ॥ आदित्यादि मुखः ॥ सर्वसाधि प्रयधि देवताः स्थाप
 न्या मुनिश्चैव नान्तरे न पराउः र्वो मे ॥ नान्तरे शाबर्हियोगिनः संनिहिता इति व्याख्ये
 यं ॥ मध्यस्थापनस्योक्तं न्यात् ॥ अतिहस्तं दिने ज्ञाय सोमाय स्थनरित्यथ ॥ स्यानाष्ट
 धिवि सोमाय इदं विष्णुर्बुधाय च ॥ इति श्रौष्टाश्च सुरेभ्यः शुक्रज्योतिः सिताय च ॥ ०

८२

प्रजापतेति सोराय आयं गेरिति राहुवे॥ केतवे ब्रह्मजतानं स्वे स्ये मंत्रैः प्रतिष्ठिताः॥ ईश्वरं
 भास्करे विंघातुमां विंघानि शाकारे॥ स्कंदमंगारके विंघातुना रायणं विदुः॥ गुरौ वेदनि
 धिं विंघातुं केराको विधीयते॥ वेदनिधिर्ब्रह्मा॥ शनैश्चरेयमं विंघातुं कालस्तथै
 वचाचित्रगुप्तोधिपः केतोरिपतेयुद्धदेवताः विष्णुधर्मोत्तरे॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि यो
 देवो योगरूपः स्मृतः॥ अग्निरर्कः स्मृतः सोमो वरुणः परिकीर्तितः॥ अंगारकः कुमारश्च बुधः
 श्रमज्जवाहुरिः॥ बृहस्पतिः स्मृतः शक्रः शुक्रो देवी च पार्वती॥ प्रजापतिः शनैश्चरेयमं
 जे योगराधिपः॥ विष्णुर्कर्म स्मृतः केतुर्ग्रहस्तैः सुराः स्मृताः स्कंदे॥ वक्ष्ये स्थानानि
 देवानां सोमश्चरादियथाक्रमं स्य स्योत्तरे शनैर्देवताः स्मृत्यदक्षि॥ स्कंदमंगारक
 स्यैव दक्षिणास्यानि वेदयेत्॥ तौ म्यस्य पश्चिमे विद्वं विधिजीवस्य श्ववर्तिः॥ इष्टमे उग्र
 सितादिं चान्मंदस्यामेयमो भवेत्॥ राहो॥ पूर्वोत्तरे कालं सर्वभूतमयवहं केतो निर्ज

रामः
८२

सदिभागे चित्रगुप्तं निधापयेत्॥ उत्तरे शनिस्यार्ध्यां गुरुके लो अक्षरितो॥ गराधिपं प्र
 तिष्ठाप्य सर्वदेवनमस्कृतं॥ अथ मंडलानि॥ भानुं तु मंडलाकारं सोमं तु रस्त्रं॥ अंग
 रकं त्रिकोणां च बुधं चारुणं कृत्तिं तथा॥ दीक्षचि नुरस्त्रं गुरुं पंचास्त्रं भावविं तथा॥ धनुः शत्रुं
 निविंघातुं सुक्रुं सुपां कृत्तिं तथा॥ ध्रुवाकारो केतवश्च गतो शनैर्नरूपितो॥ स्थापयेत्
 केतं दुर्लेरिति पक्षे मंडलाकारेण स्थापनं॥ द्वादशगुमादियं सोमं तु दिगुलं लिखेत्॥
 भृगुननां गुलं चैव गुरुं चैव षडंगुलं॥ बुधं भूमिसुतं सौरिचतुस्त्रिंशंगुलं तथा॥ सोमा
 दुर्धगुलं राहुं केतुं कुर्यात् षडंगुलं॥ मास्ये॥ विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च॥ न्य
 से नमो जे मतो शनौ स्तां वाष्पिकुमारकौ॥ सहस्रमंददिने शाना मुत्तरे स्यो यथाक्रमं॥ रा
 हो केतो दीक्षितो च विन्यसे क्रमतः सुधीः॥ स्कंदे अतः स्थापनं मंत्रां प्रकथयाम्यानुप
 वेशः॥ ईश्वरं शिवं केनेति शिवायैति पार्वती॥ यदं दिति च स्कंदविद्वं विद्वं रसुतः॥
 भावद्वान्नि ति ब्रह्माणं सजो वेदेति स्वर्गं॥ यमायैति च यमं कालं कापिरितीति च॥ चि

त्रावस्थितिमंत्रेण चित्रगु संनिधापयेत् ॥ अग्निरापः स्थितिर्विद्वुरिन्द्रं प्रपति ॥ स पात्र
 स्नाचनिदिष्टा अधिदेवा यथाक्रमं ॥ अग्निं हतमिति ह्यग्नेर्वरुणोऽस्य उदुत्तमं ॥ स्योनापृथि
 विमेदिन्या इदं विष्णुस्तु विष्णवे ॥ इन्द्रायेंद्रोऽतीन्द्रस्यो नोनपरोऽग्निश्चीडितो ॥ प्रजापते प्रजोऽ
 स्य एष ब्रह्मेति वा विद्ये ॥ मंत्रो नमोस्तु स्यैभ्यः सर्पाणां स्थापनमतः ॥ मरुध्यातं तु ॥ पा
 मास्ततः पक्षकरस्यादिशतमष्टोत्तरं सदेति मस्य पुराणोक्तमतद्रष्टव्यं ॥ अथ ग्रीवाधि
 देवानां नेवेत्यकुसुमानि च ॥ ग्रहवज्रसनदानस्थापनं चानुपूर्वशः ॥ मास्यो प्रागुत्तरे
 णातस्माच्च दध्यक्षते विभूषितां कृतकृत्यत्तुवर्धं संनंदनं वस्त्रयुगान्वितां पंचरत्न
 समायुक्तं पंचमंगयुतं तथा ॥ स्थापयेद्वरुणं कुंभं वरुणो तत्र विन्यसेत् ॥ गंगाद्याः सरि
 ताः सर्वाः समुद्राश्च सरांसि च ॥ गजाश्च रथ्या वत्सो कसंगा मादुर्दगो कुत्सानां ॥ मृदमा
 नीय विष्टं प्रसवैषिधिस्तमन्वितं ॥ स्नानार्थं विन्यसेत् तत्र यजमानस्य धर्मवित् ॥ रक्षां
 दे ॥ पिवाकरकुत्राभ्यां हि दापयेत् प्रक्तचंदनं ॥ चंद्रे च मार्गवे चैव सितवर्णं प्रदापयेत् ॥

रामः
८३

कुंकुमेन तु संयुक्तं चंदनं जीवसौम्ययोः ॥ अगुरुं चंदनं दद्याद्गुरुकेत्यर्कजेषु च ॥ ग्रहवर्णा
 निपुष्पाणि गायत्र्यधूपमादहेत् ॥ रवेः कुंकुरुकंधं पञ्चविंशतस्तु घृताक्षता ॥ सोमसर्जर
 सचैव अगुरुबुधे स्मृता सिंहे लं गुरवदद्याद्गुरुके वित्या गुरुं तथा ॥ गगुलं मंदुचिरे
 तुलाक्षारा होमप्रकेतवे ॥ उदिये स्विति मंत्रेण वीर्यं दद्यात्तद्वित्तः ॥ युजोर्दने रवे दद्या
 सोमाय घृतपायसं ॥ लोहिताय हविष्यान्नं बुधाय क्षीरं वाहिकं ॥ दध्यादनं गुरोर्दद्यात्
 घृताय च घृतोदतं ॥ मिश्रितं तिलमौषधेः प्रनेवेद्यं तु शाने श्रर ॥ राहो मांसौ दने दद्यात्केने
 मित्रोदने तथा ॥ निवेदयित्वा हुतिमिहो मं कुर्यात्तद्वत्केने मिश्रितः ॥ प्रदेष्टुमात्रा
 अर्कस्य समिधश्चार्कस्य मवाः ॥ दधिमधुमास्ययुक्ताः प्रतिदेवं च होमयेत् ॥ पालीशी
 श्वैव सोमा यस्वादिरीलोहिताय च अवा मार्गं विधायेति आश्वत्थीश्च बृहस्पतेः ॥ ओ
 दुं बरीश्चाप्युक्तयमं दापय च शमी मयीः ॥ दोवी राहोः कुशी न्केतो होमं चोस्ततः परा
 प्रतिदेवं च होमयेदिति सर्वत्र योज्यं ॥ इतरेषां देवानां ह्यस्य ग्रहसमिधिरवहोम ॥ आ

कृत्स्नसहस्रांशोरिमं देवास्तथा देवा अग्निर्मह्येति भो माय उद्धृष्यस्व बुधाय च। ब्रह्म
 ते अतिगुरोः शुक्रायान्त्यरिस्तुतः। शानिश्चरस्य मंत्रोपशानो देवीरुद्रास्तुतः॥ कथानर
 तिराहो अकेतुं ह एव अकेतवे॥ विष्णुधर्मतिरे॥ आहृत्स्नानतिसयस्येत्यादिसमाना
 मुक्तेः। शानो देवी तिसारस्य कांडाकाडितिराहवे इति मास्ये॥ आवोराजितिरुद्रस्य ब
 लिहो मंस्यमाचरेत्॥ आयो हि देयुमायास्तु स्योनेति रवामिनस्तथा। विहो रितं विहो
 रितित्वामिदेति स्ययं भुवः॥ इन्द्रमिदेव तातये इन्द्रस्य तु ह्यासुनः॥ तथा यमस्य चामगो
 रितिहो मः प्रकीर्तितः॥ कालस्य ब्रह्मजज्ञानमिति मंत्रः प्रशस्यते॥ चित्रगुप्तस्य वाजा
 तमिति योराति काविदुः॥ अग्निं हूतं वृणीमहरति वहेरुद्रस्तुतः॥ उद्धृतं मंवरुतोति
 अवां मंत्रः प्रकीर्तितः॥ मे मेः राधिव्यंत रितं विहोः सहस्रजीवेति च॥ इन्द्रायें दोर
 रातीन्द्रस्योत्तानपतो शचीस्थितो॥ प्रजापते प्रजेस्य अर्पणो रितिसर्पके। ब्रह्मणे
 ब्रह्मजज्ञानमिति मंत्रा उदीरिताः॥ आतूतं द्रैविष्टे शो दुर्गाया ज्ञानवेदसे॥ आतो

रामः
८४

नियुम्निर्वयोश्च आदित्यनस्य विदिवः। एषो उवाच अर्योति अग्निनो मंत्रैरितः॥ एवं
 च यत्र ग्रहमेवादिमेदु उक्तस्तत्र तत्कारवा परत्वेन ते ते मंत्रा प्रष्टव्याः॥ सर्वासु
 शारव्यग्रहयज्ञस्योक्त्या तु॥ समिधश्च त्रिमधुक्ता उभश्च शतिरेव वा। होतव्या मधु
 सव्यिभ्यां देध्ना चैव समन्विताः॥ चितामणौ॥ समिधां लक्ष्णं वाप्ये संख्या तासां
 ताथेव च। विशीर्णा विदुः। रुद्रा वक्राः ससुषिराः कृशाः॥ अतिस्थूला तिदीर्घा
 अस्मिन्निधः कार्यना ज्ञानाः॥ विशीर्णा युः स्युः कुयादि दृक्ता पुत्रे नाशनी। सुषिराख्या
 धिजननी कृशा चरियुवर्द्धनी॥ दीर्घा विदेशगमनी। प्रादेशा ज्ञाधिकान्मूनी समि
 धः सर्वकर्मणि॥ अर्को नाशयति व्याधिं पलाशः सर्वकामदः खदिरश्चायं लाभाय
 अथ मार्गः सुदादग्धेनेष्टा पुनर्यगः स्याद्वारम्यादि तस्तदा॥ कृत्स्नं दग्धं यदा तत्
 स्यात्पुनरुद्योदयेद्विः॥ स एव यागः कर्तव्यः पुनर्यागिस्तु नेष्यते॥ मध्याह्नं वादितो
 वस्तु उद्योदितं मवेद्विः॥ तस्य क्ता हविषो वसान्मध्याह्नं वादितः पुनः। गमनाथी च

८५

सत्तेन वयं मुक्तापथस्यते ॥ पूर्ववत्प्रत्यक्षं हेमं कुयस्सिक्तस्य वा जपं ॥ रक्तपादः कपो
 ताख्यः किञ्चिदाकृताकृतिः ॥ सचेच्छात्रं प्रविशति समीपं वा जनेद्यदि परिचिन्तय
 यंतमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥ देवाः कपोतसत्तेन प्रत्यक्षं जुहुयाद्दुते ॥ पट्टेच्छादिति
 जुहुयात्प्रत्यक्षं मरुणादिह ॥ रक्षसत्तेन जपेद्यदा विक्रय्योत्तपहामयोः ॥ गत्यारजस्वलो
 भायानिषिद्धदिवसेयवा ॥ अयाज्यं याजयित्वा तु विषादिप्रतिगृह्यच ॥ अप्रतिगृ
 ह्याह्यपुरुषाः प्रत्यवा प्रतिगृह्यच ॥ स्पृष्ट्वाग्निं च यनस्थं वा यपं वा उभो ज्यमोजने ॥
 एतेषु च निमित्तेषु मवेदन्य तमं यदि ॥ ययुश्चाग्निं परिस्तीर्य ययुश्चिरामतः परम् ॥
 पुनर्वसिनिमंत्रं भ्यातु जुहुयात्सत्तेन ॥ एताभ्यामेव मंत्राभ्यां जुहुयात्समि
 धोऽथैषा वा ॥ ययुहे नो ह्यतो स्यातामन्यतं च नुनेष्यते ॥ स्वाहाकारं विनिर्मुक्तौ
 यद्वामजो जपेदिह ॥ अथ विधुरोपासनं ॥ आश्वलायनः ॥ ३ ॥ इत्यथ चान्तिप्रण
 वेन चापावन्चान्तिरित्याहरयेत्पुरस्तात् ॥ निधाय पृष्ट्वादिवमंत्रकृता ततस्तु हेमः

रामः
८५

शकले श्रुतुमिः ॥ उखादयोऽनेव च तत्सत्तां सविश्यानिनोऽद्यानरे मेचमंत्राः ॥ नारो परां
 वाप्यवरोपरां वा चोत्पतिरेवं विधुरो न लस्या ॥ नित्यानि नैमित्तिककाम्यकर्म तत्रैव
 कुयादिधुराः सदेवैति ॥ आश्वलायनमाचार्यमग्निगम्य महर्षयः ॥ प्रतिपूजयथा
 चारमिदं च न मब्रुवन् ॥ भगवन् विधुराणां हि धर्माच्चोक्तमर्हति ॥ विवाहेत्यसमर्थ
 स्थविधुरस्य क्रिया कथा ॥ आद्यानि पंच यज्ञाश्च कार्यानि नैमित्तिकाः क्रियाः ॥ ग्रन्थादि
 पाराणां श्रमाद्याः ॥ ततः शुक्लांबरधरः शुक्लगंधानुलेपनः ॥ सर्वे धियोः सर्वगर्भे
 स्नापितो विप्रपुंगवो यजमानः ॥ स पत्नीकं कृत्वा जस्तान् स माहितः ॥ पृष्ट्वाग्निं प्र
 यत्नेन पूजयेत्तु विस्मयः ॥ होमांते पृष्ट्वाग्निं दद्याच्छां त्यर्थं पुष्टिवर्द्धनी ॥ आदित्या
 यश्च भ्रातृशरवसो मायदापयेत् ॥ भो माय रक्तवृषमं सोमपुत्राय कान्चनं ॥ गुर
 वे प्रीतवासां सिशुजायाश्च तु दापयेत् ॥ कृत्वा गोमंदि चारामदारुवेत्यायसं शुभं
 ॥ केन वेक्ष्यं द्यागमां सानि सर्वेषां मेव कांचनं ॥ यस्तु पीडाकरो नित्यं व्यवित्तस्य

८६

महः॥ तमेव प्रजयेत्स्वपादुक्षिणामिः स्वशक्तिः॥ यथा ग्रहादिनास्तद्देहवेदांगवा
रणाः॥ तोषः येन दुर्वस्त्रे वा तुष्टे मते विस्मर्जयेत्॥ अन्नहीनो देहे प्रादुर्भवेन्नरः
स्तुक्रलितः॥ यजमानमदाक्षिरयानस्ति यजसमोरिषुः॥ अग्निदग्धे यथोभस्मवातो
दूतं विनश्यति॥ दुरितं पञ्चमंत्रेति दग्धनादुत्तं तथा नृणां॥ यथा शास्त्रप्रकाराणां
कवचं स्याद्विकारतां॥ एवं देवोपद्यातानां शान्तिर्न विनिवारतां॥ यथा स्पृष्टं
यंत्रं यंत्रेता प्रतिरुन्यते॥ एवं स्पृष्टं यंत्रं यंत्रं शीघ्रांशां सा विनश्यति॥ अहिस्पृष्टं
तस्य धर्माज्जीतयेन स्य च॥ नित्यं च नित्यं मरथा स्य सदानुग्रहाः॥ ग्रहाः॥ ग्रहगोचो
नरे प्राप्ते ब्राह्मणाश्च विशेषतः॥ पूजिताः पूजयेत्येते निदं ह्यपमानिताः॥ ग्रहा
णामिदमातिथ्यं कुर्यात्संवत्सरादपि॥ आरोग्यवत्सं पन्नो जीवेच्च शरदां शतं
एवं समग्रनिष्ठा च देवादिनिश्चयं यत्॥ यां तु देवगणा सर्वे देवजामादाय पार्थि
वी॥ इष्टकामप्रदानार्थं पुनरागमनाय च॥ अनेनाविधिना यस्तु ग्रहपूजां समाचरेत्॥

रामः
८६

सर्वान्कामानवाप्नोति त्रैलोक्यं स्वर्गं महीयते॥ स देवायुतहोमो यनवग्रहमखः स्मृतः॥ य
प्रतिकूलो महस्तमेव तत्तद्वापरे पूज्यः॥ यस्तु पीडाकर इत्युक्तं त्यात्॥ राहुकेत्योः पृथ
ग्वास्तराभावान्मंदवार एव ग्राह्याः॥ ज्ञान्यादीनां दवारं तु पूजयेत्प्रयतो नर इति बोधा
यनकारिकात्॥ तथा॥ विवाहोऽवयजेषु प्रतिष्ठादिषु कर्मसु॥ निर्विघ्नार्थं मुनिश्रे
ष्ठतथो देवाभ्युत्तेषु च॥ वश्यकर्माभिचारादि तथैवोच्चृष्टादिकं॥ नवग्रहमखं क
त्या ततः काम्यैरेवाचरेत्॥ अन्यथा पूज्यं पुंसो न काम्यं जायते क्वचित्॥ तस्मा
दयुतहोमस्य विधानं तु समाचरेदिति हेमाद्रिनिबंधोक्तं मयुतहोमविधानं॥
अथास्य संक्षेपप्रयोगः॥ नवग्रहमखं स्त्रिविधः॥ अयुतहोमो लघुहोमः कोटिहो
मेत्येति॥ तत्र श्रीकामादियहिपीडायामुच्यते होमोऽंशं तिकामोचरं नवग्रह
मखामयुतहोमं कुर्यात्॥ तत्र प्रज्ञास्ते हनि सुमुहूर्ते स्मृतं संतारो यजमानः कृत
नित्यक्रियः सुप्रख्यालितपातिपादः स्वोयांतः अमुककामः अयुतहोमेनाह पश्यति

627

संकेतपुण्याहवाचनमातृकापूजनं नमो दीप्ताद्यविधाय ॐ पुण्याहमवतो ब्रुवं
त्यिति प्रथमं ब्रह्मवाचनं कुर्यात् ॥ ॐ पुण्याहमिति त्रिः श्रावणं प्रति वचनं ॥
एवं ॐ स्वास्ति मयं तो ब्रुवंतु ॐ स्वस्ति ॐ जडिं मवं तो ब्रुवंतु ॐ कृच्छ्रतामिति रावं ब्रु
ह्मवाचनं विधाय कृत्वा जश्चतुरो वेद दावे गविदो द्वौ बाह्व्या गृह्योक्तविधि
नामधुपर्केणाहयेत् ॥ ततश्चाचार्यो यजमानं गृहादुत्तरपूर्वदेशे प्रागुदक्प्र
वृत्त्या यां भूमावब्रह्मस्य उमं चतुर्दशविधिना विधाय तस्य मध्यभागे हस्तमा
त्रं कुंडं योनिमेखलासहितं कृत्वा तस्यैशानदेशे महदेवतास्थापनाय वेदि
कामर्दि हस्तविस्तृता वितस्मदीया वप्रहया वताचतुरस्रोदकप्रवृत्त्या कार्या
तस्याः प्रथमो वप्रोदगुलोदकायाः द्वितीयस्य गुलोदकायाः ॥ द्वावपि ह्यगुलविस्त
रो कायेः ततः कुंडमध्ये उपलिप्तो सिकतो पकीरो स्थगृह्योक्तविधिना भूस्पर्शकार
पर्वकमग्निं प्रतिष्ठाप्य गृहवेद्यादात्रिंशत्सुरानावाहवे त्रवत्येकं स्थापयेत् ॥

नामः
८७

तत्रावाहनं पुष्प तंडुले ॥ ३० ॥ भर्तुवः स्वाः सूर्यरहागच्छरुतिष्टेति प्रयोगेण ॥ ते च सूर्या
दयो न प्रधानदेवाः ॥ रुद्रादयो ववाधिदेवाः ॥ भग्यादयो नवप्रत्यधिदेवाः ॥ विनायका
दयः पंचलोकपाला इति द्वात्रिंशत् ॥ तांश्च पूर्वोक्तं मंत्रं उक्ता वा वास्य षोडशोपचा
रा यथोक्तं गंधपुष्पक्षुपदीयनैवेद्यादिभिः संपूज्य वेद्या उपरिवितानां कसुशोमि
तं फलपुष्पयुतं दद्यात् ॥ यस्य ग्रहस्य यो वर्णस्तस्मै तत्तद्गणानि वस्त्रकुसुमानुले
पनादीनि यथोक्तानि मुंडोदनादीनि नैवेद्यानि च दद्यात् ॥ उक्तांतां मे सर्वभ्यावाय
सेवा दद्यात् ॥ तत्र वरुणं संपूज्य बहिर्दध्यक्षतपुष्पमालां विभूषितं दद्यात् ॥ गंगाया
आहूयेत् ॥ तत्र मंत्राः ॥ गंगाद्याः स्वरितः सर्वाः समुद्राश्च सरोसि च ॥ सर्वे समुद्राः स
रितस्तीर्था निजलदानदाः ॥ आयांतु यजमानस्य हरितक्षयकारकारति ॥ देवदान
वसं वा दद्यादप्रसंजो भव सर्वदेतिकलशः ॥ प्रोक्ष्य नाचकार्या ॥ ततो व्याधानं कुर्या
त् ॥ तत्राज्यमागांते विशेषः ॥ आदित्यं सोमं भूमं बुधं बृहस्पतिं शुक्रं शनिं राहुं केतुं इति
प्रधानदेवताः ॥

८८

रुच्यरमुमांस्कंदं विस्तुवन्नागां इंद्रयमंकातं चित्रयुतमिष्यधिदेवताः॥ अग्निमपोभूमिं
विस्तुमिंद्रमिंद्राणी प्रजापतिं सर्वांश्च सा एवामिति पयधिवेताः॥ विनायकं दुर्गां वि
युमाकाशं त्रिभिर्नाविति पंचलोकपालं चैश्वर्यं अमृतं मुक्तं संख्यामिरकादिस्मि
द्धिरेकैकया ज्यादुसा एकेकया चर्वाहूत्यातिनाज्योद्युपेकस्य तद्रव्येण दशमि
शमिराहुतिमिरयुतसंख्यामिष्यव्यस्तसमस्तव्याहृतिमिस्तिताज्याव्याहुतिमि
शोपेतास्त्रिष्टुतमियादियथाशायत्याहुतिनिर्वपामीत्यादिप्रयोगेण चतुरश्रनुरो
मुष्टीनिर्वपेत्॥ एवं प्रोक्ष्य तोपि सूर्यायत्याहुतिं प्रोक्ष्यामीत्यादिप्रयोगोऽष्टव्यः॥ प्र
क्षालनानंतरं समं विभ्यं ज्येष्ठमनुष्मारतिर्यथा देवतं क्रमेण निदिशेत्॥ ततः क्रमे
ण द्वाविंशस्त्रातिद्वयं त्यज्य॥ यदैकेव॥ इत्थाधानानंतरं यजमानेन द्रव्ययागः॥
कार्यः॥ सच बहुकृत्के होमे यथा काले प्रत्याहुतियागस्य कर्तुमिच्छा कपालासवे मिव
होमो द्रव्यज्ञातं म्यद्रव्यजीतं मनसा देवताश्च ध्यात्वा रंयथा देवनमस्तु नमो मे से

रामः
८८

बंरुपा॥ आपस्तंबश्चोतसूत्रेनुश्रुतिमिरापियागः कर्त्तव्य इत्युक्तं॥ तथा च तत्सूत्रं॥ सर्पिरा
ज्येष्ठानीयादध्ययं कर्त्तारमिति॥ रातम्यद्रव्यं कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं ना तथा व्याख्यातव्यान्॥ ततो यज
मानान्वारद्य आचार्य आद्या रावाज्यभागो हूत्या सूर्याद्युद्देशेन प्रादेशमात्राः कर्त्तव्याः
स्थितास्त्रिमध्यक्ता अर्कादिसमिधः आहुतेनेत्यादि मंत्रैर्मया संख्यं हूत्वा ततो न्यून
संख्यामिस्तनसमिधं मिद्रधि देवता प्रयधि देवता होमः कार्यः॥ यद्वाधि देवतादीनां
पालाश एव समिधो होतव्यः॥ ततः सूत्रेणैकैकामाज्याहुतिं मंत्रैर्जुहुयात् ततश्च
रुतवदानधर्मैरेकैकामाहुतिं जुहुयात्॥ जमदग्नीनां पंचावसंभवति ततः सर्वच
रुभ्यो वदाय सोमं रातानमिति मंत्रेणोत्तिष्ठेत्कृतं जुहुयात्॥ एतावदाचार्य एव कुर्वी
ता ततो होमार्थं कामानुसारेण सर्पिर्वितितव्रीह्यादिद्रव्यं सूर्यादिमंत्रैः प्रतिदे
वतं दशदशाहुतयोक्त्यभिस्तांतं देवता मनसा ध्यायन्निरुपांशु प्राउः मुखैरुदउः
मुखैश्च होतव्याः॥ ततः प्रणवाद्याभिः स्वाहा ताभिर्व्यस्ताभीष्टकामः समुध्यतामिति

८७

ध्यायंतो वाग्यतां ऋतुं द्रुषिदिव तविनियोग जान पूर्वकं समिद्धे नो दक्षिणं जान्या च्यत्रं त
जानुहस्ता यज्ञोपवीतनः पूर्वाह्न एव प्राङ् मुख उदङ् रवाश्च कुयुः॥ होम संख्या च सम्य
क्ता बधानिः काया॥ याम होम संसाप्ति स्तावत्ततिदिने होमाद्ये तयोश्च दन पुष्पादिभिर्ग
हे देवताः पूजयेत्॥ ततः शुभे मुहुर्ते होम संख्यां समाप्य चतुर्गृहीतेन द्वादश गृहीतेन वा
ज्येन फल वस्त्र कुसुम चंदना धूप तपंचरत् सुवर्णादियुतां पूजां हिति मूर्धानि मिति मंत्रे
ता यजमानान् चारु भ्रात्रा च यजिदुयात्॥ ततो होम शेषं संपाद्य यजमानस्याभिषेकं
कुर्यात्॥ तान्ने वं॥ अग्नेः पश्चिमे सुकुटुंबे प्राङ् मुखं कीदृशं विष्टं यजमानं उदङ् मुखं
आचार्य रुद्रिजास्तिष्टं तां पूर्वस्थापित कलशोदकेन समं गतगीतवाद्यं पद्मवद्भवा
दिभिरभिषिच्येत्॥ तत्र मंत्राः॥ समुद्र ज्येष्ठा इत्यादयः सुरास्त्वामभिषिचं चित्यादयश्च
यो राणाः॥ ततः सर्वोषधेः स्नापितो यजमानो मातृगंध वस्त्र धरः प्रसन्ना चेता आ
चार्यादिभ्यो दक्षिणां दद्यात्॥ तत्र सूर्याय कपिलां ययस्विनीं धेनुं कपिले सर्वभूता

रामः

८७

नां पूजनीया सिरो हिति॥ तीर्थादव मयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥ इति मंत्रेण दद्यात्॥ १॥
सोमाय शंखं॥ पुरायस्त्वं शंखं पुण्यां तया नो मंगलानां च मंगलं विष्णुना विधृतो यस्माद
तः॥ इति दद्यात्॥ २॥ भौमाय रक्तं वराहं धरं धरं वृषं॥ धर्मस्त्वं वृषं रूपेण जगदानं दका
रकं॥ अष्टमं ते रश्मिं नमतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥ ३॥ इति दद्यात्॥ ३॥ बुधाय सुवरासि सुव
र्ण परिमितं॥ हिरण्यगर्भं गमस्त्वं हे मवीजं विभावसो॥ अतं तं पुरेय फलं दं मतः॥ इति दद्यात्
॥ ४॥ गुरो पीन वस्त्रं दधं॥ पीन वस्त्रं युगं यस्माद्वासुदेवस्य वृद्धं॥ प्रदानास्तस्य मे विष्णु
स्ततः शान्तिं प्रयच्छेत्॥ इति दद्यात्॥ ५॥ शुक्राय श्वेतं श्वं॥ विष्णुस्त्वं मश्वं रूपेण यस्मा
दमृतं संभव॥ चंद्रार्क बाहो नित्यमृतः॥ इति दद्यात्॥ ६॥ शनयि कृष्णं गां॥ यस्मात्त्वं
पृथिवी सवीधुनुः केशव सज्जिभा॥ सर्वपाप हर नित्यमनः॥ इति दद्यात्॥ ७॥ राहवे आ
यसं॥ यस्मादयसं मारुतवाधीना नित्यं ददा॥ हला गला युधादीनि तस्माच्छान्ति
प्रयेच्छ मे॥ इति दद्यात्॥ ८॥ केतभ्यः शृंगां यस्मात्त्वं सर्वयज्ञानां मंगलेन व्यवस्थितः

यानं विभावसो नित्यमतः। इति दद्यात्। एताश्च दक्षिणा आदित्यस्य दक्षिणा मृतये नो याविता
 मृत्येन न्यून्यास्तावन्मृत्युसुवरां स्यात्तत्तस्याः पूरणा यत्तत्तदा तत्तत्काले मेव दातव्यं।
 न च सुवरा मंत्रः। एतच्छ्रुत्वा नोयः। अयं मुखो दक्षिणा पक्षः। अथ वा सर्वेभ्यः सुवरादिभ्यः
 दक्षिणामेकैकां गां सुवराभिषिक्ता गवामं गेहिति मंत्रेणा दद्यात्। अथ वा सर्वेभ्यः सुवरा
 मेव देयं। येन वा गुवादि तोषस्त दद्यात्। सामर्थ्ये शय्या रत्नभूमी रपि दद्यात्। क्रमेण मं
 त्रा यस्मादभ्युपगच्छन्नेके वा वस्य शिवस्य च। शय्या ममाप्यभ्युपगच्छन्नेकं जन्म तिजन्मनी
 ति शय्याया। यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वे देवाः प्रकीर्तिताः। तथा शान्ति प्रेयसे तुरन्त दानेन मे
 सुरा रतिरत्नानां। यथा भूमि प्रदानं स्य कलां शान्तिषो उशी। दाना न्यून्यानि मे जातिभूमि
 दानाद्वेदिहेति भूमे। वस्त्रालंकारादि चक्रिभ्यो यथा श्रद्धं देयं। ततो जमानो मि प्र
 दक्षिणीकृत्य वेदिसमीपे गत्या देवताः पूजयित्वा नमस्कृत्य। तत आचार्यः पुष्पां
 जलिं दद्यात्। उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते। यां तु देवगणाः सर्वे इति देवता विसर्जयेत्। ततो यत्त

रामः

८०

माना प्रतिमाः सोपस्कृता मं उपादि चार्था यथैव येन। ततः सभ्या न्यून्ययि चाचार्यादि
 क्षमापयेत्। प्रतिदेवतं त्रयस्त्रय दौ के को वा ब्राह्मणं भोजयितव्यः। मरि दक्षिणा च दे
 या। आशिषो गृहीत्वा स्ववन्निविनयं विस्तृत्य सोऽसाहः ससुहृद्वाधवो भूजीतेति। यत्र
 केतव्यं अहः पूज्यते तत्राधिप्रयथि देवतयोर्विनायको दीनो यावाहना दीनिकुर्याद
 हुतीनामयुतसंख्या च रावं कुर्वतः फलं माये। अनेन विधिना यस्तु अहः पूजा समाच
 रतु। स्ववन्निमानवा ज्ञेति प्रत्यस्व गोमिहीयत इति। इति श्री हेमाद्रि निबोधे शान्तिको
 उक्तं अयुत होमविधानं समाप्तं। अथ ह्यहोमविधानं। कथिते युत होमो यत्तदहो
 ममत्ताः शृणु। सर्वकामा तये यस्मात्तदहोमं विदुर्बुधाः। पितृणां वध्रेभो यस्माद्दु
 क्तिमुक्तिफलप्रदः। अस्मादंशगुणाः प्रोक्तो लक्ष होमः स्थयं भुवा। आहुतीभिः प्रयत्ने
 न दक्षिणाभिस्तप्येव च। आहुतीभिस्तप्या जनेति वा पाठः। दिरुस्त विस्तृतं न दक्षनु
 हस्ता यत्तं पुनः। लक्ष होमे भवेत्कुं उं योनि वस्त्रं क्रान्तिमेखलं। दिरुं योनि ताकाया प्रथ

नामेखला बुधैः। त्रिरं गुणोपि ता न दत्तुं द्वितीया समुदाहृता उक्ता यविस्तराभ्यां च तृतीया च
तुरंगुला॥ अंगुलस्तत्र विस्तारः पूर्वयो रपिज्ञस्यते॥ तस्य चोत्तरपूर्वे ता विनस्ति चयसं
मितं। प्रागुदक्च वरां तदुच्चनुरस्य समं नत॥ विष्कं भाधोपि तं प्रोक्तं स्थंडिलं विष्कं कर्म
एणा विष्कं भो विस्तारः॥ स्थंडिलं वेदिः॥ संस्थापना यदेवा ता वपच य समावृता तस्मि
रुवावाहये देवान् पूर्ववत्पुष्पतंडुले॥ गरुमानधिकस्तत्र संपूज्यः श्रियमिच्छता॥ सा
मध्यनिशरीर रुचं वाहनं परमेष्ठिनः॥ विषणोपहरो नित्यमना जातिप्रभयं गरुडावा
हनमंत्रः॥ पूर्ववत्कुभमामं च तदुच्चो मंसमाच्येते॥ सहस्राणां शतं दुह्या स्वमिसं
ख्यादिकं पुनः॥ पूर्ववदेव समिदा ज्य चरुतिला ज्यदि होमं पूर्वोक्तेरेव मंत्रैः कुर्यात्॥
गरुडमंत्रस्तु सुपवरोऽसि गरुमानिति मंत्रः॥ अतकुं मे वसो धारि पातयेदनलोपरि।
अं दुवरी मर्था प्राच रुज्जी कोटरवर्जिता॥ बाहुमात्रा सुयं हृत्प्रा ततस्तं मध्योपरि।
अतधारां तथा सम्यगग्रेरुपरि पानयेत्॥ आवयेत्संक्रमानेयं वै ह्रस्वं रौद्रं मेदवं॥

महावैश्वानरं सम्यक् ज्येष्ठस्या मचपाठयेत्। स्नानं च यजमानस्य पूर्ववत्स्विवाचनं। फल
व्यायजमाने न पूर्ववा दक्षिणा पृथक्॥ कामक्रोधविहीने न रुचिभ्यः शान्तये न सा॥ त
द्वा अदृशान्योष्टे वा लक्ष्मणे मे पि रुचिजः॥ कर्तव्याः शक्तिनस्तदुच्चल्यारो वाप्यमसराः
॥ न वग्रुमरवा एव लक्ष्मणे मेदुशोत्तरं दद्याच्च मुनिशाले भूषणान्यपि शक्तिनः॥ शय
नानि च वेस्त्राणि हेमानि कठकानि च। कर्णांगुली पवित्राणि कंठे सत्राणि शक्तिनः॥ न
कुर्याद्दक्षिणा हीने वित्तशक्ये न मानवः॥ अष्ट्वालो न मोहाद्यौ कुलक्षयमवाप्नुयात्॥
अन्नदानयथा शक्त्या दातव्यं भूतिमिच्छता॥ अन्नहीनः कुतो यस्मा दुर्मिष्टफलं दो
भवेत्॥ अन्नहीनो देहे प्राणं मंत्रहीनश्च रुचिजः॥ अदरोपिय शरं नास्ति यजसा
मोरिषु॥ न चाप्यव्यधनः कुर्म्या हरेक्ष होमं नरः। क्षिप्रं तस्मात्पीडा करोतीव यराव
भवति ग्रहः॥ तमेव यजेयं नृत्पा दौ वात्रीन्यायथाविधि॥ रक्कमप्यवयि नृत्तपा ब्राह्म
रां यजपारंगं॥ दक्षिणाभिः प्रयत्नेन बहून्वा बहू वित्तमान्। लक्ष्मणे मस्तु कर्तव्यो

२०२

यदावित्तमवेद्गृहे॥यतःस्वर्गनिवाप्नोपिकुर्वन्कामान्विधानतः॥पश्यतेशिवःलोकेच
स्थादियमरुद्रो॥यावत्कृत्यशतान्येष्टमप्यमोक्षमवाप्नुयात्॥सकामोयस्त्वि
मंकुर्यादत्रैष्टमंयथाविधि॥सर्वान्कामानवाप्नोतिपदंयानंतमायंकुमारंभृशु
मंपति॥अष्टराज्यस्थाप्याराज्यंश्रीकामःश्रियमाप्नुयात्॥ययंकामयतेकामंतंतमी
जोतिपुष्कलं॥निष्कामःकुरुतेयस्तुपरंभ्रूमाधिगच्छति॥इति लक्ष्मणेन मूलशक्यानि॥
अथपदतिःलक्ष्मणेनयुतहोमादेतावान्विशेषः॥संकल्प्यादिपूर्वतः॥कुंडंतुसमंततो
यजमानदिहस्तविलुतकायी॥तच्चक्षेत्रफलंनचतुर्हस्तंभवति॥तन्नेखलास्तक
मेरादिचिचतुरंगुलोद्गायाःतावदिस्ताराश्रितस्त्रःकायी॥वेदिस्तुतदीशान्याम
धिषड्दिशदंगुलविस्ताराचतुरस्त्रागुदक्प्रवणावप्रत्रयोपरिदशांगुलोद्गाकाया
तस्याप्रथमोवप्रोद्गुलोद्गायः॥द्वितीयतृतीयोत्र्यंगुलोद्गायौ॥त्रयोपिचतु
लविस्ताराःकायी॥रावंचवप्रेःसहाष्टीदशांगुलोद्गभवति॥तत्रदेवतावाहन

रामः-
२०२

कालेःप्रागुक्ता॥सूर्याद्याद्यात्रिंशदेवताभावात्सर्वेषामुत्तरतः॥सामध्वनिजारीरस्त्वे
वाहनंपरमेष्ठिनः॥विषयापहरोनित्यमतःशान्तिप्रयत्नमेशतिपुराणमंत्रेतागरुडमावा
हयेत्॥पूजादिकलशस्थापनांतपूर्ववत्कायी॥अन्याधानेपूर्वोक्तप्रधानदेवताकी
र्तनांतैगरुत्मानधिकःकीर्तनीयः॥निवापिमितदर्थमधिकोनिवापंकायी॥प्रोक्षणे
प्येवंत्रयस्त्रिंशत्स्थालोदशैकावास्थादी॥पूर्वोक्तदेवस्वमिदाज्यचरूपकलितदशा
रुतिहोमाकार्यःसर्वेषांगरुत्तनश्चपूर्वोदितमंत्रैः॥रुगलतस्तुसुपरासिगरुत्त
नितिमंत्रोजेयोहोमादोइंद्रमित्रमिति॥स्वमिदादिसंख्याव्यतिरेकेताव्यस्तस्यमस्त
व्याहृतिभिःपूर्वदेवलसंख्यापूरणीया॥पूरणदुप्यनंतरमन्तेरुपरिस्तंमद्यवि
धृतामौपुंखरीस्त्र्यंषराशिखाविवर्जितांवाहुमात्रांविधायतयातदुपरिष्टंखला
विधृतेनष्टतपूरितेनकुंभेनाधोयवमात्रच्छिद्रेताज्यमुच्यताग्रेरुपरिवसोद्धरिंषा
तयेत्॥तदाचाग्रेयादीनिसंस्तानिमहावैश्वानरज्येष्टसामनीचश्चावयेत्॥६

क्षिणाया युत होमादुशगुणादशधेन्यादिसुपादेयासुयाद्युदेजेनादशशय्यायाः॥ अ
 युत होमादुशगुणानिदशगुणाभूते अदेयाः॥ मंत्रास्तएव॥ शक्तिमांश्चैभूषणाशया
 नासनेवस्त्राणि॥ हेमकटकेस्वर्णागुलीपवित्रकंठस्त्रादीन्यदद्यात्॥ अयुत होमा
 दशगुणभोजनं कार्यं विसृज्य निदिश्यमानं फलं तु प्रागेव लिखिते॥ ॥ इति श्रीमदुनेत
 मष्टविरचिते विधानपारितोषे लक्ष्मणहोमपद्धतिः॥ अथ कोटि होमविधानं॥ तत्र म
 ल्यपुराणी॥ अस्माकं तगुणाः प्रोक्तः कोटि होमः स्वयंभुकाः कायावेदवेदांगवेदिनः॥
 एवमादशतां विप्रान् स्वस्त्रमात्यानुलेपने॥ पूर्ववत् जयेभ्यस्तपास्वामिरामाभरणैः॥
 रात्रीस्तु चरौ च पावमानं सुमंगलं॥ पूर्वतो बद्धयः शान्तिपठनास्त उज्ज्वलः॥ श
 कं रौ च सौभ्यं च कोष्ठां उं शान्तिमेव च॥ पठेत्तु ह्येह दारिया जुर्वेदिकमुत्तमं॥ सोप
 राप्रियाविराजमन्त्रियारोहं संहिता॥ ज्येष्ठसमितया शान्तिं च दोगा पश्चिमे पठेत्॥
 शान्तिस्तु कंच सौरं च तथा शाकुनकं शुभं॥ पौष्टिकं च महाराजमुत्तरेणाप्यथर्ववित्र॥

रामः

२०३

पंचभिः सप्तभिर्वाथ होमः कार्योऽथ पूर्ववत्॥ स्नानेपाने च मंत्राः स्युस्तएव मुनिसत्तमः॥ व
 सोदशविधानं च लक्ष होमवद्विष्यते॥ अनेन विधिना यस्तु कोटि होमं समाचरेत्॥ सा
 र्वान्कामानवाप्नोति ततो विष्णुपदं व्रजेत्॥ यः पठेत्तु गुणोदापि अहं शान्तिं त्रयं नरे॥ स
 र्वपापविशुद्धात्मा पदमिंद्रस्य गच्छति॥ अथ मेधसंस्तुतिदशचाष्टेभ्यधर्मवितु
 ॥ हृत्या यस्मै लमाप्नोति कोटि होमाश्च मश्नुते॥ ब्रह्महृत्य स हस्तुतिभूराहृत्या वु
 दानि च॥ नश्यति कोटि होमेन यथा वसिष्ठभाषितं॥ कोटि होमप्रकर्तव्यो यदा वि
 त्तं भवेद्दुःखं॥ सर्वानर्थानेवाप्नोति कुर्वन्कामान् विधानतः॥ पूज्यते शिवलोके च व
 स्वादियमरुहोः॥ यावत्कल्पेता न्याष्टि अथ यो ह्यमवाप्नुयात्॥ सकामो
 यारिन्वर्मकृया कोटि होमं यथाविधि॥ तं ह्यममवाप्नोति पदं चानं स्युते पुत्रा
 र्थीलभते पुत्रानित्या लक्ष होमवत्॥ तथा ग्रहमजत्रयं कुर्याच्च स्वानाद्यनमान
 वः॥ न तस्य मरुपीडा स्यान्न च बहुजनक्षयः॥ मरुयत्रयं गेहे लिखितं यस्य

८४

तिष्ठति। न तत्र पीडा बालानां न रोगो न बधनं॥ अत्रोपयज्ञफलदमोषाद्यो धनाशानं
कोटिहोमविदुः प्राज्ञा मुक्तिमुक्तिफलप्रदा॥ अथ मेधफलं प्रादुर्लभ्यहोमं सुरोत्तमा॥
दादशाहस्यमस्तद्वसवमहमरवः स्मृतः॥ द्वादशाहो यजस्तत्फलं प्रदयेत्॥ इति क
थितमिदानीमुत्सवानंदं हेतुसकलकलुषहारी देवयज्ञामिषेकः॥ परिपठितयइ
त्यंयः श्रुत्वा तिलान्नामिभवेति सज्जन्तु राराग्ययुक्तः इति मास्ये कोटिहोममूल
वाक्यानि॥ अथास्य प्रयोः॥ अत्रापिलक्ष्महोमवद्वानुष्ठानं॥ यदाशीघ्रं समाप
यितुमिच्छति तद्दोक्ताष्टहोमकर्त्रपक्षेयां अधिकामपियथेष्टं वरीतव्या॥ अत्र
पिगस्तातास्य हेवत्रयस्त्रिंशद्देवताः पूज्या कुं उवेदिकयोः कोटिहोमिचतुर्हस्त
मित्यादि विशेषोद्देश्यः॥ ग्रहहोमः॥ पूज्यवत्॥ व्याख्यातुं यस्तु कोटिमिताहो
तव्यः॥ दक्षिणा तुल्यहोमादुत्तमगुणसहस्रं धेनवः॥ सहस्रं शंखस्यादि॥ दाने
मंत्रस्तदाव॥ यद्वा स- गाः सुवर्णमणिताः सोपस्कराः सूर्याद्युद्देशेन देयाः॥ नत्रउक्तं राव॥

रामः

८४

अथवासवेभ्यः सुवर्णद्विधा॥ नलादिदानपूर्ववत्॥ ब्राह्मणभोजनमुद्यतहोमासहस्र
गुणं॥ अन्यत्सर्वं लक्ष्महोमं तु ज्ञेयं॥ इति हेमाद्रिनिषेधेशान्तिकोटीका निअयुतहो
मलक्ष्महोमविधानानि॥ अथमहयज्ञसाधारणो विशेषः॥ हेमाद्रावेवावृत्तमाभ्या
यने कुं उतथा च वज्ञकर्मणि॥ त्रिमेखलं चैकवक्रमरनिविस्तरं तातु॥ पाठाश्रया
मिधः शस्तामधुगोरोचना चिन्ता॥ चंदनागरुणा तद्वत् कुमेनामिषेविताः॥ होम
येन धुसपिभ्यां विव्यानिकमलानि च॥ सहस्राणि दक्षिणोक्ततर्वादेव स्वयं भुवा॥
वश्यं कर्मणि विव्यानां पत्नानां चैव धर्मवित्॥ सुमित्रियान्नापन्नं पथयति हो
मेयेत्॥ नचात्ररत्नपनं कार्यं न च कुं मा मिषे च नो॥ स्नानं सार्वाधैः कृत्वा शुक्लपु
ष्पांबरौ गृही॥ कंठस्थैः त्रिः सकटैरेरुगुणैः पवित्रैः॥ सहस्रमवस्त्राणि दे
यानि शुक्ला गावः सकोचना॥ अवशानिवशी कुर्यात्सर्वशत्रुबलान्यपि॥ अमि
त्राणां पिमित्राणि होमोयं पापनाशनं॥ द्विदेषणमिचारे च त्रिकोणं कुं उमीष्यते॥

हिमेखलंकोरा मुखंरुस्तमात्रं च सर्वतिः। होमं कुयुस्त्रियो विप्रारक्तमाह्या बुद्धे पनाः। निवा
 लोहितो ह्नीषा लोहितां वरधारिणाः॥ वरवायस इत्ता ज्ञपात्रपुसमन्विताः॥ समिधो
 वामहस्ते नश्येना स्थितवतो युताः॥ होतव्याः॥ शुक्लं केतुं श्रद्धा यद्विरजिवरिपोः॥ दु
 मित्रियोस्तस्मै संतु नथा हं फेडितीति च। ज्ञेयतामिचारमं जेतासुरं सतामिमंत्रितं॥ प्र
 तिरूपं परिपोः कृत्वा सुरेण परिकल्पयेत्॥ देष्टु रूपस्य सकलन्यं गायत्रौ विनिश्चि
 येत्॥ ग्रहयज्ञविधानां तस्मादेवामिचरन्तरं॥ विदेष्टां तथा कुर्वन्ते तदेव समाचरेत्
 इहैव फलं दुपुसां रातन्नामुत्र शोभनं॥ अमुत्र परलोके न शोभनं नरकरहेतुरित्यर्थः॥
 तस्मादांति करं त्यत्र कर्तव्यं भूतिमिदुतो॥ ग्रहयज्ञं यकुर्याद्यस्य कामेन मानवः॥
 सविज्ञोः पदमाप्नोति पुनरावृत्तिं दुर्लभं॥ यस्मिन् देष्टुं याज्ञियं श्रावयेद्वापि मान
 वः। न तस्य ग्रहीता स्यान्न च बंधुधनक्षयः॥ ग्रहयज्ञं त्रयंगुहेति तं यस्यतिष्ठति।
 न पीडा तत्र बाह्यानां न च रोगो न बंधनं॥ अशेषयज्ञफलदमित्यादि पूर्ववत्॥ इति

रामः
८५

हयलोपयुक्तविशेषाः॥ अथ महान्तो युत होमलक्ष होमकोटि होमा उच्यंते। हेमा ज्ञादा
 वैववस्माह्यो राजाधर्मप्रसक्तेन प्रजानां चरिते शुभता॥ ग्रहयज्ञः सदा का यो लिङ्गहो
 मसमन्वितः॥ नदीनां संगमे चैव सुराणां समेत स्तथा॥ सुखमेभमिभागे च देवताधिपे
 ते नृपः॥ गुरुणा कृत्वा जैश्वेवसाधं भूमिपरीक्षयेत्॥ खने ह्येतत्र कुं उच्यते सुखमहस्तमा
 त्रकं॥ दिगुरुणां लक्ष होमे च कोटि होमे च तु गुणः॥ युगे शो कृत्वा जः प्रोक्ता अष्टौ ते वैदया
 रमाः॥ कंदमूलफलहारदुषि क्षीराग्निना पिवा॥ वेद्यानि धाय ये चैव रुना निविधानि
 च॥ कुं उष्ट्रं परिधेयां श्रेत तोमि च समर्चयेत्॥ कृक्षा लोमहा इत्यर्थः॥ परिधेयाः प्रा
 त्नीत इत्यर्थः॥ गायत्र्यपरा साहस्रं मानस्तोकेति षड्गुणाः॥ त्रिंशद्गुणादि मंत्रे च च्या
 येः॥ मम आ वतु वैश्वदेवैः कृष्णो देर्जुं दुयायं च किरिकायां तुषो उडा॥ होतव्या दज्ञासा
 हस्त्रा अथो वैज्ञात वेदसा॥ श्रिया मंत्रेण होतव्याः सहस्त्राणि च तु दृशा॥ शेषाः पुं
 च सहस्त्रास्तु होतव्याः स्त्विं प्रदेवते॥ हुतेना तसहस्त्रे तु पुष्यज्ञानं विनिदिशेत्॥ कुं मेः

२०६

मो उवा संख्येऽसहिरतैः समं गेलेः ॥ स्नापयेद्यजमानं तु ततः शान्तिं विधाय ॥ एवं कृते
 तु यत्किंचिद्गृह्योपास्य मुद्रां ॥ तत्सर्वं ता शब्दायाति पद्यात्मनैः पक्षिणां नृपः ॥ तस्मात्स
 वं प्रियत्नेन प्रधानादक्षिणा स्मृता ॥ हस्त्यश्च रथयानानि भूमिवा सोयुगानि च ॥ अन
 उ होकारयेत् ॥ मासे पूतोऽसमाप्तिस्तुल्य होमे भवेदिह ॥ तस्य होमे तु रात्रेऽविधाने
 परिकीर्तितं ॥ पदानां कोटि होमस्य श्रेण्यं कथयाम्यहं गगानटे च यनुना सर
 स्थयोनरीधिपानमदो देविकायां च कोटि होमो विधीयते ॥ तत्रापि रुक्मिणः कार्या
 रविनेदनो उवा ॥ सर्व होमे बुराजवेदया विधिषु पावनी ॥ रुक्मिणा चार्यसहितो
 दीप्तं संवत्सरं स्थितः ॥ येन मासे तु संप्राप्तिकीर्तिके वा विषे षतः ॥ प्रारभेत्कर्मणां
 यो वा वसरे वसरे नृपः ॥ यजमानः पयो मक्षी फलाग्नी च तद्यानय ॥ यदि वा ब्रीह्यो माषा
 शिताश्च स हस्त्यपिषा ॥ पलाशसमिधः शस्ता वसोद्गरा तथोपरि ॥ मासे च प्रथमे द
 या ॥ छलिया क्षीरभाजने ॥ द्वितीये कृत्वा राक्षसां सर्वकामार्थसाधनी ॥ त्रयावकं तृतीये

रामः

२०६

ये च देवा विरतिनंदना ॥ चतुर्थे मोदकादिभिः प्राराणं प्रीतिमा वहेत् ॥ पंचमे दधिमक्तं तु षष्ठे
 वैसक्तं भोजनं ॥ अदृष्या सप्तमे देया अष्टमे घृतपूरिका ॥ षष्ठ्या पने च वने पशुमयव
 षष्ठिका ॥ राकाद्वै सप्तमं संतुभोजनं रविनेदनं ॥ द्वादशे त्वय संप्राप्ते मासे रविकुलोद्
 ह ॥ वत्सं स हस्त्यश्च भोजनं सार्वकामिकं ॥ कृत्वा सुराणां राजेऽपशुघातसमन्वि
 तं ॥ दानानि सर्वदेवानां प्रीतये स्वयमाचरेत् ॥ देयादिजानां राजेऽपशुघातसमन्वि
 दक्षिणा ॥ अहतवास्य संबीतिर्दिनार्थो होमयेदने ॥ तस्मिन्नुदास्थिते भव्यं यजमाने
 संयुते ॥ इन्द्राग्न्यादि सुराणां च प्रीतानं सार्वकामिकं ॥ एवं कृत्वा विधानेन पूरणादितिः
 शान्ते शत ॥ सहस्रगुणितो देयाया वदुतस हस्त्यकं ॥ पुरोडाशं ततः प्रगृह्य देवतीं दिव
 तीये च रुक्मिणैः ॥ उद्धमामां प्रैवमकातनैः सैत्रे सामान्यवाकं च पुनश्च प्रेषयेद्दिजान्
 प्रीतायित्वा सुवांसवान् चैव यथाक्रमं ॥ कृत्वा शास्त्रविधा नैः तु पिंडदानं सत
 पणं ॥ समाप्तं तस्य होमस्य विप्रारामाय दक्षिणा ॥ देयेति शेषः ॥ तुलां चैव समां

२७७

कृत्वा बद्धा शोक्पदं यं पुनः ॥ आत्मानं तोलयन्तं त्रयं नीचापि द्वितीयके सुवर्णं निवचा ॥
माने रजते न तथा प्रिया तोलुपित्वा ततो राजन्विजितं शोका विवर्जितं ॥ पुनराशु तस्य हस्तं
तु शुद्धस्य कनकस्य तु सर्वस्वं वापदेत्तत्र स यः कृतं तमेतु ॥ एवं सर्वं पित्वा ते तु दिव्यमा
नुषकारिने ॥ रयं शान्तिस्तथा रव्यातायां कृत्वा सुहृताती मवेदियादि ॥ अत्र प्रकरतो म
हायुत होमोप्यस्ति ॥ रवने हेतुं त्रकुं उच्यते सुसमं हस्तमात्रे कर्मियुक्तमान ॥ सतकृत
मावा मोति कृत्वा यजत्रयं च पत्तं तं उपसंहराञ्चो तत्र लक्ष होमादुती नोदश मोभागा
यथा यथा माहति संख्या ॥ कोटि होमेशत गुणिता लक्ष होमादुती य इति ॥ इति होमा
दिनिबंधो शांति कां देम विधानं ॥ अथानासं प्रवक्ष्यामि दिजे शः श्रुयतामिदं ॥ लक्ष हो
मविधिं पुराणं कोटि होमविधितया ॥ स्वयं भयं मुवाच प्राकृष्टस्मृता तपिता महा
॥ तमि संस्य प्रवक्ष्यामि श्रुयतां पापनाशनं ॥ ये ये ह ब्राह्मणोः कार्याभिमिया यिञ्चमं
उप ॥ याः समिधो ये चर्मत्राश्च अन्यत्तत्रैव यन्मवेत् ॥ लक्ष होमविधिं विप्रः ॥ ॥

रामः
२७७

कथ्यमानं बौनिधत ॥ युष्मा अकृत्विजः कार्या ब्राह्मणये विपश्चितः ॥ नियमं व्रतसंघ
नाः सहिताः पार्थिवेन तु ॥ नियं जपपराश्वे वनियो ज्ञास्ता दृशादिनाः ॥ कंदमूलफ
लहारादक्षि क्षीराशितोपियो ॥ प्राग्बोदं च ह्यतो देवो समं स्वदितु मेव च ॥ तत्र विहि
मकुर्वीत पंचागुल समुद्धृता ॥ दक्षिणोत्तरतो यामं त्रिंशदिति ॥ पूर्वपश्चिमे ॥ कउ
त्रैव रवनि तन्यानि भंगुला न्येकविंशति ॥ निधापयेद्दिरण्यानि रत्नानि विविधानि
च ॥ सिकतोपरि देवाय ते चाप्यग्निं समिधतो ग्रहां श्रेव स नक्षत्रान् प्राच्यादिशिस
मर्चयेत् ॥ अवदानविधानेन ह्योली पाकं प्रकल्पयेत् ॥ आज्यभागा हुती हुत्वा
नवाहृत्यो तु होमयेत् ॥ अग्निसोमं च तत्रैव विष्णुं चैव प्रजापति ॥ विष्णुं देवीं नम
हुं प्रैमि त्रैलोक्यं कृतं तथा ॥ दधि मधु घृताश्च समिधं श्रेव तु यज्ञिया ॥ होम
येषु तस्मै हस्तं मे चैव यथा कर्मो चतुर्विंश ॥ २४ गायत्र्यमानस्तोकेति व
इतथा ॥ द्वाविंशद्गृहादिमं चैव अतस्तो विष्णुदेवातेः ॥ २५ ॥ कृष्णो वै बुधुयासं च ॥

२०८

किं भूक पातु ज्ञेयोऽहं ॥ १६ ॥ जुहुयाद्वासा ह स्वजातवेदस्ये रन्ध्रं च ॥ १०००० ॥ पंचस्य रुद्रा
 रायान्यानि जुहुयादि प्रवर्ते ॥ ५००० ॥ हुनेन तस्य रुद्रे तु अभिषेकं तु कारयेत् ॥ पुण्यामि
 पेकवत्प्रोक्तं तदत्रापि शुभं प्रदं ॥ अथैषोऽहं कुंभेऽश्वत्थि रत्नेऽप्यमंगले ॥ सर्वेषां
 धिस्यमा बुद्धेः सर्वं रत्नं विभूषितं ॥ अभिषेकं ततः कयस्मानमंत्रैर्यथोदिने ॥ स्या
 मासेतु ततस्तस्मिन् प्रधानादक्षिणा स्मृता ॥ हयाश्वरथायानानि भूमि वस्त्रयुगानि
 च ॥ अनेन तु गोशतं दद्यादक्षिणां चैव दक्षिणां ॥ वृषश्चैकादश द्वौ वा दश द्वादश च
 नवः ॥ स्वशक्त्या वा प्रदद्यात्तावित्तशक्त्या विवर्जयेत् ॥ एवं कृते च यत्किंचिद्गृहीतं
 समुद्भवं ॥ होममाकाशं जवापि अन्यद्वा यद्विज्ञायेत् ॥ तत्सर्वं लक्ष्य होमेन प्रशमं
 यात्संशयः ॥ शान्तिं भवेति पुष्टिश्च बलं तेजः प्रवर्द्धते ॥ वृष्टिर्भवेति राक्षस सर्वो
 मद्रवसंक्षयः ॥ इति ब्रह्मसाराशरे लक्ष्य होमविधानं ॥ अथाकोटि होमविधानं ॥
 अथातः संप्रवक्ष्यामि कोटि होमविधिं द्विजा ॥ श्रूयतामादरेणायं सर्वकामफलप्रदः ॥

रामः

२०८

स्वातुष्टानादिनाः प्रोक्ता रुद्रिजो यागकर्मणि ॥ विधिज्ञाश्चैव मंत्रज्ञाः स्वदारतिताश्च ये ॥
 कार्याश्चैव विज्ञेयैराग्रयणविधौ विदुः ॥ एका गविकलो विप्रो धनधान्याय ह
 रकः ॥ सर्वगविकलो पशुयजमानं स हींसति ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन विधिं मंत्रादिविधि
 ज्ञा ॥ कार्याश्चैव प्रयत्नेन ग्रहयज्ञस्य सिद्धये ॥ यहाः फलंति नागाश्च सुराश्चैव नरे
 श्वराः ॥ अर्धीताश्चैव मंत्राणामेते नरशंभोऽहं ॥ स एव रुद्रिजो विज्ञेयः सर्वकामफल
 प्रदः ॥ भावा रुनीयो यत्नेन प्रतिपद्य मुहुर्मुहुः ॥ एवं कृते च यत्किंचिद्गृहीतं ॥ उ
 समुद्भवं ॥ तत्सर्वं नाशयेत्प्रहृतं हनः सौहृदं यथा ॥ लक्ष्मणं तमुपाः प्रोक्ताः को
 टिमः स्वयं भुवा ॥ अगुर्तीमिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिः फलेन तु पूर्वविद्गृहदेवानामा
 वाहनविस्मर्तने ॥ होममंत्रास्तथैवोक्तास्मानं दानं तथैव च ॥ ॥ ॥ ॥
 मंडपस्य च वेद्याश्च विशेषं तु निबोधत ॥ कोटि होमं चतुर्हस्तं चतुरस्यायतं पुनः ॥
 योनि वस्त्रद्वयोपेतं दत्तेष्वहुस्त्रिमेखलं ॥ अगुर्देवीं क्षिता कार्या प्रथमा मेख

२०२०

लाबुधेः॥ अंगुलेनोद्धृता तद्वितीया मेखला स्मृता॥ उद्धृता मेखला न्यातु तृतीया चतुरंशु
ला॥ द्विगुणस्तत्र विस्तारः पूर्वयोरेव त्रयस्यते॥ वितस्ति मात्रा योनिः स्यात्सप्त सांगुल
विस्तृता॥ कर्मदृष्टेः द्वितीया मध्ये पाश्चतश्र्यांगुलोद्धृता॥ गतोष्टसदृशी ते दृष्टयता
चिद्रसंयुता॥ रातसर्वेषु कुंडेषु योनिलक्षणमुच्यते॥ मेखलोपरि सर्वत्राश्रयस्या
दुलसंनिता॥ वेदी चकोटि होमस्यादितस्तीना चतुष्टयं॥ चतुरस्रा समानदंष्ट्रमि
विष्टैः समावृता॥ वप्रप्रमाणं पूर्वोक्तं वेदेः कार्यस्तद्योच्यते॥ ततः षोडशहस्ताः स्या
मंडपेऽष्टचतुर्मुखः॥ पूर्वद्वारे तु संध्याप्यवहूचवेदपारगं॥ यजुर्वेदे तेऽथाया
म्ये पश्चिमेऽसामवेदिनां॥ अथर्ववेदिनं तदुत्तरे स्थापयेद्वधः॥ अष्टौ तु होतृकीः का
यावेदे वेदांगवेदिनां॥ एवं द्वादशैते विप्रावस्त्रमात्रा तु तेषां निः॥ पूर्वविष्टं तु यमस्त्यास
वामरणा मेषहोः॥ रात्रिस्तु च सौरचपावमानं सुमंगलं॥ पूर्वद्वारे जपेऽंति पावमान
मुपडुःमुखः॥ शाकैः कंठौ च सौम्यचक्रं कांडं शोतिमेव च॥ पाठयेद्विष्णुद्वारे यजु

रामः

२०२०

वेदिमनुत्तमां सौवर्णमाथ वैराजमग्नेयं रुद्रसंहितां॥ ज्येष्ठमासतथा शान्ति छंदोगपश्चिमे
पठेत्॥ सविधानं तथा शान्तिमथर्वोत्तरपठेत्॥ पंचमिः सप्तमिः वर्यि होमः कायश्च पूर्व
वेत्॥ स्नाने दाने च मंत्राः स्फु पूर्ववेदिनस्तप्तमः॥ वसो धारिविधानं च लक्ष होमवदिष्यते
अनेन विधिना यस्तु ग्रहपूजा समाचरेत्॥ सर्वकामनवाप्नोति ततो विष्णुपुरं च जेत्॥
यः पठेत्तु पुन्याहापि ग्रहयागमि मं बुधः॥ सर्वपापविशुद्धमापद - इत्यर्थं दत्ति॥ अथ
मेधोः सहस्रं त्राणि भूराहया बुधानि च॥ न स्यति कोटि होमेन च यमं सर्वचिनां॥ यथा॥ तस्मा
सदा भूयै विदध्युदष्टि मतो सौम्यवनस्पृश्यैः॥ भोयुष्य च द्यौर्विजया यकी न्ये
लक्षादि होमरुपांगे मे नत्॥ १०० इति ब्रह्मपारांशो महाकोटि होमवेधानां॥ अथ पकांत
रेण लक्ष होमविधानं॥ हेमादो शान्तिको होदेवी पुराणो॥ मनु रुवाच॥ ग्रहपूजा प्रकृत
येषु पञ्चमे होमो महादि पूजायां शतमथ्यदिकं॥ तथा॥ अष्टाविंशति होमस्तु यथा प्रा
क्किमहमिदं विधीयते रस्युक्ता मिहितं॥ लक्ष होमः॥ तद्वत्समं सप्तहोमं वा युक्तं सप्तहोमं
सहस्राणि पञ्चाशद्वै च धर्मवित्॥ कृत्वा यत्कलमाजोतिरिति को होमात्त रसुने॥ ब्रह्मरुपा॥ ६

१००

प्रकृतिः सर्वपीडा निवारकः॥ गायत्र्या ग्रहमंत्रैश्च कृत्वा देवताभिर्दत्तैः॥ रोद्रवारुणावा
नेयवायुसौम्यैः सविष्मत्तैः॥ होमं ज्ञात स हस्तं तु भूषेत्कृष्टं विधीयते सर्वपीडा विनाश
येकोटिकोमः शुभावहः॥ यववीहिष्टतस्तीर्णतिलकं गुप्साधिकं॥ पंकजोशी इवित्वा म
दला होमे प्रकीर्तितः॥ सर्वशास्त्रार्थकुशले र्यहमाष्टप्रदं जकेः॥ होमः कार्यः सदा वि
प्रोः सर्वशान्तिप्रदायकः॥ ग्रहलोपसंगादिशुभं नो गमया शुभः॥ यक्षरक्षा कृतापी
उत्तुष्टुहोमात्प्रणम्यति॥ ब्रह्मोवाच॥ सर्वलोकोपकाराय संक्षेपान्न तु विस्तारतः॥
तुष्टुहोमं प्रवक्ष्यामि यथा प्रोक्ते तु शंभुना॥ भूमिकं पेदिशांदा हेमरुयुद्धे उपस्थिते॥
केतुसंदर्शने चैव आदित्यस्य तु कपले॥ हस्मवरोतिथा सूर्ये तथा चिद्रसमन्विते॥ र
क्तवैष्टिस्तथानद्योविपरीता वरुतिवि॥ निर्वृतिगगनो भूतं वारिमध्ये वरेद्विजला॥
उपस्वगस्तथा लोके राजा तुष्टुयकारकाः॥ यस्य राज्ञो महाः पंचभ्यस्य तसुरा
धिपः॥ ग्रहणं चंद्रसूर्यस्य गेहवाष्टमस्य स्थिते॥ बलिदाने प्रकृत्यं मातृणां प्रजनेहितं॥

रामः
१००

सूर्यस्याभ्यर्चनं कार्यं विवक्ष्य शुभनाशनं॥ तुष्टुहोमं महासंकोटिहोमं पुरोदितं॥ म
हाहोमं महालक्ष्मणं॥ गोभृंहिरण्यवस्त्राजनिहोमं न्युभावहं॥ पाये संक्षीरदध्या
ज्यं देयं नैवेद्यमुत्तमं॥ एकस्मिन्नेकं प्रकृत्यं प्रथमं गृहे पुष्टं॥ एकं मे बलिं गणकलि
गमिति विग्रहः॥ वृषविनायकादिरहितमित्यर्थः॥ तदपि प्रयत्नं मुखसिद्धिर्लिंगं॥ सि
द्धये वनवर्षे पुत्रं प्रयवान् पेवेशानि॥ ब्रह्मणोः शुचिभिः स्नातैः॥ संयाते मंत्रपातैः॥
वेदोक्तविधिना कार्यं विजयाय मनुत्तमं॥ ब्राह्मणमात्रे ततः कुंडे जंघामात्रे वा पुनः॥
होतव्यं सुरराजेंद्रनान्येषु विधिरीश्वर॥ अथ ते कथयिष्यामि तुष्टुहोमस्य यावि
धिः॥ शुभे मनोरथे स्थाने देवताय तनेष्ववा॥ नृपवेश्मनिकर्मण्यं कुंडं सर्वार्थसा
धकं॥ चतुर्हस्तं तथानिष्ठां विस्तारं सुरसत्तमं॥ सर्वेषां शुभदं कुंडं मेखलासंयुतं भ
वेत्॥ षोडशंगुलिविस्तारमुद्ये षोडशंगुलं॥ चतुरंगुलं भवेदाज्यं चतुर्हस्तस्य
कीर्तितं॥ द्वात्रिंशंगुलविस्तारादि—दिग्गुणविस्तारः॥ योनिः कुंडे प्रकृत्यं ना

१०९

धिकास्वैते कश्चित् ॥ हस्तमात्रे तथा कुं उनेय होमा विधीमते ॥ तस्य होमे शुभं रवा
 तं च नुहंस्तं सुराधिपं यवव्रीहिं च तं क्षीरं तिलाः कां गु त्वा निच ॥ चतस्य सुराजेन्द्र
 पात्राभ्याः समिधस्तथा ॥ हवीः कुं उनेय होमा ज्येष्ठो दुर्बलः शुभावहः गायत्र्या च यव
 केणाथ शतवायेयथापि च ॥ ज्ञातवेदस्य मंत्रेण सह रं द्रेण चैव हि ॥ सहस्रं जी
 र्हेण च तथा हिरण्येन ह्यथापि वा ॥ रुद्रमंत्रे स्तथा ॥ सौरः पंचरात्रो गमोदिति ॥
 हिरण्येन नमो हिरण्यवो हस्यादिना ॥ होतव्यं शतमष्टौ तु सहस्रं तस्य संख्यया ॥
 पंचकं ज्ञान्यत्वा विट्वादि होम इव्यं शुभावहं ॥ कपनस्येदं कपंचं शुपातः प्रजल्पनं ॥
 देवतानां सुराध्यक्ष उसाता ॥ क्षयकारका ॥ तस्य होमं प्रकुर्वीत कौटिलो ममथा
 पि वा ॥ गोदो ह रुद्र भवने महा स्नानं शुभा वहं ॥ अन्यथा नैरके द्यो रे जायते राजवि
 भ्रमः ॥ दुर्मिदं स्य स्थनां च सुख नां सुराधिप ॥ जायते नात्र संदेहः स्य हि म
 मभाषितं ॥ ये देवास्ते ग्रहाः सर्वे ग्रहास्ते भुजंगमाः ॥ नेद्याश्च ते समाख्याता लोके च

रामः
 १०९

हि प्रदायकाः ॥ तेषां संप्रजना न्निसं दी द्यायुः पुरुषो मवेदिति गायत्र्या ययुर्लैते द्यादि हो
 मविधानं ॥ नृसिंह पुराणे पि ॥ दुःस्वप्नदृष्टने द्यो रे ग्रह पीडा सुचामनः ॥ संती प्रतिमा
 दृष्ट्वा च तं ती च विज्ञापतः ॥ प्रस्वेद्युक्तं प्रतिमां दृष्ट्वा च नृप नंदना ॥ तथा महा ज्वर ग्रस्ते
 धारां देवस्य मधीति ॥ सततां नरसिंहस्य कुर्याद्वा कारयेद्विजे ॥ होमं च भोजनं चैव
 तस्य दोषः प्रणाशयति ॥ भवने विषवै चि व चंद्रस्य महेद्यवा ॥ नरसिंहस्य माराध्य त
 स्य होमं तु कारयेत् ॥ शान्तिं भवति रात्रे न स्य तस्या न वासिना ॥ अना वृष्टिर्महा
 माही ज्वर दोष मये तथा ॥ नरसिंहं समाराध्य ब्राह्मणै र्वेद पारंगैः ॥ कारयेत्तस्य
 होमं तु ग्रामे यश्च पुराधिप ॥ दृष्ट्वा पश्चिमं रणं प्रजानां माखनं हि ॥ सम्यगा
 राधनां चैव नरसिंहस्य मंदिरं ॥ शंकराय तने वापि कौटिलो मं न राधिप कार
 येत्तस्य यत्ते विप्रैः समोजनसदृशो ॥ कृते तस्मिन् यद्योक्ते तु भाग द्युति न तम
 य ॥ रावमादि फलो पे तं नारसिंहं च न नृप ॥ कुरुत्वं भूपते पुत्रयदि वा दस्य स कृति ॥

ह

इतः परतरं नास्ति स्वर्गमोक्षफलप्रदं। परित्यज्य ईश्वरं कर्तुं दिवो देवस्य पूजनां संस्मरणे
 पुत्रानानि पत्र पुष्पाणि पाथिवानि॥ तोयनं दीपवाहं पुण्ड्रं देवः साधारणः स्थितः॥ मनोनि
 यमयस्त्वेकं विष्ण्वाराधनकर्मणि॥ मनो नियमितं येन तस्य मुक्तिः करि स्थिता॥ इत्ये
 तदुक्तं भृगुचोदितेन मया तवेहार्चनमच्युतस्या॥ दिने दिने त्वं कुरु विष्णुपूजां वद
 स्वस्वाचान्यत्कथयामि किं ते॥ राजोवाच॥ अहो महत्तया प्रोक्तं विष्ण्वाराधनं जं
 क्रमं॥ मृदास्ते मुनिशा इत्येव विष्णुना च यंति वि॥ त्वत्प्रसादाद्गुणोद्योषनारसिंहा
 र्चनकर्म॥ विधिं वदतु यिष्यामि कीटिहोमविधिं वद॥ मार्कंडेय उवाच॥ यदर्थं च
 पुरा वदः शौनके भृगुरापुरा॥ यत्तस्मै कथयामास शौनकस्तद्ददामि ते॥ शौ
 नके तु सुखासितं पर्यट्टयद्गुरुस्पतिं॥ गुरु उवाच॥ लक्ष्मणे मस्य यन्मिस्तद्धि
 धि श्रविशेषतः॥ वदस्व मुनिशा इत्येव कीटिहोमस्य चैव हि॥ शौनक उवाच॥ प्रव
 द्यामि याथावत्तेश्च पुण्ड्रं देवपुहितं॥ लक्ष्मणे मस्तथा नमिनां द्विधं च विशेषतः॥ य

जकर्मणि ज्ञात्वा या नृमे लक्ष्मणमीदृशं॥ सासिकता समास्तिग्धा पूर्वलवमथोत्तरं। कुरु
 मां च स्वनिष्ठा तु शोधयेतां विशेषतः॥ वराहकृतया तत्र मृदा छाद्य प्रलेपयेत्॥ प्रमा
 णं वा द्रुमात्रं तु सर्वतः कुंडलक्ष्मणं॥ चतुरस्रं च तु हस्तं तु ह्यस्य त्रेणाकारयेत्॥ ऊर्ध्वं
 च मेखलां कुयोश्चतुरस्रां सुविस्तरां॥ चतुरगुलमात्रं तु उदितं सत्रं सन्नितां॥
 ब्राह्मणान्ये पक्षपन्नान्ब्रह्मकर्मसमन्वितान्॥ आमंत्रयेद्यथा न्यायेन यजमानो
 विशेषतः॥ ब्रह्मचरं व्रतितं युक्ता रात्रं ते द्विजोत्तमाः॥ अहोरात्रमुपोष्याय गायत्री
 नयुतं जपेत्॥ ते शुक्लवाससः स्नाता सुगंधाः पुष्पधारिणः॥ निराहाराः सुतपसाः
 संपुष्टाः सयते द्विजाः॥ सर्वत्र च समासीनराकाशमनसः पुनः॥ भारमेव युस्ततो य
 जंते तोहोममंतप्रिताः॥ यक्रः पूजा॥ नमिनां लिख्यं चाम्युदयपश्चादग्निनिधापये
 त्॥ मृदात्ते॥ तेन विधिना ततो होमं तु कारयेत्॥ आद्यां वाज्याभागे च जुहुमास्तु
 मेव तु॥ यवधान्यतिलैर्मिश्रां गायत्र्यप्रथमां कुति॥ जुहुयादेकचित्तेन स्वाहाकारा

नितं बुधः॥ धन्यं व्रीहिः॥ यव सान्निध्यात् गायत्री द्युदसां माता वस्तु येनिः प्रतिष्ठिता॥ सवि
 तादेव ता तस्या विष्णो मित्रस्तथा रुषिः॥ ततो व्याहृतिभिः पश्चाजुहुयान्तिलादिकं॥ यव प्र
 दूयते संख्या लक्षं वा कोटिरेव वा॥ तावदिने कया द्युता चैने पूर्वकं॥ दीनानाथ जने
 भ्यश्च यजमानः प्रयत्नतः॥ तावच्च भोजने दद्याद्यावेहोमः समाप्यते॥ समाप्त दक्षिणां दद्या
 दक्षिण्यः श्रद्धया न्यते॥ यथा वित्तमलोभेन ततः शो सुदकेन च॥ प्रोक्षयेद्भूमि मध्ये तु
 मेधिका स्या विज्ञेयतः॥ तावच्छते तु ग्ना मस्य पुरस्य नगरस्य वा॥ तच्छस्य च महाभाग राज्ञो
 जनपदस्य च॥ सर्व बंधा प्रशमनी शान्तिर्भवति सर्वदा॥ मार्कंडेय उवाच॥ इत्येतद्योन
 केनोक्तं कथितं नृप संदना॥ तस्य होमविधिं राजा त्राष्ट्रस्यैकांतसिद्धिदं॥ ग्रामे गृहे या पु
 रराष्ट्रदेशे हि जैरयं मन्त्रकृतः पुरा विधिः॥ तत्रापि शान्तिर्भवति नराणां गवाश्च मृगैः
 सह नृपतेऽप्य॥ ॥ इति श्रीमत्सिंहपुराणे धुमेतहोमलक्षणे होमकोटिहोमविधानं॥
 ॥ ॥ मथनविष्योत्तरपुराणेोक्तमुच्यते॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच॥ राजंस्संवरणः पूर्वप्र

तिष्ठाने पुरोत्तमे॥ बभूव समहीपातः शस्त्रास्त्रकुक्षं लोवली॥ ब्रह्मण्यः पितृभक्तश्च दे
 वब्रह्मणो पूजकः॥ तस्याथ कुर्वतो राजसं सम्यक्पालयतः प्रजा॥ भोजगाममहायोगी स
 नेको ब्रह्मणो सुतः॥ पत्न्या तस्या सने राजा प्रताप्य शिरसा तथा॥ अर्चयिष्यादयथायादौ
 रामानं विनिवेद्य च॥ इति हस्सपुराणेोक्तं अकारविधिः कथा॥ राजर्षीणां पुराणा
 नांचरितानि तथा चैव नृ॥ तथा कथां तरे राजा कुर्वन्सदसि संस्थितः॥ हिताय पृथिवीशा
 नां जगत्तस्या सनस्तथा॥ तथा कथां तरे राजा कुर्वन्सदसि संस्थितः॥ हिताय पृथिवीशा
 नां जगत्तस्या सनस्तथा॥ य प्रच्छिन्नं नयोपेतो यो गाचर्यं मेहामतिः॥ संवरण उवाच॥
 भागवन्महदस्या तसंभवे नृपकंपने॥ निश्चलितो सुवर्षे च गृहं गे तपि वचा जमन
 इत्यपीडा संभेना वृष्टिभये पुच॥ ज्वरे पुग्रहीडा सुदुर्मस्वरा विपूव॥ व्याधीनां संभ
 वे जने शर्मिरी वृष्टि वा शीरवाति पीडिते॥ केजो महति यो यो किंकर्तव्यं नरोत्तमैः॥
 सनक उवाच॥ मृणुराजं प्रवक्ष्यामि शान्तिर्कमानोत्तमं॥ कोटिहोमं सकोटिहोमं तु तं
 मास्वामी १

सर्वकामफलप्रदं॥ ब्रह्महत्यादिपापानियेन नश्यन्ति महाराज॥ उत्पत्ताः प्रशमयन्ति म
हत्सं पद्यते सुखं॥ विधानेन तस्य वृष्ट्या मिश्रं शुद्धं ममात्मनः॥ शुभेन ह्यत्र योगे च वारे
सर्वगुणान्विते॥ यजमानस्यानुकूले कोटि होमं समाह्वये॥ पूजयेत्प्रायश्चित्तं न ब्राह्म
णं वेदपारगं॥ वस्त्रैर्निर्मूलं प्रोक्ष्य गंधमाह्वयानुत्तरेण॥ प्रणम्य निधिवत्तस्मै भास्मि
ने विनिवेदयेत्॥ ह्येनो गतिः पिता माता च भ्राता च परायणं॥ त्वत्प्रसादेन विप्रर्षे सर्वमिच्छा
मनो गते॥ आपो हि मोक्षाय च मे कुरु यजेमनुत्तमं॥ कोटि होमो ह्यमनुत्तमं शंखं स्वर्गं सार्वका
मिकं॥ पुरोहितस्ततः प्राज्ञः शुद्धांबरधरः शुचिः॥ ब्राह्मणैः सहितः पुरोयैः संयातेः सुस
माहितः॥ भूमिभागे समेशुद्धे प्रागुदकप्रवृत्तौ तथै॥ पुण्याहं वाचयेत्सर्वं नत्वा विप्रान्सु
जितान्॥ ततस्तु सहिते विधेः सूत्रेण मंत्रं उपशुभं॥ उत्तमं शतं हस्तं तु तदुद्धेन तु मध्यमं॥
अथ न्यतु तदुद्धेन शक्ति कालाद्यपेक्षया॥ मध्ये तु मंत्रं पस्यापि कुंडं कुर्यादिच्छया॥
चतुर्हस्तं प्रमाणेन आयासेन तथैव च॥ मेखलाचितं तस्य हस्तं गुलं विस्तृतं तस्य

रामः

९०४

प्राणांतथा योनिं कुर्वीत सुसमाहितः॥ कुंडं तस्य पूर्वभागे तु बहिर्कुर्यादिच्छया॥ चतुर्ह
स्तं समावेव हस्तमात्रेण तां नृप॥ स्थानं तस्य सर्वदेवा नां कुर्याद्यत्नेन बुद्धिमान्॥
उपलब्धं ततो भूमि मंत्रं पस्यापि पत॥ विन्यसेत्कलशं स्तं च तलपूरणं श्रुतुर्दश॥
अथ तस्य हस्तं चतुर्धैः पद्मं विरुपशोमितान्॥ वितानं मुपरिष्ठा मंत्रं पस्यापि कल्पये
त्॥ स्थापयेद्दिशुः सुवसितो रणानि विचक्षता॥ एवं संभृतं समाह्वयः पुरोधाः सुसमा
हितः॥ पुण्याहं कृत्य यो वेदा होमकर्म समाह्वयेत्॥ स्थापयेत्पुण्याहं सुरा न्ये व्यावृष्ट्या माणा
न रिंदमा ब्रह्मणो पूर्वभागे तु मध्ये देवं जनादने॥ पश्चिमे तु तथोरु प्रान्ते न्वस्तुत्तर
तस्तथा॥ ऐशान्या च ग्रहं नृपानां ज्ञेयं मरुतस्तथा॥ वायुं सौम्यतां ऐशान्यालो
कपालां क्रमेण तु॥ एवं संस्थाप्य विबुधान्यथा स्थानं नृपोत्तमं॥ पूजयेद्दिधिवद
रश्मिगंधमाह्वयानुत्तरेण॥ वेदोत्तमं चैस्तद्विधेः पुण्याहोक्तैः पृथक् पृथक्॥ भाद्रपदा
वसवोरुद्रमरुतो लोकपालस्तथा॥ ब्रह्मा जनादेनाथैव शूलपातिर्भगावहा॥ २

१०५

हा अत्र सन्निहिताः सर्वे निवन्तु सुखमागताः ॥ पुजां गृह्णन्तु सर्वे त्रयया भक्तो पपादिना ॥
 कुर्वन्ति च शुभं सर्वे यज्ञकर्मस्य माहिताः ॥ एव स पूजयेत्वा सुदेवान् यत्नेन शुद्धीः ॥
 नैवेद्यं विविधैर्भक्ष्यैः फलेद्यैस्तव च ॥ न तस्तु ते हि जिते सादृक्कुं उस्थे विधिपूर्वकं ॥
 कृया संस्कारकरणं यथोक्तं वेदचिन्ताके ॥ ततो प्रज्वालयेद्गृहि नाम्नाख्यातं यज्ञा
 चिधं ॥ नियोजयेद्गृहि तं स्तत्र शतसंख्या नृपो तं मु ॥ अत्रामे च बहूनां च यथा वामं
 नियोजयेत् ॥ विद्यावद्वान्यो रक्षा नृहृष्यान् संयते द्वियान् ॥ स्वकर्मनिरतां च द्वा
 नृजान् शीघ्रान् प्रयत्नतः ॥ चिन्तयेत्तत्र देवेशं पंचास्यं नृपयावकं ॥ मुखानितस्य च
 त्पारित्य तजिह्वा निपाथिवा ॥ एकजिह्वमथैकं तु तस्मिन् सर्वकामदं ॥ धृमाय माने
 न वृथा होतव्यं ॥ ज्वलिते न ते ॥ क्रमिः दृष्ट्वा मुखे होमो यजुमि श्रोतरो मुखे ॥
 सामभिः पश्चिमेका योश्चिर्वाभिर्दक्षिणा मुखे ॥ क्रमिः मुखे दक्षिणि तिष्ठति व्याख्ये
 य ॥ एवमन्यत्रादि ॥ आचारावाज्यभागौ च पूर्वहृत्याविचक्षताः ॥ परीते यपरिस्ती

रामः
१०५

लोकस्मिन्नेव तथा सने ॥ ब्रह्मणः पूर्वमप्येत सर्वं विश्वास्वमारभेत् ॥ होमो व्याहृतिभि
 श्चैव पूर्वस्तत्र विधीयते ॥ प्रणवादिभिश्च तद्विधैः स्वाहाकारो ते योजिते ॥ जुहुया
 सर्वस्वदेवानां वेद्यां ये योयकल्पिताः ॥ एवं प्रकल्पयेद्दिद्वान्कोटिहोमस्य मु
 त्तमं ॥ तिलाः कृष्णा घृताभ्यक्तः किंचिद्यवसमन्वितः ॥ होतव्यः कोटिहोमे तु स
 मिधश्च पक्वा शजाः ॥ पूते दूते स हस्ते तु दद्याद्गृही दुति शुभां ॥ पंचमेते नु र्विरा
 जन् सर्वकामार्थसिद्धये ॥ दृष्ट्वा ह्यस्य समारख्यातो ॥ कोटिहोमे न राधिप ॥ स्वरुखा
 तिनृपश्चैष्टदशसास्यविशारदे ॥ ॥ प्रारभ्य दिनमारभ्य ब्रह्मणो ब्रह्मचारिभिः ॥
 भाव्यं यजमानैस्तुभ्यवा सपुरोहिते ॥ ओधन्तो त्रिभादयो दोषावर्जनीयाः
 प्रयत्नतः ॥ यजमानेन राजेद्रसवान् कामानभीक्षुतेति मविष्यात्तरकोटिहोमविधा
 नं ॥ अत्र ग्रहयज्ञे ॥ यजमानेनाचार्यादिभ्यः श्रेयः संपादनं कार्यमित्युक्तं प्रयोग
 पारितोते संस्कारकोटिग्रहयेज प्रकरणे ॥ आचार्यप्रभृतिभ्यश्च ग्रहार्चनं फलं ततः ॥

१०६

समिदाज्मचरुणांचतिलहोमफलं नतः॥ ब्रह्मत्येकुं म पूजायां चान्यनस्य फलं च यत्॥
 लोकपाल गहोशा व्यास्त त्रया अंगदेवताः॥ तासां जप फले तद्दृष्टंतीया ज्जलपु
 के॥ तनस्तोभ्यो यथाशक्ति दानव्या दक्षिणा नतः॥ आचार्या ईजापकेभ्यो ब्रह्मलो
 चाद्यतुष्टये॥ आज्यं निरीक्ष्य दत्त्वा च ब्राह्मणान्मोजयेत्त इति वामतक इति॥ रावं
 सतिसां कांश्च रागमन्यतः॥ पूरतामिति न्यायेन परस्परसनुचयेन नवग्रहमरवप्र
 योगो द्रष्टव्यः॥ तोरतां पूजाद्वार पूजास्तंभ प्रतिष्ठादिमूले वाक्यानि शारदाति
 लके द्रष्टव्यानि ग्रंथविस्तारमियात्र नोच्यंते॥ ॥ अथ शतमूर्खादिकोऽपि होम
 विधानं॥ मविष्योत्तरो॥ संवरता उवाच॥ बहुव्यालकर्मणां ब्रह्मन्कोटि होमः सुदु
 स्करः॥ कालेन महता चैव शक्तः प्राप्नुं कथं च नो॥ नियमाद्ब्रह्मचर्याद्वा दुःकरं
 तिममति॥ निरोधो ब्राह्मणानां च भूराद्यादिः सुदुस्करः॥ कार्ये गुरुत्वात्तु यस्त्वा
 सर्वकालाद्येतेषु पश्यता॥ रातदिज्ञायमे ब्रह्मन्त्यादिशास्त्रेषु पश्यता॥ कोटि होम

रामः
१०६

स्य संक्षेपवदमेव संभवः॥ सनक उवाच॥ शताननो दशमूर्खोऽपि मुरेवैकमुरवस्त
 था॥ चतुर्विधो महाराज नृकोटि होमो विधीयते॥ ॥ कार्यस्य गुरुतां ज्ञात्वा नेके यमथ
 पर्वताः पर्वताः सूर्यचंद्रग्रहणरूपस्या यथासंक्षेपतः कार्यो कोटि होमस्तथा शृ
 णु॥ हत्वा कुंडं शतं दिव्यं यथोक्तं दत्तं संमितं॥ राके कस्मिंस्ततः कुंडे दशविंशं प्राप्ति
 योजयेत्॥ सद्या यस्ते तु विप्राणां सैरुसं परिकीर्तितं॥ राके कस्मिन्कुंडे प्रतिलक्षदश
 ब्राह्मण इति कोटि होमस्य हस्तं भवंतीति प्रचयशिशु संख्यां वा दियं॥ राकस्था
 न॥ नितेजोऽस्य वंशः तः परिभाषितं॥ होमकुटुंबं हि जाः सर्वे कुंडं यथोदिने॥ यथा
 कुंडं चेन्निराजस्ये महाक्रतौ॥ न चैवाग्निं ब्रह्मन्त्याद्ये विमिश्रितं॥ तथा
 कुंडं यद्युता विधिनियोजितं॥ दृष्टं चिष्यंते॥ राकरावभवे यज्ञः कोटि हो
 मानं शयः॥ रावं याक्रियते हि प्रव्याकुलेः कार्यगौरवात् शताननः सविजे
 यः कोटि होमो मरवोत्तमः॥ अत्र सर्वा पीते कर्तव्यता पूर्ववत्॥ कुंडानां स्तंभं संमि

१०१७

तमिति हस्तमात्रतनुष्टुताचिचिनियेति तस्युक्त्यानुष्टुतादिशीघ्रादिहोमद्रव्याविष-
या॥ तिलादौ तु शतं शस्यलक्ष्यते न तस्य होमो कंकुं उक्ता यी॥ अयुते त्वष्ट होतव्ये कुं उक्ता
हस्तमात्रके॥ दिगुतां लक्ष्य होमे तु कोटि होमे चतुर्गुणमिति प्राक्॥ अथ्यसि रिमारा मिति
कार्यायने परिभाषोक्ते अस्व ते त्रस्य दशस्य च लक्ष्य होमस्या विशेषाच्चा अत्र स हस्तमात्रा
सरा संख्या रुचि ३ मात्रविषया॥ रुचिगात्राय सहिते इति पूर्वोक्तस्याचार्यस्य विशेषा
विधाने बाधकाभावात्॥ ॥ तेनाचार्ये लोकस्मिन्कुं उक्ता प्रणीतेत्यति तमस्मिन्मन्ये
पुं कुं उक्ता विद्वत्प्रतिकुं उक्ता दशदश रुचिजो जुहुरितिशतमुखः॥ अथ दशमुखस्तत्रैव॥
अथैरहोमिः कार्यः स्याद्वर्षाकादि केपि वा॥ तदा दशमुखः कार्यः कोटि होमो महामते॥
विप्राणां हि जती तत्र सुविभज्यनियोजिता॥ ते च विजातशीलाः स्फुटं तवतो जितेन्द्रियाः॥
अत्र पक्षे चैकस्मिन्कुं उक्ता दशलक्ष्य होमाः संपद्यन्ति॥ तत्रा लक्ष्य इति करं कुं उक्ता हो-
मे च तु करं॥ कुं उक्ता च करं प्रोक्तं दशलक्ष्य हुतौ क्रमादिति तंत्रां तशक्तं कुं उक्ता व्या॥ प्रति

रामः
१०१७

कुं उक्ता हि जतिः स्थाप्या॥ अन्यत्सर्वं पूर्ववत्॥ इति मविष्योत्तरे दशमुखः॥ अथ
दिमुखः कथ्यते॥ तत्रैव॥ अथ कुं उक्ता यं कृत्या विभज्य च विभावसु॥ होमं कुं युद्धि जात-
यः संस्वर्य विधिपूर्वकं॥ शतं तत्र नियोज्य स्याद्विप्राणां प्रविभज्ये वा॥ यदा मासि ईसा-
स्य वा कार्यकाल उपस्थिते॥ तदा तु दिमुखः कार्यः कोटि होमो विद्वतोः॥ अत्र प्रतिकुं उक्तां
या दश रुचिजः॥ नूयः संस्कृत्य सृक्त्या द्वितीयं कुं उक्ता पितृभ्यो रग्निस्थापयेदिति गम्यते॥ कुं
उं तुषठास्तं॥ तंत्रा नरोक्तः॥ इति दिमुखः॥ अथैकमुखः॥ तत्रैव॥ यदा तु खेदया यजये-
जमानः समापयेत्॥ कालेन महता राजे स्तदा चैवैकमुखो भवेत्॥ एक कुं उक्ता तो वृ-
रैकचित्तैः समाहितैः यथा लाभस्थितैः विप्रेजानि जीले विचक्षुरौ॥ न संख्या नियमो-
श्चात्र ब्राह्मणानां नरोत्तमः॥ न कालनियमश्चैव स्येदया उच्यते॥ आकृत्या कर्तुं
कामस्य चातुर्मस्याधिकं भवेत्॥ सदा प्रसक्तः कर्तव्यो यजोयं सार्वकालिकः॥ अथ
मेरुं चैकमुखो राजकालेन बहुना भवेत्॥ बहु विप्रस्तु कालेन तस्मात्संक्षेपमाचरेत्॥

यतोहिचित्तमायुश्चवित्तं चैवास्थिरं सदा ॥ ॥ मत्तः संक्षेपतः सर्वकामकार्यप्रश-
 स्थने ॥ ततः समाप्तेयज्ञेनुकारयेत्तुमहोत्सवं शंखचक्रयनिनादेन ब्रह्मद्योवरवैराच ॥ ए-
 तत्सर्वज्ञातमुरवादिपक्षेपि साधारणं बोध्यं ॥ ततस्तु दक्षयैदिप्रान्तलिजः प्रदयान्विता
 । दक्षयैदक्षिणानि सोषयेत् ॥ निष्कं प्रकंकतोऽत्रैव कुं उलैर्विविधैर्नृप ॥ गोशतं चैव द-
 तव्यं मश्रुतां च ज्ञातं तथा ॥ सहस्रं च सुवर्णस्य सर्वेषामपि पूजयेत् ॥ ततश्चावभृथे
 स्नायात्तैर्घटैः पूर्वके स्थितैः लक्ष्मणे मौक्तिकमंत्रेण सदा विजयकारिणा ॥ एवं समाप-
 येत्तु कोटिहोममखं शुभं ॥ न स्यारोग्यं प्रियं पुत्रारोपे कृदिस्तथैव च ॥ सर्वेषां प-
 क्षयश्चैव जायते नृपसत्तम ॥ अनावृष्टिर्न यंचैव उत्पन्नमयमेव हि दुर्मिष्टं ग्रहणी
 डाच प्रशमं यांति भूतला ॥ एतत्सुखं पापहरं सर्वकामफलपदं ॥ सनकार्ये न मुनि-
 ना पाप्मिवायनिवेदितं ॥ सर्वोपसर्गशमनं भवनेव नैवायिकारयंति मनुजान् पको-
 टिहोमं ॥ भोगानवाप्य मनसो मिमतां प्रकामं ते यांति शक्रकस्य न गृविष्ठुदसलाः ॥

अत्र केचिच्चतुरोपिकोटिहोमप्रकारान् राजधिकांति चंति ॥ गोशतं शताश्वसहस्रसुव-
 र्णादानं ग्रासीदिदानं स्यान्नैव न कर्तुमशक्यं ज्ञातुं ॥ इति ॥ शिष्टास्तु फलवाक्ये मनुजैर-
 ति अवगात्राज्ञातिरिक्तस्य राजसमं धनं ब्राह्मणादि रषिचात्राधिकारं राजदत्तं ग्रासा-
 दिदानं स्यापि संभवादित्याहुः ॥ न च ग्रासैर्गजैराश्वैरश्वैः पूजयेच्च पुरोहितमिति वचना-
 द्राजमात्रस्याधिकार इति वाच्यं ॥ पुरोहितशब्दस्य तुलादानं वाक्ये गुरुशब्दस्यैवाज्ञा-
 यं धरत्याज्ञां च नानुपपत्तिरिति ॥ इति न विष्योत्तरज्ञातमुखदशमुखदिमुखैकमु-
 खकोटिहोमविधानं ॥ ॥ अथ ग्रहमंडलकल्पनं ॥ विष्णुधर्मसिंहे ॥ वज्रउवाच ॥ एकै-
 कस्यैव मुक्तं ते विधानं ग्रहपूजने ॥ सर्वग्रहाणां यजने विधानं मम कीर्तय ॥ माकंडेय उ-
 वाच ॥ सर्वग्रहाणां यजने मंडलस्य विधिं शृणु ॥ भाद्रपदे च नरव्याघ्रयागं वक्ष्याम्यतः
 परं ॥ प्राणायामे कर्तव्यमादौ रेव वादयं नृप ॥ तस्यापरितथा कार्यमिदं नृत्तरायतं ॥
 एवं कृते यदुत्तमं मध्यं तु चतुरस्रकं ॥ तस्मिन् विधायः प्रकुर्तव्यं तथा रेव वाच नृप ॥

रत्नात्रयं॥ तुलराज्ञौ विनिर्दिष्टं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः॥ विशारदाचरतां मे नृणां कंचिदपि
 कमस्मृते॥ मूलमाप्य तथापदे वेष्ट्य देवस्य धन्विने॥ पादत्रयं वेष्ट्य देवाद्गुह्यं वे
 स्तुमिव मे वचा॥ धनिष्ठाद्विचमकरे नियमेन प्रकीर्तितं॥ मध्यनिष्ठाद्विशतमेव मनेस्य
 चरणात्रयं॥ कुंभराज्ञौ विनिर्दिष्टं सततं पार्थिवोत्तमं॥ पादमाजपदं सर्वमाहिबु
 ध्यनराधिप॥ पौष्पचक्रवर्त्तितं मीने मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः॥ ॥ - - - केषु जनरोज
 न्मृदस्य पृथक् पृथक्॥ राशिचक्रस्य बाह्येन राके कं तारकं न्यासेतु॥ प्रागुक्तं च
 लोभं पालन्यासं कायं यथाविधि॥ ताराचक्रस्य विन्यासतुरेखया परिवायते॥
 नेष्ट्य देवतान्यासं बहिः कायस्य मंतनः॥ यथा नक्षत्रसामीप्यमृदुवर्णेः पृथ
 क्पृथक्॥ तस्यापि रेखाकर्तव्यां बुधनाप्यनुमंडलं॥ लेखा बाह्येन विन्यासं हि
 गीज्ञानां तु कारयेत्॥ दिशां च पार्थिवं च पृथक् पृथक्॥ स्थाप्य यथैव स
 वरादिगीज्ञानां तु कारयेत्॥ उत्तरस्यां तु कर्तव्यं धनं दस्य तु मंडलं॥ रुक्मवर्णां

रामः
११०

प्रयत्नेन दिशां वारं मिनः शृणु॥ तुलराचमे वेष्टुं कारकां प्राचा प्रकीर्तितं॥ दक्षिणापीन
 वरास्यां हस्तो ज्ञेया च पश्चिमा॥ पञ्चवरां तेषां मीतां मारस्यां बहिर्दिश्यां॥ वाता
 निशी च विदिश्यां तथा दक्षिणा पश्चिमा॥ नीलोत्पलस्य वरां तु वायव्यां तु प्रकीर्तितं॥ दिग्
 उलं तु तद्विद्वां देवे स्वयापरिवेष्टयेत्॥ कृत्या वेष्टयेद्गुह्यं लेखा च तुरस्यया॥ तन्मा
 शं रवपक्षाद्यैर्मंडले रूपं गोमवेत्॥ लेखा विधानं हि गुणं सर्वत्रैव तु कल्पयेत्॥ मंडला
 स्य तु कोणेषु उदकं माज्जबान्दुष्टान् कलपदं च संलज्जानां धपुष्पादिचर्चितान्॥ चतु
 रोविन्यसे हि द्वात्रिंशमेव विचक्षुरा॥ लेखा सुविन्यासे द्वात्रिंशतानां अक्षरांस्तथा॥
 छत्राणि च सुवरां नियमं द्वात्रिंशत् पृथक् पृथक्॥ स्थानं तु विज्ञाय यथा वदन् कार्यं त
 थामंडलप्रज्ञाणां॥ यथा मंडलं नृपमंडलं स्य तथा तथैव हि तु यैतिकर्त्ता॥ इति ह्यमोदो
 शांतिकां देविष्णुधर्मोत्तरोक्तं मंडलकल्पनविधानं समाप्तं॥ इति श्रीमद्विद्वत्तनहविर
 चिते विधानपारिजाते मह्यजुर्विधानं॥ अथ कुंडलक्षरां॥ शारदातिलके॥ निर्मा

१११

यमंउपयेच्छतःकुंउप्रकल्पयेत्॥चतुरस्रंविधानोक्तंरुस्तमानेनदेशिकः॥नवाना
मपिकुंडानामत्रोक्तःसंतनःकिलरुस्तमानयथोवक्ष्येमानाद्यंगुलमेतत्॥वानाय
नपथ्यप्राप्यनेत्यातिरविरज्जमयः॥तेषुसहस्राविसप्ततिरेवावस्थसरेरावः॥असरेणु
सवितेयोह्यष्टौयेपरमारावः॥असरेरावरावाष्टौरथरेणुसुसस्मृतः॥तेष्टौवा
लाग्रकेष्टौलिङ्गापूकातदष्टकं॥तदष्टकंयवस्तेष्टौवंगुलंसमुदाहृतं॥सा
त्तमांगुलिःसप्तयवासैवतुमध्यमा॥षड्वासाधमाप्रोक्तमानांगुलमितारितं॥
साष्टयवासिकेयर्थः॥विन्यस्तेस्तियगीष्टामियविमर्मानांगुलिःस्मृता॥चतुर्दश
राहस्तस्यमध्यमांगुलिमध्यतः॥पर्वतो रंतरां देयमात्रांगुलमुदाहृतं॥विनांगु
लेनशेषाणिपुष्टिमंगुलिःकृतं॥चतुर्धाविभजेदेकोभागोमुष्टौगुलिःस्मृता॥य
त्किंचित्सुखायासांविभज्यदशधापुनः॥एकंद्वादशधाभागंरुत्यातेषेकमंगुलं॥
हत्तुंवांगुलंनामजानीयात्तस्यतपुनः॥उद्धायाःप्रतिमायास्यान्महामानांगुलि

रामः

१११

अथा॥महामानांगुलंतन्मात्रांगुलमितीरितं॥मानांतरांगुलेनैवप्रतिमांगानिकारयेत्॥
प्रसादादीश्रतेनैवकुयान्मानांतराया॥वेदिकापीठंविचारयादीनांविधिपुनः॥
मानांतरांगुलेनैवभवेन्नान्येनकेनविशयागोपकरणात्येवंकुयान्मानांगुलेनावि॥
हेमांगानिसुवादीनिचुंउमुष्टमंगुलाश्रया॥॥देहलक्ष्यांगुलेनाथकुंडादीनिप्रकल्प
येत्॥ब्रह्मविष्णुशिवादीनांयेहस्ताःपरिकान्तिताः॥षड्वासाष्टयविमर्मानांगुलेःसु
लभ्ययाजयेत्॥यत्तमानांगुलपेक्षमात्राणाविकेनच॥प्रसादावासवेत्यानिविध्य
उदस्तप्रसादातः॥तडागारातस्वेवातांक्रोशानां॥शिवरुस्ततः॥नवानामपिकुंडा
नांविधानस्थानपूर्वकं॥निर्गतंविधिबद्धस्यसाधकानांरुतेष्टया॥वयोदशंगुलं
एकंवादिक्वायाश्रतुर्दिशाकुंडानियागमोक्तानिविद्व्यादिविधिरुः॥पूर्वाद्यष्टसु
कादसुरस्यकाराण्यनुक्रमेत्॥चतुःकोणांभेदाकारंचंद्रादौचित्रैकोराकं॥रुते
षड्वासाधमाप्रोक्तमानांगुलिः॥पुरंदरत्रयोमंध्येरुतंवाचतुरस्रकं॥तद्व्या

११२

यतिनिर्दिष्टं नवमं कुं उच्यते ॥ कुं उच्यते चतुरस्राणि चतुर्नानाकृतीनि च ॥ नवपंचाय
 चैवं वा कर्तव्यं तद्वृत्तानि च ॥ पञ्चोपदिश्यते कुं उच्यते चतुरस्रं कर्मणि ॥ वेदास्त्रमध्य
 चंद्रचतुर्ष्वपि निमित्तं तथा ॥ कुं पात्किं उच्यते चतुरस्रं प्रागादिषु विचक्षणाः ॥ पंचमं कार
 ये कुं उच्यते प्रागादिषु गच्छन्ति स्मरं दिवा ॥ राकं वा शिवकायां प्रतीच्यां कारयेदुधः ॥ चतुर
 स्रं नवेत्कुं उच्यते कुं उच्यते मथापि वा ॥ हस्तमात्राणि सर्वाणि दिक्षु सुस्थापनादिषु ॥ नित्यं
 मेव सारं स्वेक्यात्कुं उच्यते सर्वदा ॥ दिहस्तादिषु कुं उच्यते प्रकारस्तथा ते बुधैः ॥ दिहस्ता
 कुं उच्यते ॥ कोटि त्रयस्त्रिंशत्तितांगुलीः ॥ यवाः सप्तमितायुकाश्च तस्त्रिंशत्तितांगुलीः ॥
 कोटिबाहुचैकचत्वारिंशद्गुलिसंमितौ ॥ यवायुक्तं चालिष्याः ॥ वदसंख्यास्त्रि
 हस्तके ॥ नागवेदांगुलीकारं चतुरस्रं चतुःकरं ॥ अंगुलानि त्रिपंचाशद्वयाः पंचा
 श्चालिषिकाः ॥ चतस्रोऽप्यष्टविज्ञेयाः ॥ पंचहस्तोन्मिने बुधैः ॥ पृथक् चतुष्टयं पंचाश
 दंगुलानि यवे तथा ॥ युक्ते लिखाश्च तस्य स्तुते यागरातिकोत्तमैः ॥ त्रिषष्ट्यंगुल

रामः

११२

संयुक्ता यवाः सप्तमितायुक्तास्तके ॥ अष्टहस्ते सप्तषष्ट्यंगुलानमुनयो यवाः ॥ अन्यथ
 काश्च तस्त्रिंशत्तितांगुलीः कोटिमुजो मते ॥ द्वास्तस्यंगुली संख्यं भुजकोटिनोन्मिने ॥
 शकोटिमिने कुं उच्यते पंचसप्तंगुलानि च ॥ यवाः सप्तमितायुक्ते कालिष्या तु करणी मता ॥
 छेत्ते स्यं चतुरस्रं तु पो न्या द्यप्युक्तमार्गता ॥ पञ्चहस्तांगुली कुं उच्यते नित्यं नोक्ता मया
 स्फुटं ॥ सर्वतंत्रांनुसारेण कर्तव्यं तंत्रविमं ॥ पूर्वकुं उच्यते ॥ काटिहस्तरस्येति का
 ल्यता विज्ञेया सर्वदा तस्य दिहस्तादिविधिप्रयः ॥ कुं उच्यते यश्चतुर्विंशो भागः सौ
 गुलसंज्ञकः ॥ विमज्यानेन कर्तव्या मेखला कंठनामयः ॥ अजाय प्राप्तेति पंगु
 मेकांगुलीयका ॥ निखने तस्य कुं उच्यते अजायः कर्त्तव्यो बुधैः ॥ अजापहीनं यत्कुं
 उच्यते कतुरतिष्ठकं ॥ तस्माद्गुरुः प्रयत्नेन अजायं सर्वदानयेत् ॥ विस्तरं तांगुलि
 तदेव कुं उच्यते फलं भवेत् ॥ तस्य ग्वसुभिर्मन्त्रैश्च मायो अजादिक ॥ अजा
 परहितं कुं उच्यते सुलक्षणा मपि यजेत् ॥ इत्यं अजायमिच्छंति याज्ञिकाः कुं उच्यते ॥

अन्येक्षमायमिच्छति देवजाकुं उ कर्मणि ॥ अग्निस्त्वनं होमकुं उ शालापाकगृहाणि वा
 ॥ अमेकुर्यात्प्रयत्नेन पाजिकानां गृहं तथा ॥ तस्मात्तु अजायधुमायं कुं उ देयं विचक्ष्य
 रौ ॥ चतुरस्रं चतुःकोणं स चैव लया यथापुरा ॥ इस्तेमानेन तन्मध्ये तावन्निम्नायतं
 खनेतुं ॥ पंचविमेखलोद्गायं जालो शेषमंतः खनेतुं ॥ पक्षं दुयमिति जालायथा
 चिसमोचरेतुं ॥ सहस्रदितये कुं उ पंचविंशगुणानि च ॥ यवोयकात्रयं लिप्तास्त
 मितः परिकीर्त्तिता ॥ अंगुलं शूर्यं बोद्धेतुं योयकाश्च लिप्ताः ॥ दिसस्त्रादि
 दौ तुहस्ते संयोजयेन्मूर्ध्नि ॥ दशसाहस्रिके होमे चतुस्त्रिंशन्नितांगुले ॥ अतरेत्य
 नुपातेनायोज्यं कुं उ मूर्ध्नि ॥ अतरेत्यनुपातेन योज्यं हस्तप्रमाणे ॥ कुं उ चतु
 होमोक्ते संयोज्यं चिबमंगुलि ॥ पदुवाए केयका कालिद्रा युतवृद्धितः ॥ यावद्दृष्टा
 मेवेष्टास्तावदेव प्रकल्पयेत् ॥ कंडानां यादृशरूपं मेखलानां च तादृशं ॥ मेखलाः
 पंचवातिस्त्रैकावाचमवेदिहो ॥ उत्तमस्त्रिहृदि कुं उ विपंचमेखलं ॥ त्रिमेखलं

खलं मेखला हीनं स्यादेव मेखलं ॥ षट्कोणाद्विचित्रैस्तु मितास्पुः पंचमेखलाः ॥ कुं उ
 द्विमेखलं मध्यं नीचं स्यादेकमेखलं ॥ यद्वा मेखलं ॥ यद्वा मनीषिभिः प्रोक्तं कुं उ च स्यो
 त्रिमेखलं ॥ प्रथमाङ्गुलाया माउत्तमास्तानां गुले ॥ मध्यात्तु अंगुलावाह्ये तृतीया
 तु यमांगुले ॥ अंगुले पंचमिर्वेदमिति स्यान्मेखलाद्यां ॥ एकावङ्गुले स्याद्विंशति
 रामेखलमता ॥ चतुर्गुले स्यात्स्यादुत्तमिष्टस्य मंततः ॥ तस्याश्चोपरिवप्रः स्या
 चतुरंगुलमुत्तमः ॥ अष्टाभिर्गुलः सम्यग्विस्तीर्णस्तु स्य मंततः ॥ तस्योपरि पुनका
 योवप्रः सोपितृतीयकः ॥ चतुरंगुलविस्तीर्णश्चोत्तमस्य मंततः ॥ तस्योपरि पुनरे
 णात्र कुं उ कुयां च थारुचिः ॥ अथा सत्यगुणा प्रोक्ता राजसी च तता परा ॥ तामसा
 स्यात्तृतीया च देवी विष्णवादायः क्रमात् ॥ स्वातादाह्यं गलमितः कंडः कुं उ चयं
 विधिः ॥ कुं उ त्रिहस्ते ताः स्तास्पुस्तकास्त्रिगुणास्त्रिंशताः ॥ कुं उ विहस्ते ता जेयासु
 निसतगुणांगुला ॥ अत्रिहस्ते तु कुं उ नागजनवर्गयुगांगुला ॥ कुं उ पंचरेनंदस्य

११४

ससतां गुले स्मृताः ॥ ताः स्युः कुंडे क्रतुकरे दिग्बस्थष्टांगुलां न्दिताः ॥ कुंडे सतकरे खंडान
वससां गुला मताः ॥ कुंडे वसुकरे ताः स्युः भानुषड् सष्टकांगुलाः ॥ कुंडे नवकरे विष्टरुद्र
नंदंगुला स्मृताः ॥ दिग्बस्थमेखलाः सर्वतो धेः मत्रमिते कुंडे मनुमातुदशांगुलाः ॥ ३५
संधाये मतो ज्ञेया मेखलाः सर्वतो धेः ॥ एवं ते श्रितास्ता तमेखलानां सुनिश्चयः ॥ हो
मस्तुरतस्था प्यादक्षिते पश्चिमपिवा ॥ मेखला मध्यतो योनिः कुंडोर्ध्वं श्रविष्ठा ॥
उन्नतिर्द्विगुले नास्या ॥ कुंडोर्ध्वो बोधिपत्रवत् ॥ एकेकांगुलतो योनिः कुंडे धन्येषु वर्द्धयेत् ॥
यवद्वयं क्रमेण वयो न्यग्रमपि वर्द्धयेत् ॥ कुंडे द्वयसमायुक्तं मध्ये लो ज्यध्वनि स्तथा ॥ ३६
अमेरा कुंडा मिमुखी किंचिदुत्तरमेखला ॥ यो न्याः पश्चिमतो नालमायामेचतुरं
गुलं ॥ त्रिदोका गुनि विस्तारः क्रमान्दनाग्रमिष्यते ॥ अस्मि संख्या गुलोपेता मुमुखा
यामतः समा ॥ विदि विधाय तस्या तु न्यस्य नालं विधानं विदुः ॥ शेषं प्रयेदं तापरि
धिस्थाय नायवा ॥ विधाय रं ध्र मध्यस्थं मेखलापरिशोभने ॥ इन्द्राग्नि यमदि कुंडे

रामः
११४

योनि सौम्यमुखी स्मृता ॥ योनि पूर्वमुखान्येषु पूर्वशां ३ ॥ यत रामवेना नापयेत् कुंडको तोषु यो
नितानुविधानं विदुः ॥ कुंडानां मध्यदेशे तु कल्पयेत् संक्रांति ॥ नामिष्य कुंडे रुपो मानस
स्थिति गयेते ॥ मनुष्यरूपकं रुक्मानां नामिरु सेधता मना ॥ नेत्राणां चांगुले पतः कुंडे धन्येषु
वर्द्धयेत् ॥ यवद्वयं क्रमेण वयो न्यग्रमपि वर्द्धयेत् ॥ योनि कुंडे योनि मज्जकुंडे नामि वि
वर्द्धयेत् ॥ नामि ध्वं विधामि तामध्यं कृतिकं ॥ बहिरं श्रद्धयेना को दाना निपरि
कल्पयेत् ॥ अथ मुष्ट्यादि कुंडानां मुपविनियोगं वदामि ते ॥ मुष्टि मात्रं शताध्यातुं ज्ञाते
चैरुन मात्रं ॥ सहस्रं केरुस्तमात्रं अयुते तु द्विरुस्तं ॥ लक्षं द्विंशं करं कुंडे होमेयतुः
करं ॥ प्रोक्तं पंचकरं कुंडे दशलक्षा रुति अवि ॥ षट् स्तं लक्षं विंशता को दयेत् स सहस्रं
करं ॥ कोटि होम दशकरं प्रोक्तं कुंडे मरुषिभिः ॥ पञ्चातुं रुस्तान्नाहि परं कुंडे मस्ति मही
तले ॥ सर्वा सिद्धि करं कुंडे चतुरस्रमुदाहृती ॥ पुत्रप्रदं योनि कुंडे अर्धे द्वाप्यं शुभप्र
दां शत्रुक्षयकरं अस्त्रं वत्तुं शान्तिकर्मणि ॥ द्वादशमारता योः कुंडे षडसं च प्रसंनिभं ॥

बुद्धिदं रोगैः मनं कुं उ मष्टास्मीरितं ॥ दे उमांस्तं मे चतुष्कोरा मष्टौ भागे मगा हति ॥ चंद्रा
 धनारणे या मष्टौ दो नि कृत्य कोरा कं ॥ वारुणां जांति के व संघ उ स्मृत्वा टने निलो ॥ उदी
 च्यां पौष्टि के व प्र रौ आ मष्टा स्मीरितं ॥ चतुरस्रं तु सर्वेषां के चिदि दंति तां त्रिका ॥ कुं उ
 स्यत्पंजाना पीत्य र मं प्र कृते व पुः ॥ प्राच्यां शिर समाख्या ते बा ह द क्षिण सौम्य योः ॥ उ
 दंरं कुं उ मियुक्तं यो निः पा दौ तु पश्चि मे ॥ कुं उ मत्रोक्त मार्गे रा नि मां या य स लक्षणं रक्त
 मृच्छालि पिष्टभ्यां मूर्धये दि कु प्रियं यथा ॥ ॥ स्वातधिके भवे द्रो गी हीने धेनु धन क्षयः ॥
 वक्रं कुं उ तु सतापो मर तां दि न्म मेख ले ॥ मेख ला र हिते शो के व्यधिके वित्त मं क्षयः ॥
 भाया विना शनं कुं उ प्रोक्तं यो न्यां विवर्जितं ॥ अनेक दोषं कुं उ यत्र - नाधिकं यदि
 तस्मात्सम्यक् परीक्ष्ये वं क र्त्तव्यं शुभमिच्छता ॥ दिग्दे श कुं उ नि र्मुक्तो यो न लो लो कि
 को हितः ॥ तस्मादिग्दे श कुं उ नि संग्राह्य रायु क्त लक्षणो ॥ कुं उ मेव विधे न स्यात्संछि
 तं वा सामाचरेत् ॥ हस्तमात्रेण तत्कुर्याद्वा तु मि श्र सुशोभनं ॥ अंगुलोत्सेध संयुक्तं

रामः

११५

चतुरस्रं समं ततः ॥ इति कुं उ नि मां विधिः ॥ ॥ अथ स्थंडिल संहितायां ॥ इवुमात्रं स्थं
 डिलं वा स्थंडिले यत्न क र्त्तव्यं ॥ वायव्यं संहिता यां च ॥ अथाग्नि कार्यं वक्ष्यामि कुं उ
 वा स्थंडिले पि वा स्थंडिले वा लु का नि बरिक्त मृ श्रज सा पि वेति ॥ अथ शुक्ल कारि
 का यां कुर्यात्तार्थं गुलि मान मूर्धं कं शतां तु तौ ह्यं गुल मान मुपुयां वेदो गुलो धं तु स
 हस्र होम के व स्वां गुलान्येव तथैव चा युते ॥ अथ ह्यं तौ स्थंडिल कं नृपां गुले चो ध वि
 दध्यात्प्रयुते च विंशतिः ॥ तत्त्वां गुलं कोटि मखे तथो दिते तथा बुद्धि नाधिक मान मा
 नु ॥ प्रकृति व दिते कृतिः कर्त्तव्येति न्यायेन प्रकृति गत धर्माणां मिखला यो सा दीनां
 स्थंडिले पि प्राप्ति रस्तीति निश्चितं ॥ अत एव बो धाय नोक्तं ॥ कुं उ वने खला कृत्या
 यो विंशत्या ततः परं ॥ बो धाय न मते प्रोक्तं स्थंडिलं चतुरस्रं ॥ कुं उ मावेतु होमा
 ये स्थंडिलं पीठ मेव वा ॥ होमा ये स्थंडिलं पीठ कार्यं मिखा ह शो न कः ॥ तत्र यो नि
 मेखला भावः ॥ यदा दि दस्तं क्रियते तदा दि हस्तमात्रं स्यात्पीठं द्वादशां गुलं लिखेत् ॥

११६

अक्रमानेप्रोदेशमात्रं पीठार्थसिद्धिः स्यात् ॥ स्थण्डिलमानतो ज्ञेयं ॥ तस्मिन्नुद्घायेद्वा ॥
 शोणुलंकायं ॥ अवतास्योदये प्राची स्यात्कृत्स्नितिकोदये ॥ चित्रा स्वात्यंतरे प्राचीनप्रा
 चीचंद्रसूर्ययोरिति प्राप्तिविधानं ॥ रात्रौ संसाधयेत्प्राची साधकेन्द्रं ॥ प्रमाणात् कृतिका
 अवतां पुष्पचित्रा स्वात्यो यदंतरं ॥ रातत्रा च्यादिज्ञो रूपं युगमात्रे दिने पुनरिति ॥ अ
 थ कुंडमंडपविधानं ॥ इष्टरउवाच ॥ अथ मंडपनिर्माणं वक्ष्यामि विधिपूर्वकं ॥ यज्ज
 नो यज्ञसंपत्तिहेतुसर्वफलप्रदं ॥ नक्षत्रराशि वाराणां मानुषकृत्येषु मे हनि ॥ विष्णुराजं
 समाराध्य कृत्वा पुण्या हवाचना ॥ समुद्रगानदीतीरे संगमे वा शिवालये ॥ अथ रामे वि
 क्षुभे देवादेव रवातापि संनिधौ ॥ गृहस्थे ज्ञानभागे वा मंडपं रचयेत्तत्र भूमिं प
 रीक्ष्येत्तवास्तु ज्ञानविज्ञारक्ष ॥ स्फुटितोच्चमंत्राद्या च वात्मीकारोहिणीतथा ॥ दूरतः
 परिवर्ज्यते ॥ कर्तुं रायुर्धनायका ॥ स्फुरितामराणां कुर्यात्तु खराधननाशिनी ॥ स्वरा
 त्मा ह्येतादनिष्ठं विषमाशुतोरी बललदीप्तिरहवा विदेवं मरणां व्याधिकुर्या

रामः

११६

दक्षिणवामही ॥ धर्मराजस्य वा भूमिर्निर्धुस्य प्रदा ॥ गृहस्थयकरीसा च भूमिर्वाति
 र्कतिरवा ॥ धनहानिकरी पृथ्वी कीर्तिदा वरुणा हवा ॥ वातहवा तथा भूमिर्निर्धु
 युद्दे गकारिणा ॥ सुरभीरां रतिर्यत्र संवत्सरदृषेः सहा ॥ सुंदरी रांगतिर्यत्र पुरुषैः स
 हसन्ते मे ॥ काशीरचंदना मोदा कपूरा गरुगंधिनी ॥ कमलात्यलंगंधा च जातिचंपक
 गंधिनी ॥ पालामस्त्रिका गंधानां गणेशं गंधिनी ॥ दुग्धिद्वीराजं गंधाचमस्त्रिपुरसु
 धिनी ॥ सर्वेषामेव वर्णानां भूमिः साधारणमतः ॥ श्वेता रुणा पीतकृष्णा विप्रदीना
 प्रशस्यते ॥ मधुरा च कषाया च आम्रान्वकटुका च या ॥ कुडौ शये स्तथा काशौ दूवाति
 याचि संमृता ॥ प्रशस्ता भूमिर्वाहो मंडपादौ विशेषतः ॥ प्रासादारंभकाले च गृहादौ
 वा भुवी श्वरे ॥ शस्योदारः प्रकर्तव्यो यदिष्टे भूमिमात्मनः ॥ प्रासादारंभकाले च यदंग
 स्पृश्यते पुमान् ॥ वास्तुदेहदृढं तत्र ज्ञात्वा विद्याविचक्षणः ॥ कुंडपतिशिरःपुंसि शिर
 शस्यं समुद्धरेत् ॥ ज्ञात्वा तत्र स्थितं ज्ञेयं यत्नमात्रे करत्रये ॥ अग्निं वा इष्टं रागं श्रद्ध

११७

नहानिभ्रजायते॥यत्नेनोसाद्येदुत्पद्यदिचेदुममात्मनः॥वाहो कं उ यमानेतुनिदिज्ञो
 द्रोहश्चरवला॥हस्तद्वयेनसंतिष्ठेद्वक्ष्णं कथितेनवा॥स्वामितोमरणां विद्यां द्विदेवा गम
 नंतथा॥तस्मत्सर्वमेयनेनशाल्यमुखाद्येनरः॥कुरो कं उ यमानेतुकां स्यशाल्यं विनिदि
 शेत्॥हस्तमात्रेणसंतिष्ठेद्वक्ष्णं गदितंतवा॥असाधीनमेवेद्व्यायशोहानिभ्रजाय
 ते॥हस्तो कं उ यमानेतुकं कालंचवितिदिज्ञोत्॥त्रिहस्तेनचसंतिष्ठेत्वन्यमानेनचान्य
 था॥अग्निदाहश्चरोगश्चसशाल्येमरणां भवेत्॥यत्नेनोसाद्येदुत्पद्यय॥एष्टं कं उ
 यमानेतुबहुशाल्यं विनिदिज्ञोत्॥हस्तेनैवेनसंतिष्ठेत्त्रौ चकौ याविचारता॥स्वामिनो
 शोभवेत्तत्रभायायाजायतेसती॥षादौ कं उ यमानेतुहस्तिशाल्यं विनिदिज्ञोत्॥साध
 हस्तेनसंतिष्ठेद्वक्ष्णं गदितंतवा॥गोनाशोराजदं उश्चसस्यहानिभ्रजायते॥कुक्षिं
 कं उ यमानेतुपाषाणंतत्रनिदिज्ञोत्॥हस्तद्वितयमानेनलभ्यतेनात्रशंस्यः॥भुजंग
 दंशो यत्रस्यादुत्पद्यतत्रसमुद्धरेत्॥जानकं उ यमानेतुममशाल्यं विनिदिज्ञोत्॥हस्त

रामः
११७

द्वयेनसंतिष्ठेद्वक्ष्णं गदितंतवा॥अग्निदाहोममस्तापःक्षिशुःखमयानिच॥करोयवां
 विधं कस्मिन्स्मातेदसमुद्धरेत्॥गोशृंगयोतमंडुकं शरवशुक्तिचकं प॥शत्रुबुकेश्च
 प्रशस्ताः स्युयाश्चनृत्सारं मयातकाः॥अंगारं चतुर्ष्वेकेशमस्थिशाल्यंसमुद्धरेत्॥खन्य
 मानेजलं योवदुत्पद्येदोषो विनश्यति॥दूरान्तरस्थितेवारिरवेनितानैवशाल्यंते॥पंचह
 स्तं प्ररवातव्यं शाल्यदोषोपशान्तमे॥इत्थं भूमिपरीक्ष्याचकुमत्प्राचीविज्ञोघने॥भीतो
 मर्यादिज्ञो जालाकुयत्किमितिदेशिकः॥तदस्यादिपरिज्ञानं शृणुवद्व्येमथाविधिसु
 यमेभूतलेख्यावृत्तं मत्तारूपतः॥तन्मध्यविदेशं कुतं स्थापयेद्दशगुलं॥अग्र
 द्वायान्वयवशाद्वत्तेपूर्वावरद्वये॥पूर्वापरद्वये कृत्याचिहेतदमितस्तथा॥समानप
 रिमंल्या कृत्वा वृत्तद्वयंपुनः॥तयोः संश्लेषसंज्ञातमध्यं दक्षोस्तरस्थिते॥संधिद्वयेथ
 प्राकू॥संधिद्वयेथप्राकूप्रसकूस्तद्वयं मध्येतुविन्यसेत्॥सूत्रदक्षोत्तरं तेष्टां मग्रे प्रा
 च्यादिकल्पयेत्॥रावमाशापरिज्ञानं समाख्यातं मथास्फुटं॥ज्ञात्वेवं मंडपादीनिकु

११८

यस्यैव विचक्षणः॥ यदि कुयावथादृष्टं विपन्नोरु कं व्रजेत्॥ १५॥ रात्रौ संसाधयेत्प्रा
ची साधयेत्प्राः प्रमाणतः॥ कृतिकाश्रवणं पुष्यं चित्रास्वास्त्योर्ध्वं तं॥ रातः प्राच्यादि
शोक्तं युगमात्रे दिने पुनः॥ कश्चित्तं मे महा प्राज्ञा शिल्पिज्ञास्त्रानुसारतः॥ अथेष्टा
साधने वक्ष्ये यत्रोक्तं वृक्षणापुरा॥ नवानामं उपमानां च वास्तुशिल्पेण कीर्तितं॥ प्रा
कप्रत्यगमेन सूत्रं न्यसेन्मं उपमानतः॥ उदग्दक्षिणसूत्रार्थं मे स्योदौ परि लेखयेत्॥
प्रागं कप्रत्यगं केच हस्तं दत्वा विचक्षणः॥ शक्रस्य मुखे पुदो मध्यं नै प्रसारितं॥ उद
ग्दक्षिणसूत्रं स्यादुक्तं मानप्रमाणतः॥ सूत्रार्थं मानसूत्रार्थं दिक्षु चिह्नं समाधि
येत्॥ तच्चिह्नं तु समाश्रित्य प्रति लोमानुलोमतः॥ सूत्रार्थं मानसूत्रार्थं सत्राणि
प्रतिपादयेत्॥ एवं स्यात्सूत्रपातेन चतुरस्रं शुभावहं॥ यद्वा सूत्रानुसारेण कर्त्त
व्यं चतुरस्रं॥ नवानां न उमानां तु निर्माणं शास्त्रे नोदितं॥ अष्टमध्ये मही नैस्तु
मानैव चित्तमहामते॥ चतुर्विंशति हस्तकं गहनो मं उपो न वेत्॥ द्वाविंशत्या मवेद

रामः

११८

ह्योद्यर्धे विंशतिकैः सुषोषश्चाष्टदशभिः कृत्वाभिः कामराजकः॥ मनुसं रेव्यः कांचनस्तु
विरामोर्ध्वमितिः कैः॥ हस्तैस्तदशभिः पौरोवसुभिस्तद्वनो मवेत्॥ अष्टमध्ये मही नैस्तु
मानैस्तैस्तै नवमं उपाः॥ ॥ यद्वा चतुर्मानमहं हस्तो उशकं तथा॥ चतुर्दशमिति हस्तै
र्मध्यमे परिकीर्तितं॥ हीनं द्वादश हस्तैस्तु मानमुक्तं मनीषिभिः॥ अष्टवर्णां तु द्रव्येषामं
उपानं शुभलक्षणम्॥ हस्तैर्विंशतिभिः कायमिं उपस्त्वमजमानं॥ अष्टमिवाहुजा
तानां विज्ञो मर्कमितिः कैः॥ दशमिस्तु यैर्विणानां वसुभिर्हीनवर्णिनां॥ सर्वेषां
ब्राह्मणादीनां प्रोक्तं कायानुसारतः॥ स्थलादकांशुलोद्याय मं उपस्थलमीरितं॥ या
वत्करप्रमाणस्तु पंउपः कर्त्तुं संमतं॥ तावद्भीतिवारशानां कुर्यात्तं चतुर्गुणं॥ पुनस्तं
त्रिगुणं कृत्वा तदेकैश्चक संमितान्॥ शंकुनिधाय सर्वां चतुर्दिक्षु प्रसारयेत्॥ स्तं
मोस्तत्र निरवातव्याः सुदृढा द्वादशमिता॥ पंचहस्तसमुद्राया लक्षोक्तफलप्रदाः॥
चत्वारो मध्यतो दोष्या मर्कचिह्ना सन्विताः॥ अष्टहस्तसमुद्राया शेषास्ते पंचमांशकैः॥

- लिङ्गजवः सर्वसारदारुमयाः शुभाः॥ यज्ञियं वक्षोवेणुवाक्त्रिमुकः स्तंभकर्मणि॥
 अन्ये विष्णुश्च वक्ष्यामि वेयुर्नान्यभरुद्वाः॥ गृहशाल्याः स्वयं शुष्कः स्फुटितश्च पुरातनः॥
 असौ मयि जितः संख्याज्यः स्तंभकर्मणि॥ कटैः स्पष्टिः असंख्यो चासमंतासत्तुगो
 रपि॥ द्वारबज्रं शुभे वंशे नारिकेलदले स्तथा॥ भित्तिं च परितस्तस्य कुयादियादुरधि
 नः नियमो यस्य सारव्यातः स्थिरलिङ्गक्रियादिशुभः॥ मंडपं मंडपदार्द्रा स्वाभिस्तु विचक्ष
 राः॥ ० ॥ ० ॥ अथैताः संप्रख्यामि प्रोउशतु स्तंभदेवताः॥ ० ॥ ईशान्यादिक
 मेरोव पूजनीयाः प्रयत्नतः॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च शक्रानुजनाईनाः पितरः सप्तसे
 नान्याः पृथक् प्रोनिशां पतिः॥ प्रचेताय ससीरीच वाक्यतिस्त्वष्ट्रनेदनः॥ एते देवाः स
 नारव्याताः॥ स्तंभकर्मणि सरिभिः दिक्षु द्वा राणि च चारि विदध्यात्यं च मांशतः॥ यद्वा
 द्वाराणि च चारि मध्ये वा विदधीते वै॥ कनीयसि स्यादधिकं च तुरंगुलि वृद्धिताः॥ मध्य
 मीतमयोद्धरं वास्तु शास्त्रे प्रकीर्तिते॥ चतुषट्त्रयमा लोकां विज्ञानेन रुपशोभितं॥ वि

विचवस्त्रसंख्यं द्यं यदा मिश्रविराजितं॥ सफलैः कदली स्तंभैः क्रमुकैः नारिकेलैः॥
 कलेः नानाविधैर्भोज्यैर्दपत्तैश्चामरैरपि॥ भूषितं मंडपं कुयां ज्ञाना युष्य सुशोभि
 तं॥ कलशैश्चटिकाभिः प्रसाधारैः कटैः स्तथा॥ अग्निश्च भूषणैश्च प्रापि भूषयेन्मं
 तिरात्तमः॥ आख्याते साधनेऽनूतः सरतः सममानकः॥ मनोज्ञं मंडपं यो सो कर्म
 कर्तुः शुभा बहः॥ अतुक्तसाधनैः कर्त्तव्यं नाना॥ ५॥ इति मंडपनिर्माणाः॥ द्वारेषु तोर
 णानि स्युः क्रमाद्वीरमहीरुहाः॥ मंडपाद्वास्तुदेवो च रुस्तीमानेन तानि वि॥ देवास्तोर
 णारूपेण संस्थिता यज्ञमंडपे॥ विष्णुविष्णुसनाथं चैरक्षार्थं चाक्षरस्य च॥ ब्रह्मा
 श्वरं प्राच्यां यज्ञांगं दक्षिणे मंतं॥ वाहणे बोधिसंभूतं कोवेयं विजरी भवेत्॥ एव
 मेष्वा मंडार्यं मेतदभावेशमाद्रुमः॥ जंबू रवदिरसाश्च ताळोर तो स्मृताः॥ सुशो
 भनं नाम फलैर्भूषितं मंत्रितं॥ इष्टैश्चैति मंत्रेण सुभद्राख्यं तु दक्षिणे॥ सुक
 मरिख्यं तु वारुण्यं अग्न आया हि मंत्रतः॥ शो नो देवीति मंत्रेण सुहोत्रं तुरेय्यं सनू॥

१२०

पश्चिमद्वारमारभ्यतोरणानिनिमेशयेत्। स्तंभोद्यायस्मृतस्तेषां सप्तहस्तेः पृथक् पृथक्
॥ दिगुलप्रमाणेन तस्य रीणाहरीरितः। तिर्यक्फलं कमानं स्यात्स्तंभो नाम ईमानं ॥ तौ
रतांघटयित्वैवमर्धं मूलत्रयं त्यजेत् ॥ कजुवेमध्यशृंगं स्यात्किंचिद्वक्त्रं तु पक्षयोः शैवे
त्येवं समारब्ध्वा तं वास्तु शास्त्रमिश्रादेः ॥ तैकेकः कलशः स्थाप्यः पूर्वादिप्रतिनोरतां ॥
मंडपे कलशौ द्वौ द्वौ द्वारे द्वारे निविशयेत् ॥ गोलितोदकं संपूर्णं वा म्रपटत्र शोभितो
॥ गंधपुष्पावरोपेतौ सर्वौषधिसमन्वितौ ॥ प्रतिकोरांतयैकैकं स्थापयेत्कलशं शु
भं ॥ ध्वजं ध्वजं वा कथंचिद्विशंतेषु पूजयेत् ॥ मंडपस्य तु कोऽथा कलशेषु क्रमात्
मी ॥ अमृतोदजयश्च वसिष्ठाद्यो मंगलस्तथा ॥ पूज्याद्यादस्थं कुंभे पुशकायास्त
मनूतमैः पूर्वैकं ज्येष्ठिनौ विप्रौ यथेतां नियमात्तमः ॥ श्रीसक्तं पावमानं च सोमस
क्तं सुमंगलं ॥ रांद्रं च सोमकामया यं रक्षोघ्नं देशिकाज्ञया ॥ दक्षिणे च यजुर्वेदं रु
द्राध्यायस्य पाठकौ ॥ तथा पुरुषसक्तं च श्रद्धाकाध्यायं सशुचिं यामंडलं ब्राह्मणं

रामः
१२०

चैव प्रेरितो गुरुणा पुनः ॥ मश्रिमे सामगौ विप्रौ दृष्टुयास्तत्तजपको ॥ सक्तं मांगिरसं रुद्र
सक्तं वैष्णवराजितं ॥ देवी च मधुसक्तं च शान्तिकाध्यायमेव चापठेतां तौ महाप्राज्ञौ संधि
देशिके मतो ॥ पुनरेवाथ न विदौ दृष्टुयास्तत्तजपको ॥ देवी च मधुसक्तं च शान्तिकाध्यायमे
व चायावत्कर्म समाप्ये तजपे युस्ते द्विजोत्तमा ॥ रत्नं च तुषट् द्वारेषु स्थापयेद्द्वारं तोपालका
न ॥ इति तोरणाप्रकरणं ॥ ततो मंडपस्य चतुर्दिगुरां परिकल्पयेत् ॥ पूर्वादिषु क्रमात्
स्य भागे नैके न वेदिका ॥ मंडपस्य नवांशस्तु वेदिका वै स्मृता बुधैः ॥ तुला पुराषदना
दो मध्यभागे तु वेदिका ॥ शान्तिके पौष्टिके विप्रश्चिबको तो प्रशस्यते ॥ चतुर्थांशोपि
ति तत्तस्मा राजहस्तोद्धृत्य यथा ॥ तत्तत्तं राजहस्तस्य कथयामि तवानया वराव
त्त्यां गुलैर्विप्रदंडहस्तः स्मृतो बुधैः वेदने कां गुलैः प्रोक्तां वंशस्तो मनीषिभिः ॥ रा
जहस्तो विशाखं संख्यां गुलैः पद्मिरुदाहृतः ॥ स्वामिरुस्तो मनीषे वेदं चंद्राकै
रंगुलैस्तथा ॥ दर्पतोदरसंकाशानि मे नितविवर्जिता ॥ शुभाकारा तु या वेदी कर्तुं नुः

कामकलप्रदा॥ वक्रपादाश्चक्रियानमध्यापुरुषादृशीशोभना॥ मानहीनाकाषासौक
 त्तुःकामविनाशिनी॥ यक्कामिर्वाप्यपक्कामिरिष्टकामिर्दृढायथा॥ चतुरस्याचतुःको
 र्गोतंदमावेष्टदयिवा॥ एवं दिव्यगुलेहीनाश्चविष्टशूद्रजन्मनां॥ इतितेमिहितं
 तातवेदीनश्चरासंभृतं॥ इतिवेदीनिर्माणाप्रकरतां॥ ॥ अथातःसंप्रवक्ष्यामिध
 जारोपतामृतमं॥ यत्कृत्वापुरुषासम्यक्समस्तफलमाप्नुयात्॥ यातुधानागुह्य
 काप्रकृष्णोडाःरेवेचरास्तथा॥ चित्तयंयसुरश्रेष्ठंश्चजहीनंसुरात्रयं॥ ध्वजेनरहि
 तोब्रह्मन्मंडपस्तुवृथाभवेत्॥ पूजाहोमादिकंस्वर्जपायंनृत्तंबुधैः॥ रक्षणेनवि
 नायदक्षेत्रंनश्यतिबीजनं॥ ध्वजंविनादेवगुरुंतथानश्यंतिसर्वथा॥ विष्णुपाविष
 दाःकूरांकृष्णोडाश्चास्तुयेग्रहा॥ पूजादिकंतुगुरुस्त्वितिदेवंदृष्ट्वात्तरक्षितं॥ दृष्ट्वा
 जास्तुदेवस्यमंडपेज्यनम्रमौतैर्भो॥ नश्यंतिसर्वतश्चाकर्त्रिमहरीतांयथातमः॥ ध्व
 जानांलक्षणांस्वम्यगुच्यंतेतुयथातथा॥ मंडपस्यबहिर्दंडेदेशहस्तंयतेःसह॥

रामः

१२९

पूर्वाद्यष्टसुकाण्डसुधजासंस्थापयेन्क्रमात्॥ तेषांहस्तद्वयं व्यासोमध्यश्चकरसंमितः॥
 व्यासादंशिरवरं पुंस्तुस्तवितयमानकामस्यामंशिरवरं प्रोक्तं पुंस्तुस्यात्रिकोणः॥
 कंतयोर्मध्यं चतुष्कोणं ध्वजमेव प्रकल्पयेत्॥ मंतं गवस्तमहिषसिंहमस्येतावजिनः॥
 वृषभंचयथा न्यायं ध्वजमध्ये क्रमाद्विरेवेत्॥ अथबादिगाजानप्रावेरावतपुरःस
 रानध्वजेषुविलिखेदुक्तधानुमिश्रस्तक्षराणाम्॥ एवं ध्वजानां कंतं लक्षणांचशुभावहं॥
 प्रतिकाष्टपताकास्तुप्रोक्ताः शास्त्रार्थकोविदैः॥ स्तम्भहस्ताः पताकास्तुविशालेभ्यस्तवि
 स्थिताः॥ दंडाहस्तापताकानांदंडाः पंचाशवेष्टिताः॥ पताकाभ्यामुधाराः पुष्पगंधसमन्वि
 ताः पीतो रक्तो स्थितो धूम्रः शुक्लो धूम्रसिता बुभौ॥ गौरोरुक्ताः क्रमादेव रास्तास्तप्र
 कीर्तिताः॥ ५॥ अतः परंप्रवक्ष्यामि दिक्पालां महामते॥ ॥ उपचारान्यथाशक्ति
 मंत्रवाहनपर्वकं॥ राहिसर्वाभिराध्यक्षगंधर्वादिपरिपुत॥ रक्षाध्वरं तोमगवस्त
 वस्यांदिशितेनमः॥ एवमावाह्यगंधाद्यैः परिपूज्यते तोमरु॥ पताकापीतवराभि

१२२

आशुशिखानमंत्रतः। तानारमिति मंत्रेण धजं तत्रैव विन्यसेत् ॥१॥ राहिवक्त्रे के शशि
 दुसाध्यगोः सह। उधरं रक्षत तनमाग्नेय्यादिशितमः। अग्निं हतं समुच्चार्य मंत्रं
 तत्र प्रविन्यसेत् ॥ ततो अग्निकृत्वा न्यो धजं तत्रैव रोपयेत् ॥२॥ राहिवक्त्रे के शशि
 प्राज्ञाशुभनिवारकं ॥ शिवाय पाहिय जं नो नयस्ते भवगे न्विभौ ॥ कृत्वा वक्त्रे पताकां
 च आयगोरिति मंत्रतः। दक्षिणस्यो धजं दद्यात् सुगन्धमनुनात्र तु ॥ राहिरक्षोगोः सा
 धं निरुत्तेशमनाधरं ॥ पाहि प्रेतपिशाचेभ्यो कं कना धनमोस्तुते ॥ पताकाश्चेतव
 र्णाभामसुन्यतेति मंत्रतः। दद्याधजं च तत्रैव रोपयेत् निरुत्तेशमनाधरं ॥ राहिवारिचराधी
 शगंधवादिपरिहृता प्रतीच्या मधुरं नो द्या पाहितुभ्यं नमो नमः ॥ पताकाशुकपिच्छा
 भामिमं मे वरुणोति च ॥ धजं संपूज्य वेदद्यात् तत्वा यो मीति मंत्रतः ॥ ५ ॥ ० ॥ राहिवक्त्रे
 जत्राणामिदं सं द्योर्मनाधरं वायव्या पाहिसुप्रीतौ नमस्तुभ्यं पुनः पुनः पताकां
 धूमसंकाशं प्रादद्यात् प्राणदा कृत्वा वायो यते धजं चारु ३ न्यसेत् तत्र विधानवत् ॥१॥

रामः

१२२

राहिसोमस्तुराध्यक्षनक्षत्रैः पितृभिः सह। गृहाणा पञ्चांगवन्त्याहिय जं नमोस्तुते ॥
 आध्यायस्विति मंत्रेण पताकां धवलां न्यसेत् ॥ सोमं राजानमंत्रेण धजं दद्यात् तथो
 तरे ॥७॥ राहिविष्णुश्चरविभोगोः साधं ममाधरे ॥ यज्ञसिद्धौ गृहो मां स्पृष्ट्या
 भवते नमः ॥ पताकां शुभ्रवर्णाभां तमीशानेति मंत्रतः ॥ तत्रैव च धजं दद्यात् मित्रे
 निरुत्तेशमनाधरं ॥ राहिनं तमहासत्त्वनागकन्यापरिहृता ॥ रक्षाधरं समेशानयक्ष
 रगगोः सह ॥ पताकां गौरवर्णाभो नमो स्पृष्ट्या मंत्रतः ॥ वाशिनिरुत्तयो मध्ये चित्र
 वातषको धजे ॥ राहिवक्त्रे सुरैर्ज्यलोकनाथशिखामतो ॥ विशाधरं नो भगवन्त्या
 हितुभ्यं नमोस्तुते ॥ पताकानरुणां तत्र दद्यात् कृत्वा मंत्रतः ॥ ईशानपूर्वयोर्मध्ये पं
 चवर्णाधजस्तथा ॥ इदं स्पृष्ट्या मंत्रेण दद्यात् ऊर्ध्वसंज्ञिनां ॥ किंकिणी जालसं
 युक्तं मंडपोपरिमध्यतः त्रिहस्तविस्तृतं कुर्याद् दशहस्ता यत्तं पुनः ॥ रावंधजविधिः
 प्रोक्तः समासेन मयानया ॥ इति धजपताकोत्तरं ॥ अग्नयोनिमेखला प्रकरणं ॥

१२३

प्रतिष्ठासारसंग्रहे॥ पंचत्रिकोके मेखलो द्वायं जाला शेषं खनेदिति॥ विष्णु कर्मव्या
ह॥ व्यासः खानः परः प्रोक्तो निमित्तिष्ठ गुलेनेतु उन्नताद्यान वांगुलेरिति॥ सप्तवाह
दि मेखला पश्ये॥ व्यासः खाना परः प्रोक्तः खाने सप्तदशैव तु॥ उन्नताद्याः सप्तगु
लेरिति॥ एकमेखला पश्ये॥ खाना मष्टादश गुलेरिति॥ उन्नताद्यामेखला पश्ये गुले
रिति॥ अथ पंचमेखला पश्ये॥ तन्मानमुक्तं लक्ष्मणसंग्रहे॥ मेखला पंचवाकायाः
षट्पंचाष्ट्रिपश्ये॥ ॥ सिद्धांतशेषेपि॥ ॥ षट्वावावहनेत्रमि
ताः स्युः रिति पंचमेखला॥ अथ त्रिमेखला पश्ये॥ वेदामिनयेनांगुलेरिति॥ अथ
दि मेखला पश्ये॥ पिंगला मते॥ कुंडलपञ्चोन्न॥ कुंडलपञ्चमात्रेण एकमेखला पश्येहे
मादौ कुंडलानां यादृशं रूपमेखलां च तादृशं॥ मेखलाः पंचवातिस्त्रो वै काव्यमे
वेदिह॥ उन्नतमंलिहतिदिष्टं कुंडं वै पंचमेखलां॥ त्रिमेखलां भवे मध्यं हृदीनं स्यादे
कमेखलां॥ शारदातिलकेपि॥ ॥ खातादेका गुलं स्यत्कमेखला नो स्थित्विन्॥

रामः
१२३

ति१

कांगुलः कुंडकंठः स्यान्मेखला खाना मध्यतः॥ मेखलै काथनातिस्त्रः कुर्यात्कुंडे प्रय
नतः॥ कुंडानां मातृतिर्यादृक्तादृक्ता मेखला कृतिः॥ अथ रामवाजपीयो॥ षट्पं
चवेदगुणपश्ये॥ वेस्तुपं स्युस्मेखला इतराषवै चक्षुरष्टीनुंगादिमां कलवतेस्त
दिष्टल वोनतुंगाः पराअथच विस्तृति संमितोच्चाः॥ प्रतिष्ठासारसंग्रहेपि॥ पंच
त्रिकमेखला द्वायं जाला शेषं मध्यः खनेदिति॥ यद्धारदातिल के यावत्कुंडस्य वि
स्तारः खननं तावदीरितमिसेवाक्ता न तु मेखला या स्येति॥ अथ यो निलक्ष
रां॥ यदा पंचनदास्तं षट्पंचाष्ट्रिपश्ये॥ अंगुलेः पंचकाया स्यु रुन्नता
विस्तृता अता॥ कंठादिंशंगुला तुंगा पूर्वाष्ट्रिपश्ये गुला॥ चतुर्दशभवे पुष्टिपर्वतु
स्याः॥ पारापराः॥ मेखलामध्या तोयोनिः कुंडं अज्ञान विस्तृता॥ कुं गवेनोन्नतां॥ अवाः
संस्था व्यामेखलोपरि॥ दशंगुला या वायोनि दीचेच्चि कुंडं यज्जिमे॥ सप्तगुला
च विस्तीर्णा किं न व्याप्य पश्ये॥ एकांगुलप्रमाणेन पश्ये व्यायोनि मेखला॥

१२४

अंतचितोन्नताकुंडप्रविष्टेकां गुलाधरा। कर्मद्वेष्टेनतामध्येपाश्वर्योश्चांगुलोद्वया॥
 गजेष्टसदृशीतद्वयतादिप्रसंयुता। योनिमध्यगतंलिङ्गंतुगंष्टयुकरांगुले। मयिउद्वि
 तयंतेस्याः। पोश्वर्यो॥ कुंभिकुंभवतु॥ एकंगुलंतुयोन्यग्रंकुयादीद्यमधोमुखं॥ रात्रैकां
 गुलतोयोनिकुंडेप्रन्यष्टवधयेतु॥ यवद्वयप्रसारोन्नयोन्नग्रमपिबधयेतु॥ तस्मा
 द्दारास्थनासामं योनिमध्येमुखंस्मृतं॥ एकहस्तमितेकुंडेवेदमिनयनांगुलोः मोन्याः
 पश्चिमतोनालंआयामेवतुरंगुलैः॥ चिह्नैकांगुलविस्तारः। क्रमात्तुनाग्रमिष्यते॥ रामः
 अक्षिसंख्यागुलोपेनामुद्यायायामतः। स्मृता॥ वेदिविधायतस्यांगुलन्यस्यतालं १२४
 विधानवतु॥ शेषं पक्षर्येदतः। परिधिस्थापनायच॥ विधायरंध्रंमध्येस्थंमेखलो
 परिशोभनं॥ नाभिपद्माभाविशेत्कुंभस्यव्यासेः। त्यादिमौक्त्यनीयः॥ नाभिश्चे
 त्रंविधा। नेत्याममध्येकुर्वीतकर्णिकां॥ बहिरंशद्वयेनाष्टोदानान्युपरिकल्पयेत्॥
 इतिये। मेखलाप्रकरणं॥ अथयात्रलक्षणं॥ श्रीपतीशिंशिपाशोकखादिरा

अपल। राजा॥ वैकंकेनशमीशालश्रीखंडासदृशजाः। षड्विंशदंगुलादीघसिग्याश्चायव
 उंगुला॥ विंशसंगुलकोदीघेदिउत्तस्यास्तकर्तुलः॥ विस्तारेद्व्यंगुलाप्रोक्तापरिमाणे
 यदंगुला॥ तन्मलेकराकारंरामवेदांगुलेर्मिता। यत्कावेदांगुलंमूलंद्व्यंगुलेस्तुचआ
 सनं॥ दंडाग्रेष्टांगुलविदिद्व्यंगुलांवेदिमेखलावेदिकाधस्थितावेदिपात्रचचतुरं
 गुला॥ द्विजंगुलंस्मृतंरवातंवर्तुर्नचतुरंगुलं॥ पक्षेष्टगपदाकारंकर्णिकासहितेव
 हिः॥ अंगुलोवेदितंकटोवेदिविभागविस्तरः॥ कंठास्यतांगुलंनालंद्व्यंगुलंष्टयुलंच
 तन॥ कनिष्ठिकापरीणाहिमाज्यनिर्गमनंहिताइतिसुलक्षणं॥ अथस्तुबलक्षणं॥ य
 ज्ञासुग्यासुवस्तजोहस्तिकोंगुष्टगंडिका। अवटंगोपदाकारंकर्णपूरितपुष्करा॥ मू
 लायगंडिकाक्रांतोदंगेनालाकृतिः। शुभः॥ अवटंगजेकुंभाभंश्लक्षणादंउन्नवायुतं। इति
 स्तुबलक्षणं॥ वसिष्ठसंहितायां॥ चक्रंउलक्षणमीरितं॥ गृहस्थेज्ञानभौगेचमंड
 पंकारयेद्वयः। षड्द्विंशदंगुलमिहस्तिः। वीउशैवसिमेततः॥ चतुर्द्वारिसमायुक्तंनोरणा

२६ वं कर्म प्रणीति ॥ इति विधान पारिजातेषु र्गम हित विधानं ॥ हरेः प्रसादमासाद्य ग्रह
 यज्ञो नित्य पितः ॥ आह गुरु हितं प्रस्य मोचक स्तेन तु प्यनु ॥ अतो रथा भिन्न विराय वि
 दूषामनु केयया विधान पारिजाते च द्वितीय स्तवको भवतु ॥ अहो अस्य विबन्धस्य मे
 हि मा किमु वरते ॥ यता श्रीमद नंतो स्य हरे कारयिता मया ॥ सेति ग्रंथः सहस्र
 देवो देवो महोऽपि केऽस्य महीमा वेद्यो ॥ मित्रैर्नृपतिः स्वर्गते ॥ ॥ इति श्रीम
 राम वैदिक श्रीमन्नाग देव भट्ट सत्पुना श्रीमद नंत भट्टेन विरचिते विराज पारिजा
 ते निबन्धे द्वितीयः स्तवकः समाप्तः ॥ शुभमस्तु ॥ शांतिरस्तु ॥ ० ॥ २३ ॥ ०

राम।

२२६